

ISSN (Print) 2616-678X

ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian
National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY SeriesE

1(146)/ 2024

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2024

Astana, 2024

Бас редакторы: **Жанат Айтмұхамбет**

филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: **Маншук Ескиндирова**

PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулеш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аскарарам Рамиз	ф.ғ.д., проф., Баку мемлекеттік университеті, Баку, Әзербайжан
Әбдуәлиұлы Бекжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аширбаев Самихан	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бейсембаева Жанаргуль	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Биженова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Беженару Людмила	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Әзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Әзербайжан
Екижи Метин	доктор, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Миньцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жарқынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ф.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Мусурманов Әркин	ф.ғ.д., проф., Самарқан университеті жанындағы «Ұлы Жібек жолы» ғылыми орталығының директоры, Самарқан, Өзбекстан
Наврозова Нурида	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадияша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сарекенова Қарлығаш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шашкина Гульжан	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz Журнал менеджері: **Жуматаева А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.

№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 30.06.2023 ж. қол қойылды.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

Editor-in-Chief: Zhanat Aimukhambet

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: Manshuk Eskindirova

PhD, Acting associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial board

Aituganova Saulesh	Can. of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Askarov Ramiz	Doctor of philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Abdualiuly Bekzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Ashirbayev Samihan	Doctor of philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Can. of philology, Prof., Mirzo Ulugbek Uzbek National University, Tashkent, Uzbekistan
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguodidactics and translation, Saint Petersburg, Russia
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kasymbekova Nurilya	Can. of philology, Acting assoc. professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican newspaper «Egemen Kazakhstan», Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of philology, Prof., Director of the Great Silk Road Research Center of Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan
Navruzova Nurida	Doctor of philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Can. of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zharkynbekova Sholpan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunusova Zhanyldyk	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz Managing Editor: *Zhumatayeva A.*

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year Circulation: 10 copies. Signed in print: 30.06.2023

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор: **Жанат Аймухамбет**
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Зам. главного редактора: **Маншук Ескиндирова**
PhD, и.о. доцента, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аскарров Рамиз	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Абдуалиулы Бекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., доцент м.а., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н., проф., Узбекский национальный университет им. Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Беженару Людмила	к.ф.н., проф., Ясский гос.университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	доктор, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Мағрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Жаркынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жаңылдык	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекулы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Қазақстан», Астана, Казахстан
Каскабасов Сеит	академик НАН РК, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Кеменгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., директор научного центра «Великий шелковый путь» Самаркандского гос. университета, Самарканд, Узбекистан
Наврузова Нурида	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Нурғали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сарекенова Карлыгаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Серикгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Тажимаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.:+7(7172) 709-500 (вн. 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz Менеджер журнала: **Жуматаева А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №КЗ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 30.06.2023 г.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Филология сериясы, №1(146)/2024**

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

Адилова Ж.К., Сеитова Ш.Б. Шығыс Қазақстан топонимдерінің тарихы мен тілдік ықпалдастығы	8
Абдыханова Б.А., Аккалиева А.Ф., Койлыбаева А.Н. Ұлттық тілдік ұстанымдар бала тәрбиесі негізі ретінде	22
Ахтурсунова А.О., Аубакирова Г.Т. Ағылшын тіліндегі ресми және бейресми қарым-қатынастың ерекшеліктері	33
Амирова Г.О., Боранбаев С.Р. Өз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішінің синтаксистік ерекшелігі	41
Базарбаева З.М., Сраилова А.Б., Жұмабаева Ж.Т. Поэтикалық ішкорпус: просодикалық белгіленім	49
Байбосын Ә.М. Шығыс Қазақстандағы сан есімді топонимдер (Шығыс Қазақстан және Абай облыстары)	58
Жапарова Т.Е., Джолчибекова К.Ж., Нуржанова А.Р. Сөзжасам процестері және олардың синергетика тұрғысынан дамуы	67
Имангаликова Ж.М., Маликов К.Т. Телевизиялық дискурс прагматикасы	76
Кенжалин Қ.К., Балтабай Д.Ә. Дауысты дыбыстардың тарихи өзгерісі («Шежіре-и теракиме» еңбегі негізінде)	90
Курманбекова З.Р. Әлеуметтік желі тілінің лингвостилистикалық сипаты	98
Ныгманова Д.К., Кульдеева Г.И. Чжуан Чжэннің «Алтын вазадағы қара өрік» шығармасындағы әйелдер костюмдерін мәдени аударма тұрғысынан лингвомәдени зерттеу	110
Сыдық П.С., Садирова К.Қ. Тілдік рефлексияның дискурс және мәтінмен арақатынасы	119
Таджибаева А.А., Таджибаева А.А. Стилистикадағы концептуалды интеграция принципі	130

ӘДЕБИЕТТАНУ

Абдуллина А.Б. А. Кемелбаева шығармаларындағы халықтық таным ұлттық код ретінде	140
Ердембеков Б.А. Қазақ қоғамының Абай қарасөздеріндегі көрінісі	150
Кемеңгер Қ.Р. Ж. Аймауытұлының «Жаңабайдың жанындағы трагедия» әңгімесіндегі фольклорлық интегративтілік	159
Табакова З.П., Журавлёва Е.А. Бақытжан Қанапияновтың философиялық лирикасы	166
Юлчиев К.В. Таңбаның көркемдік-эстетикалық қызметі (А. Ориповтың өлеңдері бойынша)	176

АУДАРМАТАНУ

Жұмай Н., Балхимбекова П.Ж., Гюнеш А. Оқыту процесінде аударма мультфильмдерін пайдаланудың тиімділігі	183
Стамбекова А.Е., Жанысбекова Ә.Т. Көркем әдебиеттегі сленг аударманың ерекшеліктері	196

**Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Philology Series, №1(146)/2024**

CONTENTS

LINGUISTICS

Adilova Zh.K., Seitova Sh.B. History and language interactions of toponyms of East Kazakhstan	8
Abdykhanova B.A., Akkaliyeva A.F., Koilybaeva A.N. Linguistic Affirmations as a basis in Children's Education	22
Akhtursunova A.O., Aubakirova G.T. Features of formal and informal communication in English language	33
Amirova G. O., Boranbayev S. R. Syntactic character of the monument «Mukaddimat al Adab» by al-Zamakhshari	41
Bazarbayeva Z.M., Srailova A.B., T.Zhumabayeva Zh. Poetic subcorpus: prosodic marking	49
Baibossyn A.M. Toponyms of East Kazakhstan formed from the name of the numeral (East Kazakhstan and Abai regions)	58
Zhaparova T.Ye., Jolchibekova K.Zh., Nurzhanova A.R. Word formation processes and their development from the perspective of synergetics	67
Imangalikova Zh.M., Malikov K.T. Pragmatics of television discours	76
Kenzhalin K.K., Baltabay D.A. Historical vowel change (based on the work "Shezhire-i terakime")	90
Kurmanbekova Z.R. Linguistic nature of language on social network	98
Nygmanova D.K., Kuldeyeva G.I. Linguocultural study of women's costumes in the novel "The plum in the golden vase" by Zhuang Zheng from the perspective of cultural translation	110
Sydyk P.S., Sadirova K.K. The relationship of linguistic reflection with discourse and text	119
Tadjibaeva A.A., Tajibayeva A.A. Principle of conceptual integration in stylistics	130

LITERATURE STUDIES

Abdullina A.B. Folk knowledge as a national code in the work of A. Kemelbaeva	140
Yerdembekov B. A. Reflection of Kazakh society in Abay's «Words of edification»	150
Kemenger K.R. Folklore integrativity in J. Aimautov's short story «The Tragedy in the soul of Zhanabai»	159
Tabakova Z.P., Zhuravleva Ye.A. Bakhydhan Kanapyanov's philosophical lyrics	166
Yulchiev K.V. Artistic and aesthetic functions of the sign (on the example of A. Oripov's poems)	176

TRANSLATION STUDIES

Zhumay N., Balkhimbekova P.Zh., Gunes A. Effectiveness of using translated cartoons in teaching	183
Stambekova A.Ye., Zhanysbekova E.T. Peculiarities of slang translation in fiction	196

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Адилова Ж.К., Сеитова Ш.Б. История и языковые взаимодействия топонимов Восточного Казахстана	8
Абдыханова Б.А., Аккалиева А.Ф., Койлыбаева А.Н. Языковые установки как основа воспитания детей	22
Ахтурсунова А.О., Аубакирова Г.Т. Особенности формального и неформального общения на английском языке	33
Амирова Г.О., Боранбаев С.Р. Синтаксический характер памятника аз-Замахшари «Мукаддимат аль-Адаб»	41
Базарбаева З.М., Сраилова А.Б., Жумабаева Ж.Т. Поэтический подкорпус: просодическая разметка	49
Байбосын Ә.М. Топонимы Восточного Казахстана, образованные от имени числительного (Восточно-Казахстанская и Абайская области)	58
Имангаликова Ж.М., Маликов К.Т. Прагматика телевизионного дискурса	67
Кенжалин К.К., Балтабай Д.А. Историческое изменение гласных (по произведению «Шежире-и теракиме»)	76
Курманбекова З.Р. Лингвостилистический характер языка социальных сетей	90
Ныгманова Д.К., Кульдеева Г.И. Лингвокультурологическое исследование женских костюмов в произведении Чжуан Чжэна «Слива в золотой вазе» с позиции культурного перевода	98
Жапарова Т.Е., Джолчибекова К.Ж., Нуржанова А.Р. Словообразовательные процессы и их освоение с позиции синергетики	110
Сыдык П.С., Садирова К.К. Соотношение языковой рефлексии с дискурсом и текстом	119
Таджибаева А.А., Таджибаева А.А. Принцип концептуальной интеграции в стилистике	130

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Абдуллина А.Б. Народное познание как национальный код в творчестве А. Кемелбаевой	140
Ердембеков Б.А. Отображение казахского общества в «Словах назиданий» Абая	150
Кеменгер К.Р. Фольклорная интегративность в рассказе Ж. Аймаутова «Трагедия в душе Жанабая»	159
Табакова З.П., Журавлёва Е.А. Философская лирика Бахытжана Канапьянова	166
Юлчиев К.В. Художественно-эстетические функции знака (на примере стихотворений А. Орипова)	176

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Жумай Н., Балхимбекова П.Ж., Гюнеш А. Эффективность использования переводных мультфильмов в преподавании	183
Стамбекова А.Е., Жанысбекова Э.Т. Особенности перевода сленга в художественной литературе	196

Ж.К. Адилова¹ , Ш.Б. Сеитова² ¹Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Астана, Казахстан²Alikhan Bukeikhan University, Семей, Казахстан
(E-mail: adilova_21@mail.ru, seitovashinar@mail.ru)

История и языковые взаимодействия топонимов Восточного Казахстана

Аннотация. В данной статье исследуются межъязыковые контакты и их роль на этапе формирования топонимической системы Восточного Казахстана – от возникновения древней тюркской и монгольской топонимии до начала XX века, когда оформились основные страты – тюркская (казахская) и индоевропейская (славянская). Основным вопросом статьи стал вопрос о характере отношений этих страт, а именно: как они создавались и какие межъязыковые взаимодействия их формировали, как соотносились эти страты на пути исторического развития языковых коллективов и общества в целом. Ответ на этот вопрос поможет понять современное состояние топонимии региона, позволит выделить в ней живые, динамические области и центры напряжения, требующие актуализации и развития.

В данном исследовании мы будем рассматривать как основные тюркскую (казахскую) и славянскую (в основном русскую) региональную топонимию, которые возникли на определенном этапе, развивались, взаимодействуя друг с другом и вбирая в себя многочисленные иноязычные основы, прежде всего, монгольские.

Региональная топонимия сложилась как единая многокомпонентная система. Материал статьи позволяет сделать вывод о том, что единство топонимической системы Восточного Казахстана было обусловлено самыми широкими межъязыковыми контактами, проявившимися в заимствованиях топонимов и целых групп на фоне русско-казахского и казахско-русского билингвизма.

Ключевые слова: межъязыковые контакты, билингвизм, тюрко-монгольские связи, казахско-русские контакты, топоним, топонимическая система.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-8-21>Поступила: 14.06.2023; Доработана: 5. 09. 2024; Одобрена: 23.09.2023;
Доступна онлайн: 29.03.2024

Введение. В современном Казахстане важной не только лингвистической, но и общественной, государственной темой является тема исторического наследия и преемственности, воплощенных в топонимии. Восточный Казахстан был территорией

важнейших географических, экономических, культурных связей, военных столкновений – все это отражается в топонимии региона.

Топонимия Восточного Казахстана формировалась на протяжении многих веков. В ее истории выделяются времена, наиболее глубоко ее преобразившие и оформившие топонимическую картину региона в ее наблюдаемом сейчас состоянии. В качестве таких хронологических рамок можно представить время с XVII в., когда укрепляется тюркская топонимическая система и начинает формироваться славянская, до настоящего времени, до взаимодействия разных по природе топонимических подсистем в богатой топонимии региона.

Описывая историю и языковые основы современной топонимии Восточного Казахстана (сейчас – Абайской и Восточно-Казахстанской областей), сложно установить нижнюю границу, а именно точку отсчета в этой истории. Это связано как с этнографической пестротой региона в прошлом и настоящем, так и с миграционными процессами на этих территориях, которые, видимо, сметали топонимические вехи и приносили новые топонимические маркеры и новые принципы номинации. Кроме того, ранняя история региона, а тем более топонимия дописьменного периода слабо изучены и вряд ли могут быть восстановлены хотя бы с относительной полнотой.

Результаты длительных межэтнических контактов, протекающих в условиях региона, находят отражение в различных языковых формах и, прежде всего, – в полиязычности топонимии.

Цель исследования – осветить взаимодействие топонимических систем, которые рождались на территории Восточного Казахстана в корреляции с определенными историческими событиями и экономическими и политическими образованиями.

Объект исследования – топонимы Восточного Казахстана.

Предмет исследования – рассмотреть обусловленность топонимических систем региона историей человеческих сообществ, живших на этой территории, отметить межъязыковые контакты и взаимодействия, которые оказали влияние на формирование региональной топонимии, представить современную региональную топонимическую систему как результат ранних исторических общественных и межъязыковых процессов.

Актуальность проблемы межъязыковых контактов в топонимии обусловлена тем, что топонимия, принадлежа языку, всегда открыта влиянию экстралингвистических факторов – социально-политических, экономических, географических, национальных, религиозных, мировоззренческих, идеологических, морально-этических, психологических и др. В этом смысле топонимия всегда актуальна и соответствует состоянию того общества, которое она обслуживает. Поэтому в эпоху перемен топонимия, как общество в целом, испытывает давление тех или иных тенденций, в ней возникают напряженные точки, в которых создаются новые, уходят в прошлое устаревшие связи и топонимические единицы. Топонимию можно назвать лакмусовой бумагой общественных перемен, а в какой-то мере – отражением тенденций в обществе.

Материалы и методы исследования. Методологическая основа данного исследования – представление о топонимии региона как исторически сложившейся, диалектически развивающейся динамической системе. Основными методами работы послужили описательный на основе наблюдения, сравнительный и сопоставительный, а также различные методики этимологического и морфологического анализа. Материалом исследования послужили топонимы различных семантических групп и типов, называющие географические объекты Восточного Казахстана. Источники исследования составили исторические документы и сочинения географического, исторического, экономико-статистического, краеведческого содержания, отражающие топонимию Восточного Казахстана. Корпус топонимов, привлеченных к исследованию, включает как современную топонимию, так и историческую, относящуюся к различным хронологическим периодам. При этом широко привлекались картографические данные и архивные материалы (списки населенных мест, дела статистического бюро Семипалатинской губернии, материалы сельскохозяйственных переписей и т.д.).

Обзор литературы. Теория языковых контактов и межъязыковых взаимодействий имеет длительную историю и самую обширную литературу, из которой отметим труды, касающиеся топонимических аспектов данной проблемы. Это труды У. Вайнрайха [1], В.Н. Ярцевой [2], А.Е. Карлинского [3], Е.А. Керимбаева [4], А.М. Щербака [5], К.К. Рысбергеновой [6], Г.Б. Мадиевой [7] и многие другие. Это также статьи, в которых излагаются проблемы языковых контактов и заимствований [8; 9]. Языковым контактом будем считать факты и процессы взаимодействия языков в языковом сознании индивида или в языковом сообществе. В топонимии языковые контакты проявляются в формировании в топонимической системе ареалов и страт, происходящих из разных языков, а также в заимствовании, переименовании, переосмыслении и переводе топонимов.

Результаты исследования и обсуждение. Охватывая в работе многовековую историю региональной топонимии Восточного Казахстана в одном из ее аспектов – межъязыкового контактирования, мы неизбежно оказываемся перед проблемой периодизации. А так как состав языков на данной территории всегда составлял многокомпонентное сложное образование, направления и тенденции их взаимодействия динамически менялись, мы можем в самых общих чертах представить этот процесс как состоящий из трех главных этапов – раннего, среднего и позднего. Ранний этап – от возникновения топонимии региона до второй половины XIX в. и начала XX в.; средний – советское время, с 1917 г. до конца XX в.; поздний начинается с рубежа XX – XXI вв. и продолжается в настоящее время.

Издrevле юго-западные просторы Сибири, степи и предгорья Алтая были заняты кочевыми тюркскими и монгольскими племенами. Поэтому топонимия региона состояла из тюркских и монгольских топонимических основ. «Примерно с середины XV века начинается качественно новый этап во взаимоотношениях казахских и монгольских племен, который можно назвать ойратским или ойратско-джунгарским. Хронологические рамки определяются временем установления систематических контактов ойратов с казахами в середине XV века и временем падения Джунгарского ханства в 50-х годах XVIII века. Тесные взаимоотношения с монголызычными ойратами, продвинувшимися еще в конце XVI века в Восточный Казахстан и в XVII веке занявшими важное место в политической жизни Казахских ханств, оставили глубокий след в казахском языке» [9, с.3-4].

Особую роль для исследований топонимии региона, наряду с историческими и географическими трудами, отчетами служивых людей, купцов и торговцев, играют статейные списки послов. Статейный список – это подробный отчет послов, направленных царем к иностранным дворам, в котором фиксировались все действия посольства с точным указанием времени и места.

Так, в 1654-1657 гг. Федор Исакович Байков, русский государственный деятель, боярский сын, пожалованный в московские дворяне и служивший воеводою в сибирских городах Таре и Мангазее, был послан царем Алексеем Михайловичем в качестве предводителя первой русской посольской миссии к маньчжурскому императору. Несмотря на дипломатическую неудачу экспедиции, она имела важное историческое и научное значение. Путешественники до города Канбалык, как в то время назывался Пекин, прошли около двух десятков городов и других населенных пунктов, множество местностей, рек, озер и горных перевалов, благодаря чему был установлен и описан путь в Китай [10]. По статейному списку Ф.И. Байкова, фиксировавшему все основные пункты следования царского посланника на пути в Цинскую империю, можно восстановить топонимию, изучить ее формирование и языковые контакты, отразившиеся в этом процессе. Путешествие экспедиции Ф.И. Байкова шло водным путем от Тобольска и Тары по Иртышу до местечка Белые Воды, видимо, последнего из освоенных к тому времени русскими пунктов на этом направлении из Сибири в Китай. От Белых Вод проходил сухопутный отрезок экспедиции Байкова [10; 11; 12].

Так как основной задачей экспедиции было установление посольских и торговых связей с Китаем, а также изучение географии сухопутного пути из Сибири в Китай, в статейном списке точно отражаются детали заселения и освоения земель, определяется

этнически-племенная и языковая принадлежность населяющих эти земли людей: *А живут тут калмыцкой лама подле Иртыша на левой стороне; А в степи калмыки аблаевы кочевные ж; А от пашенных бухарцов до Аблая-тайши ходу день; А шли возле тое иртышской вершины до мунгальских людей 5 дней. А у мунгальских людей язык с калмыками один, а тайши у них многие; А от тех мунгальцов через камень ходу 2 дня, ни воды, ни корму нет* [11].

В Прииртышье и предгорьях Алтая проживали кочевые калмыки, монголы (мунгальские люди), «пашенные бухарцы», которых захватил во время войн Аблай-тайша, принадлежавший к крупному аристократическому роду ойратов, и поселил в своих улусах, используя их труд в земледелии.

Характерно, что Байковым тщательно отмечены ойконимы и потамонимы, которые он узнает от сопровождавших экспедицию монголов, прежде всего - от Аблай-тайши. Горы, еще почти неизвестные путешественникам, названы одинаково - Камень, в том числе и великая гора, на которой лежат вечные снега: *«А от речки Кара-кучир до Камени ходу день; а на том Камени лежат снеги великие. А калмыки сказывают: никогда-де те снеги не сходят; а от того Камени до Контайшина городка ходу три дня»* [11]. Озера и иртышские долины с многочисленными притоками – речками и ручьями - тоже еще не имеют названий у Байкова: *Возле Иртыша шли две недели: Иртыш остался вправо, вверх пошел в россыть мелкими речками; а про то подлинно не ведомо, из каких мест пошел* [11]. Хотя топоним Иртыш, видимо, был унаследован тюркскими и ойратскими сообществами из топонимии автохтонных племен.

Основная масса приводимых Ф.Байковым топонимов, относящихся к восточным землям Казахстана и смежным регионам – монгольской природы: местечки *Кабан-Гусан, Долон-Карагай, Камень-Калма, речки Енкуль, Карбуга, Дзонму-Дун, Чогуляк, Темир-Чюрга, Каракучир, Саахан* (бур. Сагаан «белая», монг. чаган/цагаан «белый») [13; 14], город-крепость и монастырь *Аблайкит*, который в это время строил Аблай-тайша и который получил название по имени своего основателя, город *Кокотан* (*Хуху-хотон*), *Капка*, «заставной город», *Баян-Сума, Канбалык, Боронтала* (место пребывания Далай-Ламы); или тюркской: речка *Алач* (*алаш* «низкое вытянутое место, низина»), *Ямыш-озеро* (от древнего корня *ям* «впадина, низина, углубление, пах у животного»; возможно - от тюрк. и финно-уг. антропонима, личного имени *Ямаш, Ямыш*) [15], речки *Чар, Бешка* [11].

Ряд топонимов не поддается точной дифференциации в силу тесных межъязыковых тюрко-монгольских связей: речка *Тюлка* (каз. түлкі; калм. кирг.бур. түл приплод, молодняк.← др.-тюрк. töl детёныш) [13; 14], озеро *Кизылбаиш* (тюрк. кизыл, кызыл «красный», бас – «голова, вершина, исток»), *Абуга* (*абага/аба* – этноним, подразделение керейского племени абак-кереев).

Один из главных процессов языковых контактов – заимствование. Заимствование топонимов происходит тогда, когда в языке ощущается необходимость назвать новые объекты действительности. При переселении народов и освоении новых территорий такая необходимость приобретает глобальный характер: человеческое сообщество оказывается в новом регионе, еще не изученном и не освоенном. И первый этап освоения, вслед за восприятием и первичным топографическим объяснением, – номинация.

Язык пришельцев подготовлен к заимствованию фрагментов чужой топонимии, потому что обычно он появляется на территории с уже сложившейся топонимией. Процесс номинации в топонимии – это один из этапов выделения из общей сложной картины мира и познания отдельного географического объекта, определения его места в действительности, описания его свойств и возможностей обращения с ним, включения его в круг своей жизнедеятельности, а также поиск и нахождение места для соответствующего образа и понятия в топонимическом пространстве и в картине мира. Поэтому пришельцы, взаимодействуя с миром и уже существующими в регионе сообществами людей, так или иначе будут учитывать опыт познания этого мира предшественниками. Особенно это касается исследования и названия основных, наиболее крупных или функционально значимых географических объектов. Как правило, такими важнейшими географическими

объектами становились крупные озера, реки, горы и горные цепи, хребты, обширные пространства, которые составляли наиболее отчетливую координатную систему, так или иначе подвергались хозяйственному освоению. Это ранняя тенденция в топонимии Восточного Казахстана. Она проявилась в том, что названия наиболее крупных рек в регионе (*Иртыш, Уба, Ульба, Бухтарма*), пространств и горных систем (*Алтай*) сейчас не имеют однозначного объяснения и восходят этимологически к корням автохтонных языков (древних тюркских, иранских или енисейских, прежде всего кетского, языков).

Потом язык-пришелец, формируя собственное топонимическое пространство, заполняет имеющиеся топонимические лакуны, что позволяет воссоздать непротиворечивый целостный образ пространства, исследовать и накапливать информацию о географических объектах. Это мы наблюдаем на примере русского языка с начала XVIII в., когда в Прииртышье появляются русские поселенцы, сначала немногочисленные охотники, рудознатцы, искатели драгоценностей древних курганов, беглые крестьяне. На востоке искали спасения раскольники, когда после церковных реформ патриарха Никона, Большого Московского собора в 1667 г. и издания законов 1685 г. о преследовании и наказании старообрядцев, казней их наставников, сожжении древних книг, разорении северных древних монастырей, Тобольск и Тара стали центрами, где оседало такое население. На Алтае возникали скиты старообрядцев и появлялись поселения раскольников, которых стали называть «каменщиками», то есть живущими, укрывающимися «в камне», в горах.

Казахско-русские языковые контакты активно развиваются в это время. Влияние казахского языка на говоры русских первопоселенцев прослеживается как в прямом заимствовании слов и корней, так и в опосредованном воздействии на систему в целом, в имманентности тюркского элемента в русской топонимической системе. И то, и другое могло быть особенно активным при расширяющемся русско-казахском билингвизме.

В отношении тюркского влияния на русский язык XVIII в. показательны формы продуктивных в то время деривационных типов. Так, модели топонимов на *-иха, -уха* очерчивают в Восточном Казахстане и на Алтае вполне определенные ареалы, давно отмеченные в топонимике и совпадающие с районами первопоселенцев-раскольников [17, с.78]. Диалектологи также отмечают широкое использование этих формантов в говорах русского Севера (Архангельская, Вологодская, Костромская губернии, Пермская земля, Белозерье) и распространение их в начале XVIII в. на Урал [18]. Учитывая то, что наиболее ранние случаи переселения русских прослеживались с северных территорий, особенно под действием раскола и последующего преследования староверов, можно считать топонимы на *-иха, -уха* маркерами говоров первопоселенцев, относящимися к наиболее старым русским топонимам Восточного Казахстана. Сохранившиеся топонимы на *-иха* в основном сосредоточены в Шемонаихинском районе. Они называют горы (*Байчиха, Боярчиха, Бузаниха, Бураниха, Зайчиха, Зимиха, Кайгородчиха, Камениха, Карагужиха, Коновалиха, Кочиха, Лебедиха, Лукьяниха, Луниха, Медведиха, Морозиха, Мульчиха, Омелиха, Шемонаиха, Шимчиха, Шкодиха, Юдиха*), реки (*Белянчиха, Беркутиха, Снегириха, Бражиха, Бурчиха, Бушариха, Величиха, Волчиха, Гузнобрычиха, Долганиха, Затериха, Кокориха, Кулебачиха, Лосиха, Лоскутиха, Маралиха, Медведиха, Обдериha* и др.), ручьи (*Лосиха*); образуют устойчивые пары и ряды топонимов: ороним – гидроним, гидроним – ойконим, ороним – гидроним – ойконим (ороним *Шемонаиха* – гидроним *Шемонаиха* – ойконим *Шемонаиха*). Среди таких топонимов значимую часть составляют производные от тюркских, а также от монгольских основ, освоенных тюркскими языками и заимствованных в русский через посредство тюркских языков: *Беркутиха* – тюрк., чагат. *börküt* казах. *Bürküt* «беркут, орел» [20, с.157];

Бураниха – каз. *boran*, монг. *borigan*, калм. *boran* «ураганный ветер с метелью» [20, с.243]; *Бурчиха* – каз. *burk* «шум» [20, с.249]; *Карагужиха* – каз. *Карақожа*, алт. *Кара-Куш, Карагуш* алт. *каракуш* – «орел», возможно также *Кара-Куш* – личное имя; ср. в тув. *кара-куш* – «глухарь». См. в тув. топонимии: р. *Кара-Куш*» [21, с.208]; *Кулебачиха* – каз. *Келебе* этнопоним; возможно, *Кол-Баш*, ср.: *Кол-Баш-Каяу* р. от алт. кол «озеро», баш «вершина, исток» [21,

с.233]; *Маралиха* – монг. *maral* «самка оленя», чагат., каз. *maral* – то же [20, с.571]; *Мульчиха* – ср.Мулты, *Муйлету* – р., п.п.Катуни, г., н.п., а также *Мултинское* озеро; монг. *мойлт* – имеющий черемуху, с черемухой [21, с.267]; *Паршиха* – алт. *Пар-чик* р., мыс, баарчык «скворец» [21, с. 143]; *Шадруха*, урочище и кордон в Бескарагайском р-не Абайской области - *шадра* «рябинки, оспинки», возводится к тюрк.-гат. *sadra* «рябой»; *Шильчиха* – каз. *шилик* «ивовые заросли, ивняк» [25, с. 253].

Рассматриваемая группа топонимов широко представлена в трудах путешественников и исследователей, оставивших подробные описания Восточного Казахстана. Особого внимания здесь заслуживает труд К.Ф.Ледебура, А.А.Бунге, К.А.Мейера «Путешествие по Алтайским горам и джунгарской Киргизской степи», написанный в 1826 г. и отразивший топонимию первой половины XIX в. Среди известных нам есть многочисленные не дошедшие до нас гидронимы и оронимы на *-иха*, *-уха*, проявляющие этимологические связи с тюрко-монгольскими корнями: *Бутачиха*, *Каслуха*, *Сапчиха*, *Васкакуха* и др. Эти факты свидетельствуют о тесных связях русской топонимии Восточного Казахстана с исходными иноязычными топонимическими системами.

Характерный для XVIII и начала XIX в. всплеск топонимической активности формантов *-иха*, *-уха* позже, во второй половине XIX в., сменился заметным спадом продуктивности. Спад был обусловлен конкурентным давлением других аффиксов, семантически более дифференцированных, что для топонимии сделало новые модели более предпочтительными. Поэтому можно утверждать, что суффиксы *-иха*, *-уха* – это свидетельство о ранних заимствованиях ограниченного периода – с середины XVIII до середины XIX века, когда использование этих суффиксов в образовании новых топонимов сходит на нет. Во всяком случае, для топонимии Восточного Казахстана это можно утверждать вполне обоснованно, поскольку архивные данные сельскохозяйственных переписей четко доказывают эту тенденцию. Так, нами были проанализированы материалы переписей как общероссийских, так и региональных (волостных), прежде всего – сельскохозяйственных [24]. Хронологическая перспектива свидетельствует о том, что топонимы на *-иха*, *-уха*, появившиеся при первичном заселении Алтая и приалтайских территорий русскими преимущественно из северных губерний, в дальнейшем проявляют стабильность в сложившейся системе, однако новых производных топонимов рассматриваемая модель уже не порождает. Следовательно, эти модели отразили межъязыковые тюрко-славянские связи с XVIII до второй половины XIX века. Вовлечение тюркских корней в русскую топонимию и в производную лексику говорит о длительности межъязыковых контактов, а также о том, что тюркский компонент сыграл важнейшую роль в оформлении русских топонимов региона.

Опосредованное влияние межъязыковых контактов на топонимию можно проследить в формировании такого искусственного топонима, осложненного фольклорными традициями и философско-религиозными концепциями, как Беловодье. О Беловодье писали многие известные писатели Алтая и Западной Сибири: Г.Д. Гребенщиков, А.Е. Новоселов, Вс. Иванов, многие деятели культуры, например, художник Н.К. Рерих, который отождествлял Беловодье с легендарной Шамбалой (в переводе «белый остров»), краеведы А. Белослюдов, Н.Я. Коншин, Н.М. Ядринцев, ученые проф. Е.Ф. Шмурло, Е.М. Бломквист, Н.П. Гринкова и др.

Беловодье появляется в легендах о земле обетованной. К.В. Чистов, исследовавший легенды о Беловодье, определяет его так: «Беловодье – вольная, плодородная земля; в нем скрываются от «начальства», а не от мира, бегут не от людей, а к другим людям, которые живут там так, как хотелось бы создателям легенды» [22, с.317]. Если исходить из прозрачной внутренней формы топонима, то ясно определяется деривационное отношение: *Белые Воды* – *Беловодье*, поддерживаемое другими славянскими топонимами этого типа: *Белозерье*, *Белогорье*, *Белополье*, *Белоречье*. Причем *белые воды* здесь – не только «чистые, светлые, прозрачные, открытые» в прямом значении, но и в метафорическом «священные, святые, непорочные, не запятнанные, связанные с божественной природой».

Как считает К.В. Чистов, географически Беловодье понималось староверами как земля на островах где-то на востоке, за китайской границей, возможно, в Индии, куда стремились в поисках священного места радетели древней православной веры. Заключения были сделаны К.В. Чистовым, основываясь на списках XIX в.

Если принять во внимание, что староверы, вероятно, с конца XVII – начала XVIII вв. стремились уйти от «мира», погрязшего в грехах, в необжитые земли Алтая, в «камень», и здесь создавали поселения единоверцев, устраивая свою жизнь по заветам старой веры, то картина представится несколько иной.

В литературе о старообрядчестве встречаются значительно более ранние временные рамки появления легенды о Беловодье – XVIII и даже XVII вв. Как бы то ни было, начало легенды о Беловодье, видимо, следует искать в переселении русских крестьян, особенно старообрядцев, в этот вольный край, где нет никонианской церкви, священников, царя и чиновников, преследующих за веру и обложивших низшие сословия непосильными податями.

Доказательством, связанным с топонимией, может служить тот факт, что формы, указывающие на прямую и метафорическую семантику «белых вод», до сих пор чрезвычайно распространены в алтайском регионе: реки *Белая Уба*, *Белопорожная Уба*, *Белая Берель*, *Белая Криница*, озеро *Белое*, горы и урочища *Белый Камень*, хребет *Белок*.

Вероятно, у старообрядцев первоначально возникли широкие представления о Беловодье как о свободном крае, лежащем за границами преследовавшего их государства. В период ранних переселений на восток, в XVII-XVIII вв., это были степи и горы Казахстана и юго-запада Сибири.

Значим и исторический факт: путь от Тобольска и Тары по Иртышу, а затем посуху на юг был хорошо известен и использовался для связи с тюркскими, монгольскими и китайскими землями и государствами. Одним из пунктов, в котором останавливалось посольство Ф.И. Байкова на своем пути в Цинскую империю в 1654 г., было урочище Белые Воды, описанное в статейном списке и отмеченное в районе Ямышевского соленого озера. Так же называлась протока Иртыша, находившаяся недалеко от того места, где торговые караваны сворачивали с водного пути на сухопутный к Ямышевскому озеру [12]. Спафарий следующим образом объясняет происхождение этого названия: «А Белые воды словут для того, что протока течет из Иртыша быстрая, а вода в ней белая» [12].

Если учесть, что тюрко-монгольский топоним *Аксу* также является одним из самых распространенных в Прииртышье и Юго-Западном Алтае (так названы многочисленные реки и озера), то можно констатировать универсальную семантику, мифологему, имеющую широкое распространение в языках и культурах разных народов, населявших этот регион.

Анализ изменчивой географической локализации Беловодья позволяет представить следующую схему продвижения ее на восток, за пределы известных границ: в середине XVII в. – Среднее Прииртышье и предгорья Алтая; в первой половине XVIII в. – Алтай, округ Кольвано-Вознесенских заводов; во второй половине XVIII в. – долины Бухтармы и Уйма; в первой половине XIX в. – границы Восточного Казахстана с Китаем; в середине и второй половине XIX в. и в начале XX в. – территория Китая, Монголии, Индии и Японии.

Эту точку зрения высказывает А.И. Мальцев: «Происхождение легенды о Беловодье напрямую связано с колонизацией земель по берегам Бухтармы... Во 2-й пол. XVIII в. земли по берегам Бухтармы назывались Беловодьем. Присоединение Бухтармы к России, по-видимому, обусловило перенесение понятия Беловодья дальше на восток и появление Беловодской легенды в том виде, который известен по «Путешественнику» и слухам о Беловодье, циркулировавшим в XIX в.» [23].

В XIX в. верующие были вовлечены в поиски Беловодья. Эта сила поднимала и поселенцев предгорий Алтая, которые, казалось бы, уже нашли здесь благословенный край Беловодья, но жизнь и здесь открывала свое несоответствие ожиданиям – и волны людской миграции устремлялись на восток в новых поисках Беловодья. В развитии легенды заметную роль сыграли этноязыковые контакты с тюркскими этносами, населявшими земли Восточного Казахстана.

Топонимия, связанная с казачьими укреплениями и поселениями Иртышской линии, также формировалась с начала XVIII в. в условиях влияния тюркских и монгольских языков. Казачье войско было организовано с использованием различных людских ресурсов. Основу первоначально составляло городское казачество Западной Сибири – из Тары, Тобольска, Оренбурга и других городов. Потом войско пополнялось донскими, запорожскими и яицкими казаками, а также в казаки записывали разночинный люд – посадских людей, крестьян из разных земель, команды башкир и татар-мещеряков. Поэтому среди казаков многие были тюркоязычными, а среди славян было распространено владение тюркскими языками. Это подготовило почву для языковых контактов в области топонимии и обширной сферы заимствований. Так, среди ранних заимствований – топонимы монгольского происхождения: станица *Долонская* (монг. *долон* этноним), *Баты* (ойрот. *бат* – «войти; зайти, закатиться, о солнце»), *Больше-Нарымское*, *Мало-Нарымское* (монг. *нарын*, *нарым* «тонкий, узкий; о реке: узкая река, протока, сухое русло»), *Алтайское* (*Алтай*: общепризнанной этимологии нет, слово встречается в тюркских и монгольских, ойротских именах собственных, как в антропонимах, так и в топонимах; в ойротском языке имело семантику, связанную с горной системой Алтай и регионом, а также мифологическое содержание: высший дух, господствующий в средней сфере, на поверхности земли), *Малая Буконь* (река, левый приток Иртыша), *Урульское* (алт. *Ырыл* – р., г.: урыл «раздаться, разделиться, о земле»; возможно также тюрк. *уруль* «заслон») [21; 25], гидронимы, также заимствованные через посредство тюркских языков: *Уба*, *Ульба*, *Шульба*, *Бухтарма* – названия поселков *Убинский*, *Шульбинский*, *Ульбинский*, *Усть-Бухтарминский*. Среди названий казачьих крепостей, поселений и укреплений (форпостов, станцев, маяков, избушек) – многочисленные казахские топонимы, а также тюркские и монгольские слова, воспринятые через посредство казахского языка: *Актюба* (*ак* – «обильная трава», *тобе* – «макушка горы, сопка») [25, с. 26], поселок *Баян-Аульский*, *Джеландинский* (*жылан* «змея»), *Каркаралы* (этимология неясна, возможно, от *қарқара* «высокий женский головной убор»), *Кокпекты* (по названию растения *кокпек*) [24]. Часто тюркский корень приобретал славянские морфологические показатели и дистрибутивные возможности в новой топонимической системе: форпост *Ачаирский*, станция *Изылбашская*, форпост *Черлаковский*, станция *Татарская*, станция *Урлютюбская*, поселок *Качирский*. Казачья топонимия отличается тем, что она строилась на разных языковых источниках, длительное время, в течение двух веков, вырабатывая особые принципы называния, ведущим из которых стала проницаемость для слов и топонимических корней исходной тюрко-монгольской топонимической системы. Заимствованные топонимы использовались как в освоенном (*Больше-Нарымское*, *Мало-Нарымское*, поселок *Долонский*), так и в неосвоенном виде (город *Каркаралы*, поселок *Кокпекты*, *Баян-Аул*, *Баты* и т.д.). Причем появлялись и допускались варианты: поселок *Долон* или *Долонь*, поселок *Долонский*, станица *Долонская*. В итоге такая топонимия определяется также многообразием словообразовательных типов и форм: однословных, сложных и составных названий (*Ачаир*, *Джеландинский*, *Усть-Бухтарминский*, *Малая Буконь*).

В казачьей топонимии заметно исключительно многостороннее влияние – не только тюркское, но и славянское, например, заимствования из украинского или польского языков: станция *Пяторыжская*, форпост *Осморыжский* (*Осьморыжский*). В исторических документах встречается объяснение: укрепления получили свои названия от высоких берегов Иртыша, которые здесь называются *яры* и *рыжки*; станция *Пяторыжская* находится на пятом яру, а форпост *Осморыжский* – на восьмом. Слово *яр*, обычное для местных диалектов и местной топонимии, встречается в названиях укреплений Иртышской линии: *Красный Яр*, *Черный Яр* – поселки *Черноярский*, *Красноярский*. Однако слово *рыжки* и *рыжко* отмечается только в донесениях и других документах казачьих соединений: *урочище Пятый рыжко*. После польского восстания во второй половине XIX в. на линию попадали польские ссыльные и военные. Возможно, с этим связаны такие польско-украинские вкрапления в местную топонимию (ср. также название древнего города Вольнской губернии *Чарторыйск* -

Чарторыжск от *чарторыескъ* «водоворот» и польскую аристократическую фамилию *Чарторыйские - Чарторыжские* с тем же корнем *рыи-рыж*, польск. *rus*, укр. *рыж* «большой, гигантский порог на реке»). Поскольку в Сибирское войско и на Иртышскую линию переводили воинский контингент из разных губерний Российской империи, казахи воинские соединения приносили с собой и весьма пестрые топонимические названия мест исхода, что отразилось в названиях поселков Иртышской линии: *Кубанский, Азовский, Таврическое, Донское*.

Таким образом, наиболее существенное системное влияние тюркской и монгольской топонимии на русскую отмечается на ранних этапах формирования, когда в связи с возникновением поселений старообрядцев, беглых крестьян, а также строительством Иртышской линии крепостей, среди первопоселенцев и казаков развивался русско-казахский билингвизм, а в русскую диалектную речь хлынули многочисленные заимствования. Эта тенденция, оформившаяся в XVIII и первой половине XIX в., только крепла и развивалась во второй половине XIX в., и в начале XX в.

Во второй половине XIX в. началось массовое крестьянское переселение на казахстанские земли, связанное с земельной реформой. В Восточном Казахстане эти процессы происходили особенно активно в начале XX в., хотя столыпинская реформа в других регионах началась ранее. Земли кочевников были объявлены государственной собственностью, а так называемые свободные земли поступили в распоряжение Переселенческого комитета. При этом слабо учитывалась специфика традиционного родового землепользования и кочевого хозяйства казахов. Для переселенцев отводились земли, вовлеченные в кочевое или полукочевое хозяйство местного населения. Происходил переход казахского населения к различным формам оседлого и смешанного хозяйства. Переселенческим комитетом проводилось, параллельно с выделением земли крестьянам-переселенцам, предоставление кочевникам фиксированного надела на правах постоянного землепользования.

Все это меняло облик региона и традиционный топонимический ландшафт. Образуется новая славянская, в основном русская, топонимия региона поздних поселенцев. В отличие от топонимии русских первопоселенцев XVIII-XIX вв., органично включавшей факторы межъязыковых контактов как естественную основу топонимической системы, новая топонимическая подсистема слабо или поверхностно связана с топонимией коренного кочевого населения. В основном преобладают поселения сельскохозяйственного типа: села, деревни, поселки, хутора и заимки. Культура землепользования переселенцев имеет мало общего с культурой землепользования кочевого населения. Поэтому в Восточном Казахстане в это время сосуществуют слабо связанные топонимические подсистемы – тюркская топонимия и топонимия поздних переселенцев из различных регионов европейской России. Необходимость землеустроительных работ Переселенческого комитета, направленных на обеспечение земель как коренного населения, так и пришлого, отражается в своеобразной параллельной номинации, когда используются черты топонимии кочевого хозяйства, с его территориально-родовыми принципами, и особенности русской топонимии по сельскохозяйственным поселениям. Это проявляется в существовании тюркских топонимов, называвших села с преобладающим нетюркским населением, например, *Терекчи, Каскыр-Алгак, Кос-Кудук, Кара-Кудук, Кара-Чилик, Добал-Чилик, Чилик, Учкаин, Чуйгул, Кось-Ерич, Кара-Су, Тырт-Кудук* (с населением – украинцы), *Баутал, Булат-Коеган, Шалды-Бидаик, Бидай-Кудык, Кугалы, Кандыкуль, Кызыл-Дау, Койчубай, Малалы, хутор Чалкар, Кургуль* (с русским населением). Некоторые ойконимы, называющие немецкие поселения, отличаются тюркскими региональными основами, по названию урочищ: *Кара-Чилик, Джел Кудук* (из тюрко-монгольской топонимии «источник, расположенный в голой местности, на равнине»).

В переселении участвовали разные по этническому признаку люди, села, общины и коллективы, что нашло частичное отражение и в названиях поселений. Так, в Семипалатинской области отмечены населенные места не только русских, но и украинцев

(Краснокуцкий, Богодуховка, Дружковское, Образцовка, Горностаевка, Королевка, Ново-Петровка, Соломянка, Павловка, Ярославка, Романовка, Тарасовский, Звенигородка, Петровка, Красиловка, Добромысловка, Сахновка), белорусов (села Красноозерское, Краснорецкое), болгар (села Камалы), татар, мордвы (поселок Мордовский, Марьяновка), немцев, голландцев. Однако этнические особенности населения редко подчеркиваются в ойконимах (Украинское, названия хуторов *Немецкая №1*, *Немецкая № 2* или *Немецкая колония*). Населенные пункты с преобладающим немецким населением в начале XX в. в основном имеют славянские названия, хотя отдельные топонимы были даны по фамилиям переселенцев: заимка *Титель*. Единичны ойконимы, основанные на ассоциативной семантике имени нарицательного, например, название поселка Семипалатинского уезда *Чудак*: человек иной национальности характеризуется как чудак, то есть ведущий необычный для местного населения образ жизни. Такие имена собственные могут обладать богатой коннотацией, основанной на семантике и ассоциациях, однако как топонимы они не обладают жизнеспособностью.

Топонимия региона активно пополняется за счет взрывного роста ойконимов, называющих как крупные поселения, так и появляющиеся с ростом сел небольшие поселки, деревни и заимки.

Переселенцы активизировали номинацию на основе антропонимов, имен людей, в основном мужских: *Николаевка, Леонидовка, Васильевка, Тихоновка, Ивановка, Ново-Ивановка, Владимировка, Борисовка, Аввакумовка*, реже – женских: *Наталино, Еленовка, Татьяновка, Ириновка*; на основе фамилий: *Строгановка, Медведевка*.

Переселенцы привнесли в славянские пласты топонимии Восточного Казахстана новые принципы номинации: 1) названия по этническим признакам и национальности населения: *Славянский, Украинский*; 2) по названиям мест первоначального жительства переселенцев – населенных пунктов центральных и южных губерний: *Новороссийский, Ново-Кавказский, Кубанский, Екатеринославка, Каховка, Золотоноша, Ново-Киевка, Полтавский, Львовское, Ново-Астраханка*, ср. также немецкие поселки: *Орловский, Чистополь, Любомировка, Грабово, Луганск, Недаровка, Софьевка, Розовское, Раевка* в Павлодарском уезде Семипалатинской губернии; 3) по географическим характеристикам местности и географическим объектам, существенным для земледелия: *Холмы, Веселый Клин, Малые Березки, Веселая Роцца*; 4) по расположению в соответствии со сторонами света: *Северный, Восток*; 5) конфессиональные ойконимы, связанные с христианскими религиозными праздниками и сооружениями: *Церковный, Сретенка, Богодуховка, Богословка, Богодаровка, Рождественское, Преображенское, Успенка, Белоцерковка, Святокрестовский, Новоспасский*; 6) на рубеже XIX-XX веков появилась тенденция к положительной, комплиментарной номинации новых населенных пунктов: *Приветное, Милорадовка, Прелестный, Светличный, Новый Мир, Благодатный*.

Для рассматриваемого периода характерно появление гибридных названий, совмещающих корни и форманты разных языков, тюркских и славянских: *Аксуйская-Чидертинская, Солдат-Агац, Чекан-Богатырь*.

В связи с политическими событиями, демографическими сдвигами, хозяйственными, промышленными переменами двадцатого века многие из перечисленных ойконимов не сохранились. Однако они сформировали новые топонимические страты, привнесли новые тенденции в номинацию, активизировали определенные словообразовательные средства.

Заключение. На ранних этапах взаимодействия тюркской (казахской) и славянской (русской) топонимических систем можно было бы ожидать их внутреннюю замкнутость и обособленность. Причины топонимической обособленности могут быть экономическими (разные системы и принципы хозяйственной жизни – кочевого скотоводческого хозяйства и оседлого, земледельческого), политическими, культурными, языковыми, конфессиональными. Тем не менее, заключение об обособленности будет верным лишь отчасти: сосуществование этих топонимических систем в одном регионе создало основания для их тесных контактов, а общая история закрепляла результаты сложившихся системных связей.

Наблюдение над языковыми контактами в топонимии показывает, что на рубеже XIX–XX вв. в Восточном Казахстане действует тенденция к объединению разных страт в общую топонимическую систему. Хотя на разных участках была различная степень агломерации: так, например, в гидронимии произошло объединение древних иранских, енисейских, монгольских, тюркских и славянских топонимов. Как можно заметить, объединению в общей системе топонимии поддаются названия природных объектов – гор, сопок, рек, ручьев, озер и т.д. Конечно, в многоязычной топонимии есть участки, которые принципиально не поддаются объединению и остаются национально специфичными. Что в национальной топонимии обычно не затрагивается иноязычными отношениями и становится закрытой топонимической подсистемой? Конечно, это такие подсистемы, которые связаны с религией, национальным менталитетом, топонимы, отражающие национальную историю, выражающие национальные духовные ценности. Для казахской топонимии Восточного Казахстана, особенно Прииртышья, характерна многочисленная группа названий исторических сооружений, старых кладбищ и других ритуальных мест и объектов. Такие топонимы сохраняют древнюю историю, обычаи и легенды.

Существование в истории и контактирование на одной территории разных топонимических систем создает предпосылки для их объединения. Эти процессы интеграции происходили в последующие периоды развития топонимии. Общая государственность в виде Казахской ССР и независимого Казахстана, организация новых единых форм хозяйствования и экономических связей способствует этому.

Статья подготовлена в рамках научного проекта грантового финансирования «АР09261200 «Восточно-Казахстанское ономастическое пространство – основа культурно-генетического кода нации (на материалах Катон-Карагайского, Алтайского, Глубоковского районов (2021–2023 г.)».

Вклад авторов. Адилова Жанар – подбор литературы и работа по теме статьи, сбор топонимов, анализ и обобщение результатов исследования. Сеитова Шынар – анализ и обобщение результатов исследований, работа с текстом рукописи, обзор литературы.

Список литературы

1. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. – Киев: Вища шк., 1979. – 264 с.
2. Ярцева В.Н. Теория взаимодействия языков и работа У.Вайнрайха «Языковые контакты» // Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. – Киев: Вища шк., 1979. – С.5–17.
3. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алма-Ата: «Ғылым», 1990. – 180 с.
4. Керимбаев Е.А. Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен: автореф.дис. ...д. ф.н. – Алма-Ата, 1992. – 61 с.
5. Щербак А.М. Тюрко-монгольские языковые контакты в истории монгольских языков. – СПб: «Наука», 2005. – 195 с.
6. Рысбергенова К.К. Историко-лингвистический анализ топонимов Южно-Казахстанской области (на материале западных районов): автореф.дис. ...канд. филол.н. – Алматы, 1993. – 22 с.
7. Мадиева Г.Б. Гидронимия Восточного Казахстана [Электронный ресурс]. 2016. – URL: <https://dereksiz.org/gidronimiya-vostochnogo-kazahstana.html> (дата обращения: 10.04.2023).
8. Туймебаев Ж.К. Халха-монгольские лексические заимствования в баян-ульгейском говоре казахского языка // Вестник КАСУ. – 2009. – №2. – С.10–15.
9. Туймебаев Ж.К. Этимология этнонима ойрат // Вестник КАСУ. – 2009. – №2. – С.3–10.
10. Сахаров И. Путешествие боярского сына Федора Исакиевича Байкова в Китай в 1654 году // Сказания русского народа. [Электронный ресурс]. – URL: <https://viewer.rsl.ru/ru/rs101004460785?page=569&rotate=0&theme=white> (дата обращения: 10.04.2023).

11. Энциклопедия Китая. Статейный список посольства Ф.И.Байкова в Цинскую империю // Русско-китайские отношения в XVII в. [Электронный ресурс] URL:<https://www.abirus.ru/content/564/623/626/14338/16027/16037/16180.html> (дата обращения: 10.04.2023).
12. Энциклопедия Китая. Статейный список посольства. Комментарии. [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China//XVII/16401660/Bajkov/primtext1.htm#46> (дата обращения: 10.04.2023).
13. Санжеев Г.Д., Орловская М.Н., Шевернина З.В. Этимологический словарь монгольских языков. Т.3. Q–Z. - М.: ИВ РАН, 2018. – 240 с.
14. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 678 с.
15. Артыкбаев Ж.О. Огузско-кимакские топонимы на территории Среднего Прииртышья [Электронный ресурс]. – URL: <https://stom.tilimen.org/i-etnologiya.html?page=12> (дата обращения: 04.2023).
16. Гайдамашко Р.В., Чугаев Н.В. К вопросу о происхождении русских антропонимов с основами *ямыш-* и *емаш-*. // Вопросы ономастики. – 2016. – Т.13. - № 1. – С.62-84.
17. Воробьева И.А. Русская топонимия Алтая. - Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1983. – 256 с.
18. Кашина Н.П. Формирование топонимии Белозерья на основе местных географических терминов [Электронный ресурс] – URL: <https://www.booksite.ru/folk/data/kashina.pdf> (дата обращения: 10.04.2023).
19. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 678 с.
20. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / В 4-х томах. – М.: «Астрель», 2007.
21. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отд. Алтайского книжного изд-ва, 1979. – 398 с.
22. Чистов К.В. Русская народная утопия (генезис и функции социально-утопических легенд). - М.: «Дмитрий Буланин», 2011. -528 с.
23. Мальцев А.И. Беловодье // Православная энциклопедия. Т.4. – М., 2000 [Электронный ресурс] - URL: <https://www.pravenc.ru/text/77924.html> (дата обращения: 04.2023).
24. Списки населенных мест Семипалатинской губернии. // ЦДНИ. – Семей. -Ф.483. - Оп.2. - Д.35. - Л.62, Л.28-28 об.
25. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. - Алма-Ата: «Наука», 1974. – 275 с.

References

1. Weinreich W. Yazykovye kontakty. Sostoyanie i problemy issledovaniya [Language contacts. State and problems of research] (Vishcha shkola, Kyiv, 1979, 264 p.) [in Russian]
2. Yarceva V.N. Teoriya vzaimodejstviya yazykov i rabota U.Vajnrajha «Yazykovye kontakty» [The theory of language interaction and the work of W. Weinreich “Language Contacts”], Vajnrajh U. Yazykovye kontakty. Sostoyanie i problemy issledovaniya [Weinreich W. Language Contacts. Status and research problems] (Vishcha shkola, Kyiv, 1979, P.5-17). [in Russian]
3. Karlinsky A.E. Osnovy teorii vzaimodejstviya yazykov [Fundamentals of the theory of interaction of languages] («Gylym», Alma-Ata, 1990,180 p.). [in Russian]
4. Kerimbayev E.A. Etnokul'turnye osnovy nominacii i funkcionirovaniya kazahskih sobstvennyh imen [Ethnocultural foundations of the nomination and functioning of kazakh proper names]. Abstract. dis... Doctor of Philology] (Alma-Ata, 1992, 61p.). [in Russian]
5. Sherbak A.M. Tyurko-mongol'skie yazykovye kontakty v istorii mongol'skih yazykov [Turkic-Mongolian language contacts in the history of the Mongolian languages] («Nauka», St. Petersburg, 2005, 195 p.). [in Russian]
6. Rysbergenova K.K. Istoriko-lingvisticheskij analiz toponimov Yuzhno-Kazahstanskoj oblasti (na materiale zapadnyh rajonov) [Historical and linguistic analysis of toponyms of the South Kazakhstan region (based on material from the western regions)]. Abstract. dis. Candidate of Philology] (Almaty, 1993, 22 p.) [in Russian]
7. Madiyeva G.B. Gidronimiya Vostochnogo Kazahstana [Hydronymy of East Kazakhstan]. 2016 [Electronic resource]. Available at: (Accessed: 10. 04.2023). [in Russian]
8. Tuimebaev Zh.K. Halha-mongol'skie leksicheskie zaimstvovaniya v bayan-ul'gejskom govore kazahskogo yazyka [Khalkha-Mongolian lexical borrowings in the Bayan-Ulgei dialect of the Kazakh language], Vestnik KASU [Bulletin of KAFU], 2, 10-15 (2009). [in Russian]

9. Tuimebaev Zh.K. Etimologiya etnonima ojrta [Etymology of the ethnonym oirat], Vestnik KASU [Bulletin of KAFU], 2, 3-10 (2009). [in Russian]
10. Sakharov I. Puteshestvie boyarskogo syna Fedora Isakievicha Bajkova v Kitaj v 1654godu [Journey of the boyar son Fyodor Isakievich Baikov to China in 1654], Skazaniya russkogo naroda [Tales of the Russian people]. [Electronic resource]. Available at: https://viewer.rsl.ru/ru/rs_l01004460785?page=569&rotate=0&theme=white (Accessed: 10.04.2023). [in Russian]
11. Enciklopediya Kitaya.Statejnyj spisok posol'stva F.I.Baikova v Cinskuyu imperiyu [Article list of the embassy of F.I. Baikov to the Qing Empire], Russko-kitajskie otnosheniya v XVIIv. [Russian-Chinese relations in the 17th century]. [Electronic resource]. Available at: (Accessed: 10.04.2023). [in Russian]
12. Enciklopediya Kitaya.Statejnyj spisok posol'stva. Kommentarii [Article list of the embassy. Comments.] [Electronic resource]. Available at: <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XVII/16401660/Bajkov/primtext1.htm#46> (Accessed: 10. 04.2023). [in Russian]
13. Sanzheyev G.D., Orlovskaya M.N., Shevernina Z.V. Etimologicheskij slovar' mongol'skih yazykov [Etymological Dictionary of Mongolian Languages] (Institute of Oriental Studies RAS, Moscow, 2018, 240 p.). [in Russian]
14. Drevnetyurkskij slovar [Ancient Turkic dictionary] (Leningrad, Science, 1969. 678p.) [in Russian]
15. Artykbayev Zh.O. Oguzsko-kimaskie toponimy na territorii Srednego Priirtysh'ya [Oguz-Kimak toponyms in the territory of the Middle Irtysh region.] [Electronic resource]. Available at: <https://stom.tilimen.org/i-etnologiya.html?page=12> (Accessed: 10.04.2023). [in Russian]
16. Gaidamashko R.V., Chugayev N.V. K voprosu o proiskhozhdenii russkikh antroponimov s osnovami yamysh- i emash [To the question of the origin of Russian anthroponyms with the basics yamysh- and emash], Voprosy onomastiki [Questions of onomastics], 1. 13, 62-84 (2016). [in Russian]
17. Vorobyova I.A. Russkaya toponimiya Altaya [Russian toponymy of Altai] (Publishing House of Tomsk University, Tomsk, 1983, 256 p.). [in Russian]
18. Kashina N.P. Formirovanie toponimii Beloz'er'ya na osnove mestnyh geograficheskikh terminov [Formation of the toponymy of Belozerye on the basis of local geographical terms] [Electronic resource]. Available at: <https://www.booksite.ru/folk/data/kashina> (Accessed: 10.04.2023). [in Russian]
19. Drevnetyurkskij slovar [Ancient Turkic dictionary] («Nauka», Leningrad, 1969, 678 p.). [in Russian]
20. Fasmer M. Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka [Etymological dictionary of the Russian language]. In 4 vol. (Astrel, Moscow, 2007) [in Russian]
21. Molchanova O.T. Toponimicheskij slovar' Gornogo Altaya [Toponymical dictionary of Gorny Altai] (Gorno-Altai branch of the Altai book publishing house, Gorno-Altajsk, 1979, 398 p).
22. Chistov K.V. Russkaya narodnaya utopiya (genesis i funkcii social'no-utopicheskikh legend) [Russian folk utopia (genesis and functions of socio-utopian legends)] («Dmitrii Bulanin», Moscow, 2011, 528 p.). [in Russian]
23. Maltsev A.I. Belovod'e [Belovodye], Pravoslavnaya enciklopediya [Orthodox Encyclopedia]. Vol.4 (Moscow, 2000) [Electronic resource]. Available at: <https://www.pravenc.ru/text/77924.html> (Accessed: 10.04.2023). [in Russian]
24. Spiski naselennyh mest Semipalatinskoj gubernii [Lists of populated areas of the Semipalatinsk province], CDNI [DCCN]. Semey (F.483.- Inv.2.- C.35.- Sh.62, Sh.28-28 ob.)
25. Koichubayev E. Kratkij tolkovyj slovar' toponimov Kazahstana [Short explanatory dictionary of toponyms of Kazakhstan] («Nauka», Alma-Ata, 1974, 275 p.). [in Russian]

Ж.К. Адилова¹, Ш.Б. Сеитова²

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан

²Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ТОПОНИМДЕРІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ТІЛДІК ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада тілралық байланыстар және олардың Шығыс Қазақстанның топонимикалық жүйесінің қалыптасу кезеңіндегі рөлі – ежелгі түркі және моңғол топонимиясының пайда болуынан XX ғасырдың басына дейін, негізгі қабаттар – түркі (қазақ) және үндіеуропалық (славян) қалыптасқан кезге дейін зерттеледі.

Мақаланың негізгі мәселесі осы қабаттардың қарым-қатынасының сипаты туралы мәселе болды, атап айтқанда: олар қалай құрылды және олардың қандай тілралық өзара әрекеттесуі қалыптасты, бұл қабаттар тілдік ұжымдар мен жалпы қоғамның тарихи даму жолында қалай байланысты болды.

Бұл сұрақтың жауабы аймақтың топонимикасының қазіргі жағдайын түсінуге көмектеседі, ондағы өзектендіру мен дамуды қажет ететін тірі, динамикалық аймақтар мен шиеленіс орталықтарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Бұл зерттеуде біз белгілі бір кезеңде пайда болған, бір-бірімен өзара іс-қимыл жасап, көптеген шет тілдік негіздерді, ең алдымен моңғолдық негіздерді игерген негізгі түркі (қазақ) және славян (негізінен орыс) аймақтық топонимиясын қарастырамыз.

Аймақтық топонимика біртұтас көп компонентті жүйе ретінде дамыды. Мақала материалы Шығыс Қазақстанның топонимикалық жүйесінің бірлігі орыс-қазақ және қазақ-орыс билингвизмі аясында топонимдер мен тұтас топтардың қарыз алуында көрінетін ең кең тіларалық байланыстарға байланысты болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тіларалық байланыстар, билингвизм, түркі-моңғол байланыстары, қазақ-орыс байланыстары, топоним, топонимикалық жүйе.

Zh.K. Adilova¹, Sh.B. Seiitova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

History and language interactions of toponyms of East Kazakhstan

Abstract. This article examines interlanguage contacts and their role at the stage of formation of the toponymic system of East Kazakhstan – from the emergence of ancient Turkic and Mongolian toponymy to the beginning of the XX century, when the main strata – Turkic (Kazakh) and Indo-European (Slavic) - took shape.

The main issue of the article was the question of the nature of the relations of these strata, namely: how they were created and what interlanguage interactions formed them, how these strata correlated on the path of the historical development of language collectives and society as a whole. The answer to this question will help to understand the current state of the toponymy of the region, will allow it to identify living, dynamic areas and centers of tension that require updating and development.

In this study we will consider as the main Turkic (Kazakh) and Slavic (mainly Russian) regional toponymy, which emerged at a certain stage, developed, interacting with each other and incorporating numerous foreign language bases, primarily Mongolian.

The regional toponymy has developed as a single multicomponent system. The material of the article allows us to conclude that the unity of the toponymic system of East Kazakhstan was due to the widest interlingual contacts, manifested in the borrowings of toponyms and entire groups against the background of Russian-Kazakh and Kazakh-Russian bilingualism.

Keywords: interlanguage contacts, bilingualism, Turkic-Mongolian ties, Kazakh-Russian contacts, toponym, toponymic system.

Сведения об авторах:

Адилова Ж.К. – магистр гуманитарных наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Сеитова Ш.Б. – д.ф.н., профессор, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан.

Adilova Zh.K. – Master Arts in Humanities, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Seiitova Sh.B. – Doctor of Philology, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Б.А. Абдыханова , А.Ф. Аккалиева , А.Н. Койлыбаева*

«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ
(E-mail: abdychanovab@mail.ru, akkali.aizhan@gmail.com, zhalgas_03@mail.ru)

Ұлттық тілдік ұстанымдар бала тәрбиесі негізі ретінде

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетіндегі көркем образдар негізінде ұлттық тілдік сананы қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – көркем шығармаларда ұстанымдар түрінде көрсетілген тілдік бірліктерді лингвомәдени тұрғыдан талдау. Мақала авторлары дұрыс қойылған тілдік ұстанымдар тәрбиелік мақсатта жүйелі қолданылған жағдайда, жас ұрпақтың өзіндік тілдік санасын салауатты және сауатты қалыптастыруға ықпал етеді деп болжайды. Қазіргі заманғы бұқаралық ақпарат құралдарындағы толассыз ақпараттар балалар мен жастардың мінез-құлқындағы жағымсыз әлеуметтік өзгерістердің өсу тенденциясы, отбасылық қатынастардың жағымсыз тәжірибесі, экономикалық, саяси, әлеуметтік мәселелерден туындаған қоғамдағы алаңдаушылық, стресс және негатив деңгейінің жоғарылауын көрсетті.

Көп жағдайда бұл тенденция балалардың тілдік санасының дұрыс қалыптасуымен, мейірім, эмпатия, отбасы, достық, махаббат, патриотизм сияқты шынайы адами құндылықтар мәнінің бұрмалануымен байланысты. Осы ретте рухани құндылықтарды беретін тілдік материалдарды бағамдау нәтижесінде өскелең ұрпақ арасында ұлттық сананы қалыптастыру жұмыстарын жүйелі түрде жүргізу қажеттігі маңызды мәселеге айналып отыр. Қазақ фольклоры шығармаларын, сондай-ақ қазақстандық классик жазушылардың көркем шығармаларын лингвистикалық және лингвомәдени талдау негізінде авторлар балалар санасының оң қалыптасуына әсер етуі мүмкін тілдік формалар, тілдік ұстанымдарды анықтап, жүйелеуді ұсынады, бұл өз кезегінде ақыл-ой және рухани жағынан сауатты тұлғаның қалыптасуына әкеледі.

Мақалада Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» әңгімесіндегі тілдік бірліктер қарастырылды, біздің ойымызша осы повестегі «әке-ана-бала» фреймінде позитивті тілдік сананың, тілдік мінез-құлықтың өзегі қаланған.

Түйін сөздер: тілдік сана, ұлттық сана, тілдік ұстаным, тілдік мінез-құлық, қазақ әдебиеті, көркем образ, ата-ана сипаты, құндылық, дәстүрлі тәрбие.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-22-32>

Түсті: 5.09.2023; Жөнделді: 10.10.2023; Мақұлданды: 8.02.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Ұлттық тілдік ұстанымдарды зерттеуде қоғамда қалыптасқан ұлттық құндылықтар, нормалар сияқты негізгі категориялар бар.

Тілдік ұстанымдар адамның білім алу негізінде қалыптасады, ұстанымдар біздің санамыздың деңгейін анықтайды және ол адамды белгілі бір іс-әрекетке бағыттаушы әлеуетке ие.

Зерттеу барысында қарастырып отырған баланың тілдік санасын қалыптастыру мәселесі пәнаралық зерттеу болып табылады.

Оның қалыптасуына әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар шеңберінде негізгі әлеуметтік институттардың рөлі ықпал етеді, мысалы, отбасы, бұқаралық ақпарат

құралдары және басқа әлеуметтік субъектілер. Зерттеу коммуникативті мінез-құлық және коммуникативті дәстүр сияқты ұғымдарды қарастыратын лингвомәдениеттану ғылымымен де тығыз байланысты. Зерттеу контексінде біз ата-ананың коммуникативті мінез-құлық мен сөйлеу әдебін баланың тілдік санасы мен мінез-құлық қалыптастыру құралы ретінде қарастырамыз. Екінші жағынан, сөйлеу мінез-құлық тактикасы, ата-ананың тілдік мінез-құлық психоллингвистика және лингвопрагматика ғылымдар аясында да қарастырылатын мәселелер қатарында.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты. Зерттеудің мақсаты көркем шығармаларда ұстанымдар түрінде көрсетілген тілдік бірліктерді лингвомәдени тұрғыдан талдау арқылы, отбасылық тәрбиеде рухани күш болып есептелетін тілдік бірліктерді жаңғырту.

Зерттеу нысаны – дәстүрлі отбасылық тәрбие мен ұлттық құндылықтар бейнеленген, ұлттық образдар сомдалған Б. Момышұлының «Ұшқан ұя» атты повесі мен қазіргі отбасылық тәрбиені баяндаған сюжеттері бар көркем шығармалар.

Зерттеу пәні – бала тәрбиесіне жұмсалатын, ұлттық дәстүрге негізделген, қазіргі заманауи қарым-қатынасқа да сай келетін тілдік бірліктер.

Халықтың коммуникативті мінез-құлық сол халықтың қарым-қатынас нормалары мен дәстүрлерінің жиынтығы ретінде анықталады, сонымен бірге бұл халық менталитетінің көрсеткіші болып табылады. Яғни, бата беру дәстүрі, бесік жыры, қазақ халқының аңыздары туғаннан бастап балаларды тәрбиелеуде үлкен маңызға ие болған. Әңгіме арқылы бала мінезінің өзегі қалыптасады. Осы тұрғыдан алғанда, Б.Момышұлының әңгімесі зерттеудің лингвомәдениеттану объектісі бойынша қызығушылық тудырады, онда біз дәстүрлі қазақ отбасындағы ата-ананың коммуникативті мінез-құлықтың оң үлгісін анық көреміз. Отбасы - өскелең ұрпақ құндылықтарын қалыптастырудың негізгі көзі. Отбасы – базалық әлеуметтік орта, сондықтан ондағы құндылықтарының дұрыс анықталуы, отбасылық ұстанымдардың ұлттық мүддемен ұштасуы мемлекеттің әл-ауқаты мен тұрақтылығына тікелей әсер ететін негізгі фактор.

Соңғы жылдары қазақ отбасыларында орын алып жатқан жайсыз оқиғалар көп нәрсені аңғартады. Ата-ана мен бала қарым-қатынасындағы шиеленіс, теріс мінез-құлық, мейірімсіздік – осының барлығы күрделене келе, оқыс жағдайларға ұшыратып жатыр. Қоғамда резонанс тудырған отбасылық оқиғалардың әлеуметтік желіден жиі кездесуі үрдіске айналып бара жатыр. Осының барлығы санадағы өзгерісті көрсетеді, отбасылық мәдениет туралы білімнің жетіспейтіндігінен хабардар етеді. Қазіргі қазақ отбасының рухани құндылықтарын дамыту үшін төл мәдениетімізге, дәстүрлі отбасылық білімге көңіл аударғанымыз жөн.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеудің эмпирикалық материал негізі ретінде Б. Момышұлының «Ұшқан ұя» атты повесі алынды. Бұл шығарма қазақ елінің даңқты жауынгері және жазушысы Б. Момышұлының ауқымды автобиографиялық шығармасы қазақ мәдениетіндегі нағыз дәстүрлі тәрбие үлгісі ретінде қарастырылып отыр.

Зерттеу барысында шығармада келтірілген қазақы тәрбиелік мәнді және бағыт-бағдар беру функциясын атқарып тұрған тілдік бірліктер мен ұлттық ұстанымдар талданды.

Мақалада салыстырмалы әдіс арқылы тәуелсіздік алған жылдардан бастап бүгінгі кезеңге дейінгі көркем шығармалардағы ұлттық дәстүрге негізделген ата-ананың мінез-құлық нормасын көрсететін тілдік бірліктер де қарастырылды.

Зерттеуде тілдік сананың қалыптасуына әсер етуші 20-дан астам тілдік бірліктерге лингвистикалық талдау жасалды. Алынған тілдік бірліктерге контенттік талдау жасалып, тілдік бірліктердің психоллингвистикалық әлеуеті сипатталды.

Әдебиетке шолу. Қазақ тіл білімі кеңістігінде, пәнаралық зерттеулерде ата-ананың тілдік немесе коммуникативті мінез-құлық мәселесі қарастырылмаған десе де болады. Әлемдік лингвистикада тілдік мінез-құлық пен тілдік сана байланысы өзекті зерттеу нысандары болып табылады.

Мысалы, Sabahat Cigdem Bagci, Hazal Gungor өз зерттеулерінде ата-ананың баламен қарым-қатынастағы оң және теріс байланысының жасөспірімдердің қарым-қатынас және тілдік мінез-құлық қалыптастыруда маңызды функция атқаратындығын көрсетеді[1, 79].

Орыс ғалымдарының зерттеуінде орыс және ағылшын тілі мұғалімінің оқушының тілдік санасының қалыптасуына әсерінің лингвомәдени сипатына талдау жасалған [2, 282].

Қазақ тіл білімінде антропологиялық парадигманың дамуымен соңғы онжылдықтарда тілдік сана, әлеуметтік және ұлттық ұстанымдар төңірегіндегі мәселелер де өзектілікке ие бола бастады.

Қазақстандық ғылыми кеңістікте ғалымдардың жұмыстары жеке санатқа емес, тұтастай алғанда этностың ұлттық коммуникативтік немесе тілдік мінез-құлқының жалпыланған бейнесін сипаттайды. Мысалы, Р.Бердалиева өз зерттеуінде қазақ тілдік қауымдастығындағы вербалды емес коммуникация құралдарының проблемасын қарастырған [3,163].

А.Д. Хамит адамның әлеуметтік ұстанымдары белгілі бір қоғамдық құбылыстарды бағалауға бейімділігі және осы құбылыстарға қатысты бағалаудан туындайтын әрекеттерге дайындығын білдіреді деген пікірде: «Бұл ұстанымдарда қоғамдық құбылыстарға деген жеке тұлғаның қатынасы қалыптасады. Бұл құбылыстарды бағалауда, оларды қабылдауда немесе қабылдамауда көрінеді. Ұстанымдар қоғамның ықпалы нәтижесінде өнделіп, оның танымы мен өзіндік сана-сезімінің қалыптасу, даму процесінде туындайды» - деп тұжырымдайды [4,97].

Көріп отырғанымыздай, осы тұрғыдағы еңбектер бар, дегенмен біздің зерттеуімізге арқау болып отырған ата-ананың тілдік мінез-құлық мәселесі ғылыми жұмыстарда жан-жақты қарастырылмаған, сондықтан да аталмыш зерттеу қазақ отбасыларында бала тәрбиесіне байланысты туындаған мәселелермен тығыз байланысты болуымен өзекті.

Талқылау және нәтижелер. Өскелең ұрпақты ұлттық рухани-адамгершілік құндылықтармен таныстыру қазіргі қазақ білім кеңістігіндегі басым міндеттердің бірі. Бұл ретте ұлттық көркем шығармаларды құндылықтар жүйесін берудің негізгі құралы, ұлттық мәдениеттің ортасы ретінде қарастырамыз. Қандай да бір халықтың болашағы білім мен тәрбиенің тең берілуінде және сол халықтың ұлттық тілінде, өйткені тілдің артында идеология, мәдениет, құндылықтар жүйесі тұрғандығы барлығымызға айқын мәселе. Ұлттық тәрбиелік идеалды іздеуде, жас ұрпақты тәрбиелеудегі тілдің әлеуметтік рөлін негіздеуде ұлттық көркем шығармалар айтарлықтай әлеуетке ие.

Соңғы уақытта тілдің куммулятивті қызметін дұрыс пайдаланбау, ұлттық-мәдени, этноқұрылым сияқты тіл функцияларының айтарлықтай әлсіреуі, жастардың сөйлеу мәдениеті деңгейінің төмендеуі өзекті мәселеге айналды. Ондай жағдайда, өскелең ұрпаққа адамның дәстүрлі гуманистік бағдарлары мен құндылықтарын көрсететін мәдени ұстанымдарды сақтау қиынға соғады. Әлеуметтік желілер мен Интернет-технологиялардың қарқынды дамуы, нақты қарым-қатынасты виртуалды байланысқа ауыстыру өзара қатынастары бұзылған отбасылардың кең таралуына, адамдар арасындағы қарым-қатынастың тапшылығына және тілдік дағдылардың жоғалуына әкеліп жатқанын көріп отырмыз. Осыған байланысты ана тілінің әлеуметтік рөлінің маңызына көңіл аудару мәселесі туындады, жедел түрде іске асып жатқан техногендік даму кезеңінде отандық мәдениеттің маңыздылығын түсінуге және түсіндіруге көңіл бөлу қажеттілігі артты.

Осыған байланысты қазақ халқының ауыз әдебиетінен бастап бүгінгі күнге дейінгі ұлттық тәрбие беру практикасын зерттеуге, қазақ халқының алғашқы рухани принциптерінің тілдік механизмдерін зерттеуге және сұрыптауға үлкен мән беру керек деп санаймыз. Тілдің ұлтқа берері туралы сөз болғанда, академик М.М. Копыленконың мына пікірінің дәлдігін көреміз: «Народ в ходе своей истории строил свой язык, закладывая в него то, что представлялось ему ценным внутренних и внешних судьбах, в его исторических и географических условиях, в процессе становления роста духовной и материальной культуры для того, чтобы осмыслить мир и овладеть им» [5, 46].

Мәңгілік ақиқатты таңуға деген ізденісте ата-бабалардан қалған құнды моральдық және эстетикалық мұраттарға жүгінеміз. Ғалым Ю. А. Гаспарян еңбектерінің бірінде ұрпақтар арасындағы байланыстың үзілуі ұлттық дәстүрлерді ұрпақтан-ұрпаққа берудің

қалыптасқан этномәдени механизмін бұзғанына тоқталады, этномәдени механизм мінез-құлықтың әлеуметтік-реттеуші функциясын орындайды, әсіресе жас ұрпаққа сіңдіріп, бекітуге қабілетті екенін көрсетеді [6, 18].

Адам мен қоғам үшін рухани және адамгершілік құндылықтардың маңызы туралы мәселе үнемі қоғамдық талқылаудың мәні болып табылады. Адам өмір жолының қиындықтарын тек өміршең шынайы құндылықтарға сүйене отырып жеңе алатындығы белгілі. Ақиқат құндылықтарды іздеу процесінде көркем әдебиеттердің үлесі үлкен. Сондықтан, әдебиет туралы, жас ұрпақтың ақыл-ойы мен жүрегіне әсер ете алатын сөздің рухани және адамгершілік әлеуеті туралы әңгіме басты мағынаға ие болады.

Жоғары технологиялар дәуірінде әр ұлт өз тілін, сенімі мен мәдениетін сақтау мәселесімен айналысады, өйткені бұл баланың санасын қалыптастыруға ықпал ететін халықтың мәдени және рухани құндылықтары. Бала - кез-келген ұлттың негізі мен болашағы [7]. Олай болса, тілдік сана мәселесіне жүгінудің маңызды қадам екенін көреміз. Бұл мәселенің негізгі факторы – адам тәжірибесін қалыптастыратын, сақтайтын және жеткізетін тіл. Ұлттық әдебиет, өнер, фольклор жас ұрпақтың жағымды қасиеттер арқылы өзін-өзі тануын қалыптастыру үшін қажетті маңызды ақпарат көзін ұсына алады.

В.А. Маслова тілді танымдық механизм ретінде анықтайды, оның көмегімен адам әлемді танитын өзіндік схемалар жасайды: «Результатом процессов репрезентации и категоризации являются языковые картины мира, включающие в себя: разные концепты, ценности культуры и коды культуры» [8, 78].

Сонымен қатар, кейбір авторлар ұлттық-мәдени менталитетті қоғамның құндылық-семантикалық кеңістігін құрайтын психологиялық және дүниетанымдық көзқарастардың синтезі ретінде қарастырады. Ұлттық мәдениеттің құндылықтары ретінде белгілі бір қоғамның өкілдері бекіткен мұндай көзқарастар оның эмпирикалық әртүрлілігін біртұтас жүйелік тұтастыққа айналдырады [9,372].

Қазақстан Президенті Қ.Тоқаевтың жолдауында қоғамдық сананы қалыптастыруға ерекше мән берілді. Адал ұрпақ, әділетті қоғам туралы сөз болды. Қоғамдық сананы қалыптастырудың, адал ұрпақ тәрбиелеудің бастапқы ошағы - отбасы тәрбиесі. Отбасы тәрбиесінде ата-бабалардың тәжірибесіне сүйенеміз. Баланы жарық дүниеге келген күннен бастап, қоғамға бейімдеудің амалдары жүзеге аса бастайды. Әр отбасында әрқилы тәрбие беріледі. Барлығының ұстанатыны – өзі көрген тәжірибесі. Бұл аксиома. Бірақ бір этностық топ болғандықтан ортақ ұлттық құндылықтарымыз бар, ортақ дәстүріміз бар, ортақ ата-баба жолы бар. Соған сүйеніп, қоғамдастықта өмір сүреміз. Қоғамдық сананы қалыптастыруда тілдік сананың атқаратын қызметі орасан зор. Тіл біліміндегі антропоцентристік парадигманың да қарастыратын мәселелеріндегі негізгі нысан – адам. Тіл және адам. Ұлттық дәстүрімізде осы мәселеге айырықша мән берілген. Бала дүниеге келген күннен бастап, оның бейсанасына нақты бір ұлттық кодтар енгізіле бастайды. Ол, ең алдымен, қариялардың, елдің бетке ұстар азаматтарының батасы арқылы енеді. Ертеректе, батада елге өнеге болған батырлардың, хандардың, билер мен жыраулардың, шешендердің, әулие адамдардың есімдері аталса, қазіргі таңда елге танымал ғалымдар, ел басшылары, қоғам қайраткерлерінің есімдері батаға қосылып, насихатталып жүр. Оның барлығы балаға сигнал ретінде беріле бастайды. Сондықтан да тәрбие беруде тілдің рөліне аса назар аударған дұрыс. Бала тәрбиесіне қатысты салт-дәстүрге тоқтала отырып, ондағы тілдік бірліктерді қарастырайық.

Қазіргі көркем шығармаларда қазақ отбасында қолданылатын отбасы тәрбиесіне қатысты сөздер көп өзгеріске түскен. Қазақ ұлтының тілдік бренді, ұлттық коды болып табылатын «айналайын» сөзі біз қарастырған 20-ға жуық көркем әдебиеттен мүлде кездеспеді. Сондай-ақ, баласын «қошақаным», «балапаным», «қозым», «ботам», «құлыншағым» деп еркелететін, аналық махаббатты беретін сөздер де актив қолданыстан шыққан. Оның орнын жүрекке ауыр тиетін, бұйрық мәндес, өктемдік пен менменділікке толы, кінә артқан тілдік бірліктер басқан. Мысал үшін төмендегі ана мен бала диалогына көңіл аударайық:

– Әкең енді жоқ. Ол мен үшін өлген, – деді кенет. Жошы рөлмен алысып, үнсіз қалды.
– Сен неге үндемейсің? **Безбүйрек! Сен де соның сыңарысың ...**
– Естігім келмейді, Ол сендердің шаруаларың. **Басымды қатырма!** Онсыз да қатып жүр...

– **Бәріне сен кінәлі! Кемпір екеуің кінәлі!**
– Апамды араластырма! Оған рақмет айтыңдар! Сен екеуіңнің өстіп шалқып жүргендерің – сол кемпірдің арқасы... Апам өлді, сендер де тентіреп кеттіңдер... Аруаққа ауыз ашушы болма! [10,19].

Ана мен бала арасындағы диалогтың бүгінгі көрінісі көп нәрседен хабар береді. Бала тәрбиесін ұлттық құндылықтарға негіздей отырып құрудың маңыздылығына дәлел десек болады. Халқымыз бала тәрбиесіне бала дүниеге келе сала аса мән бергенін ұлтымыздың салт-дәстүрінен, аңыз-жырларынан, мақал-мәтелдерінен көптеп мысал келтіріп, дәлелдеуге болады. Мақаламызда ұлттық тәрбие берудің тамаша үлгісі ретінде Б.Момышұлының шығармасынан мысалдар қарастырдық.

Халқымыздың салт-дәстүрі бойынша дүниеге сәби келгенде, сүйінші сұрайды. Сүйінші сұрау дәстүрі қазір де бар. Қуанған ағайын-жұрт ақ тілектерін айтып, сүйіншілерін атап, бата береді. Ата дәстүрімізде жас нәрестеге айтылған тілек, бата мазмұнында «ел қорғау», «жер қорғау», «батыр болу», «қыран болу» т.с.с. өсиет, насихат болған.

Қарасай батырдың өз ұрпағына берген батасының мазмұны сөзімізге дәлел:

«Жақсы қыз – жағадағы құндыз,
Жақсы ұл – көктегі жұлдыз.
Жақсылап ұғып алыңдар!
Батыр туса – ел ырысы,
Жаңбыр жауса – жер ырысы,
Көпке салса, дұрысы, көнбесе болар ұрысы.
Алдымен еліңнің, жеріңнің қамын ойлаңдар,
сөзіме терең бойлаңдар!».

Батырдың батасынан өз ұрпағына арнап: «алдымен өз мүдденді емес, халықтың мүддесін ойла» – деп айтылған аманатын естиміз.

Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» повесінде батыр Бауыржан ағамыз өзінің дүниеге келген сәтін былай баяндайды: «Момыш әкемнің айтуынша, мен мың да тоғыз жүз оныншы жылдың қысында, ескіше декабрьдің жиырма төртінде туыппын. Әкем ол күні Әулиеата шаһарында екен. ... Әулиеатадан әкем қайтып келгенде, ағайын-жекжат құтты болсынға жиналып қалған екен». Сондағы ел қариялары берген тілектерге назар аударамыз:

– Ақментей бабасындай батыр болсын!
– Ақмоладағы Батырбасыдай мәрт болсын!
– Бәйдібек батырдың әруағы қолдасын!
– Домалақ анамыз жар болсын! [11, 8].

Төменде Бауыржан Момышұлына Имаш атасының берген батасы:

Алатаудың қыраны мол еді –
Қырағы болсын, құлыным.
Қойнауы суға мол еді –
Бұлағы болсын, құлыным.
Елінің тілегі зор еді –
Шырағы болсын, құлыным.
Ата тілегі оң еді –
Құмары болсын, құлыным.
Бұл жер батырлар төрі еді –
Сыңары болсын, құлыным! [11, 8].

Жоңғар шапқыншылығында ел, жерді қорғаған қазақтың қаһарман батыры, тарихи тұлға Қарасай батырдың өз ұрпағына берген батасы мен қазақтың әйгілі әскери

қолбасшысы, атағы әлемге танылған, Кеңес Одағының батыры Бауыржан Момышұлының немересіне берген батасына терең мән берсек, екі бата мәтінінен де елдің, жердің қамын ойлаған бабалардың мақсат-мұраты анық көрінеді, ұрпағына берген өсиеттері жеке бас мүддесіне емес, ел мүддесін қорғауға негізделген. Екі тарихи кезең, екі бөлек ғасыр. Дегенмен, арада қанша ғасыр өтсе де, бабалар мұраты өзгермеген. Қарасай батырдың батасы бұйрық мәнді, батадан өр мінез көрініс береді. Бауыржан Момышұлының берген батасы қазақтың төл сөзі «құлыным» арқылы ата жылулығын бере отырып, немересіне нақты қасиеттерді анықтап, болашағын болжап береді. Мысалы: «Қырағы бол!» сөзінің өзі бірнеше мағына береді, аталмыш тілдік бірлікте: байқампаз бол, өткір бол, абай бол, алғыр бол деген қосымша үстеме мәндер бар. Бұдан басқа, «қыран құс» сөзіне мән берсек: қыран – жыртқыш құс, табиғатында өрлік бар, қыран – қазақ танымында киелі құс, қыран – ұзақ өмір сүретін құс. Батада батыр туған өлкенің табиғаты мен атаның тілегі шебер үйлесімдік тапқан.

Бүгінгі таңда осы бабалар өсиеті, насихаты өз жалғасымын, сабақтастығын тауып жатырма? – деген заңды сұрақ туындайды. Бүгін біз нені насихаттаймыз, ұрпағымызға нені өсиет етіп отырмыз? Ұлттық құндылықтар өзгерген қазіргі қоғамда материалдық құндылықтар басымдылыққа ие болды. Қазіргі күнделікті өмірде естіп жүрген баталарымыз, әлеуметтік желіден көріп, тыңдап жүрген баталарымыз, болмаса интернет желісіндегі жиын-тойға деп ұсынылып жүрген баталар топтамасына назар аударсақ, бата мазмұнының өзгергендігін көреміз. Көп отбасында бата айтылмай, тойларда ғана айтылып, рухани сипатынан айырылып барады. Той-томалақта айтылып жүрген баталар бәрімізге мәлім. Ұлттық негізі бар, рухани қуаты бар баталар беретін аға ұрпақ бар, дегенмен көп жағдайда, бата сөзінің құны төмендеп бара жатқаны айқын. Интернет желісіндегі баталарға назар аударсақ (халықтың басым бөлігінің интернеттен көшіріп алатындығын ескерейік):

Жас нәрестенің шілдеханасына берілетін бата:

Нәрестенің бауы берік болсын,
Ата-анасына серік болсын!
Азамат болып ер жетсін,
Ақсақал болып төрлетсін,
Азамат болсын көрікті,
Ғұмыры ұзын берікті,
Қолқанаты көп болып,
Артынан ерте берсін серікті,
Мінезі болсын салмақты,
Өнері болсын жан-жақты,
Осы айтқанның бәрі келсін,
Алла берсін зор бақты,
Аллаһу әкбар!... [12].

Тағы бір мысал:

Көтерейік білекті,
Нұрға бөлеп жүректі.
Бөбекке бата берейік,
Ағынан айтып тілекті:
Сәбиіміз сүйкімді болсын,
Өнер-білімге икемді болсын,
Бәйтеректей бойшаңданып,
Өрен, өршіл, өркенді болсын!
Жақсы жолды таңдасын,
Жамандық тәлім алмасын!
Даналардың дәстүрін,
Жаңаласын, жалғасын,
Шұғылалы шуақты күн кешсін,

Басын сұр бұлт шалмасын,
Қос топшысы талмасын,
Қырандай биік самғасын!

Интернет желісінде атадан мұра болып қалған баталар жинақтары да бар. Дегенмен, күнделікті қолданыстағы баталар мазмұны жоғарыда келтірілген мысалдардағыдай болып келеді. Баталарда рух жоқ, сөйлемдер бір сарынды, жалпылама айтылған, ерлік, елдік қасиет дәріптелмейді, сөздердің бір-бірімен тіркесімділік қасиеті сақталмаған (валенттілік теориясы), мысалы: «өркенді болсын», дұрысы, «өркенің өссін», «өркені өссін» алғыс айту мағынасында қолданылады, «ӨРКЕНІҢ ӨССІН» – алғыс. Үрім-бұтақты бол деген мағынада.

– Уа, өркенің өссін, Әншібегім! Біздің көңілімізді көтерсең, сенің көңіліңді Құдай көтерсін! – деп тіссіз иегін шошаңдата сөйлейді (М.Әуезов); ӨРКЕНІҢ ӨССІН! – алғыс. Көп жаса, өмірің ұзақ болсын! – Өркенің өссін, қарағым. Қандай әдепті бала едің [13].

«Сәбиіміз сүйкімді болсын» мағыналық тіркес дұрыс емес, сүйкімсіз сәби болмайды, сондай-ақ, бәйтерек бойшаң болмайды, биік болады, ғұмыр ұзын болмайды, ғұмыр жасы ұзақ болады. Осы тектес баталардың жиі қайталанатындығы, олардың жаттауға жеңілдігінен және көркем шығарма оқымаудың нәтижесі.

Келесі мысалға мән беріп қарасақ, қазіргі таңда ұмыт болған дәстүрдің, ырымның дұрыстығын көреміз: «Жарық дүниеге келгеніме екі-үш ай болғанда, шешем мені күн көзіне шығарып, Имаш атамның алдына әкеліпті. Атам ерте көктем алдында ағаш отырғызып жүр екен.

– Атасының қолын ұзартып, қолқабыс беруге келді, – депті шешем ізетпен иіліп.

Атам еміреніп, мені алақанына алыпты. Қолыма жас бұтақ ұстатып:

Құрық деп берсем, құл болма,

Шыбық деп берсем, шіл болма.

Бәрінен де, шырағым,

Баяны жоқ ұл болма, –

деп келініне мені қайтарып берген екен.

Атасымен алғашқы дидарласуының құрметіне деп, алғашқы өсиет өмірлік өнеге болсын деп, әкем сол күні кешке мал сойып, ауыл ақсақалдарының басын қайта қосыпты» [11, 9].

Қазақтың ырымы бойынша жаңа туған нәрестені қырқынан шыққанша үйде ұстаған, қырық күнге дейін баланы «тіл тиеді», «сұқ өтеді» деп тіл-көзден сақтаған, көрсете бермеген, яғни ана үшін де, бала үшін де қырық күн – қауіпті кезең деп есептелген. Медицина тұрғысынан да дұрыс деп саналады. 40 күнге дейін баланың иммунитеті әлсіз болады. 40 күннен кейін ғана нәрестенің ет пен сүйегі бірігеді және жан-жағына көз тоқтатып қарай бастайды. Қазір осы дәстүрге де өзгеріс енді. «Атасымен алғашқы дидарласу» рәсімі ұмыт болған көне дәстүрге айналды. «Баяны жоқ ұл болма» – осы тілектің мағынасын түсінбеуге айналдық, «баянсыз өмір», «баянсыз тірлік» тіркестері ауызекі қолданыстан шығып қалды.

Қазақ отбасындағы бала тәрбиесіне қатысты тағы бір дәстүр – «ағаның інісін тәрбиелеуі». Ол туралы «Ұшқан ұя» шығармасынан кезекті бір мысалға тоқталамыз:

Әлі есімде, бір рет әкемнің Момынкұл дейтін інісі әжеме:

– Қойшы, апа! – деп дауыс көтеріп қалып еді, әжем тарс кете жаздап:

– Сен тұрмақ, Момыш маған осы күнге дейін бетіме тік қарап сөйлеген емес. Сен қайдан шықтың, иттің күшігі! Жоғал, көзіме көрінбе! – деп үйден қуып шықты.

– Не болып қалды? – деп әкем кіріп келді. Әжем оны аймалап, арқасынан қағып:

– Анау інің көргенсіздеу боп бара жатыр. Жөнге сал туысқаныңды, – деді.

– Мақұл, апа, сазайын тарттырайын. Бірақ ұрмай-ақ қояйын, мақұл ма, апа, – деді.

– Мейлің, – деп күрсінді әжем.

Момынкұл көкем сол түні қой қорада түнеп шықты. Тәңертең әкем оны жақсылап сөгіп салып, басқа бір ауылға бір аптаға аттандырып жіберді [11, б.10].

Осы бір үзік әңгімеге тәрбиелік тұрғыдан қарасақ, Бауыржан Момышұлының әжесінің даналығын көреміз: ашуын қысқа қайырды, үлкен ұлға жауапкершілік артты, Момынкұл тарапынан болған әдепсіздікті екінші рет қайталанбайтындай сабақ берді. Осы бір үзік

әңгімедегі ең ауыр сөз – тәрбиеден кетіп бара жатыр деген мағынаны беретін «көргенсіз» деген сөз. Анықтауыштық мәндегі осы сөз бүгінде аз қолданылады, бірақ оның орнын ащы сөздер басқаны байқалады. Бұрын әжелер ашуға берілгенде де: «Көсегең көгергір!», «Жолың болғыр!» т.с.с. жағымды тілдік бірліктерді қолданатын. Қазір ол тіркестердің орнында шын мәндегі қарғыс сөздер басқаны байқалады.

Бала тәрбиесінде ата-ананың, ата-әженің рөлі үлкен. Ата-ананың қалай сөйлегені, үнемі қандай тілдік бірліктерді жиі қолданатындығы маңызды, ол тілдік бірліктер баланың тілдік санасын қалыптастырады, соған сай баланың мінезі де қалыптасады, кей жағдайда өмірлік ұстанымын да анықтап береді. Ата-ананың тілдік немесе коммуникативті мінез-құлқы баланың ой өрісіне үлкен әсер ететіні айқын.

Көркем шығарма, әсіресе ұлттық шығарма этностың ұлттық санасының көрінісі болып табылады және оны белгілі бір қоғамның тілдік немесе коммуникативті мінез-құлқын зерттеу үшін тілдік материал ретінде қарастыруға болады. Осындай материал ретінде біздің жұмысымызда қазақ елінің батыры және жазушысы Б.Момышұлы «Үшқан ұя» атты өзінің автобиографиясы негізінде жазылған қазақ халқының отбасылық құндылықтары, дәстүрлері туралы шығармасы қарастырылды. Талдау барысында қазақ отбасындағы балалардың тілдік санасы ата-ананың дұрыс сөйлеу мінез-құлқының негізінде қалыптасады деген гипотеза өз дәлелін тапты.

Қазақ мәдениетінде ата-ананың тілдік қарым-қатынасы баланың тілдік санасының негізін қалайтын тілдік ұстанымдар деп қарастырдық. Талдау барысында баланың сана және әдеп-ғұрпын қалыптастыратын тілдік ұстанымдар көп жағдайда бата, тілек, аңыз, өсиет сөздер түрінде берілетіні анықталды. Сонымен қатар, әңгімеде батырлар туралы аңыздарды балаларға үлгі ретінде әңгімелеу немесе балалардан осы аңыздарды жаттап, мәнерлеп айтуды талап ету тәрбиелік әдіс ретінде қолданылу керектігіне баса назар аударамыз.

Қорытынды. Сонымен, өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу процесінде халықтық даналық пен тәжірибе көздеріне, фольклорлық және көркем шығармаларда қалыптасқан терең білімге жүгіну біздің елімізде ғана емес, бүкіл әлемдегі қазіргі қоғамдағы ұрпақ тәрбиесіне қатысты міндеттерді шешудің өзекті шешімі болып көрінеді. Осыған байланысты біз қазақ көркем әдебиетін дүниетанымы бай, өз халқының ұлттық мәдениетін тануға, отбасындағы тұлғааралық қатынастарды жетілдіруге ықпал ететін тілдік, когнитивтік бейнелерді қалыптастыру үшін ең бай эмпирикалық материал ретінде қарастырамыз. Қазақ классиктерінің әдеби шығармаларын талдау қазақ отбасындағы баланың оң мәнді тілдік санасын қалыптастыру үшін ұлттық ұстанымдарды беретін тілдік бірліктердің жарқын мысалдарын анықтауға мүмкіндік берді.

Дегенмен, шығармадағы бейнеленген ата-ана және баланың тілдік мінез құлқы, сонымен қатар тілдік бейнесі, қазіргі қазақстандық қоғамдағы ата-ананың және баланың мінез құлқынан бір шама алшақтағаны байқалады. Осы мәселені ары қарай лингвомәдениеттанудың зерттеу нысаны ретінде қарастырып, ата-ананың тілдік санасы мен мінез-құлқының дәстүрлі ұлттық бейнесінен қаншалықты алшақтағанын, оның себептерін қарастыру келесі зерттеуіміздің мақсаты ретінде жоспарланды.

Қорыта келе, ата-ана балаға қатысты сөйлегенде мәнді, мазмұнды қарым-қатынасқа түсе алса және тәрбиелік құны бар тілдік бірліктің жүйелі түрде қолданса сауатты тілдік сананы қалыптастырады, бұл болашақта адамның психикалық және рухани жағынан үйлесімді болуына ықпал етеді деп түйіндейміз.

Авторлардың қосқан үлесі. Б.А. Абдыханова – тұжырымдаманы құру, тілдік материалдар жинау және талдау. А.Ф.Аккалиева – теориялық материалдарды жинақтау және талдау, зерттеу нәтижелерін синтездеу. А.Н.Қойлыбаева – мақала мәтінімен жұмыс, зерттеу қорытындыларын талдау.

Әдебиеттер тізімі

1. Sabahat Cigdem Bagci, Hazal Gungor Assosiations between perceived positive and negative parental contact adolescents' intergroup contact experiences // International Journal of Intercultural Relations, Vol. 69 March, 2019. – P.76-86
2. Bhatti N., Zakharova M., Kharitonova E., Savchenko E. The main features of the lingvo-cultural type "teacher" in the Russian and English lingvo-cultures // Web of Conferences, 284 (2021).
3. Бердалиева Р.Ш. Невербальная модель поведения казахского народа // Проблемы науки. – 2016. - №5 (47) – С. 160-165
4. Хамит А.Д. Әлеуметтік-тілдік ұстанымдарды зерттеудегі әлеуметтанулық теориялар // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Әлеуметтану және саясаттану сериясы. - 2020. - №4 (72). - Б. 92-100.
5. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: «Еуразия», 1995. – 178 с.
6. Гаспарян Ю.А. Семья на пороге XXI века (социологические проблемы). – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1999. – 320 с.
7. Сманов Б. Роль родителей в воспитании детей [Электрондық ресурс]. URL: <https://kazgazeta.kz/news/45981> (дата обращения: 1.09.2023).
8. Маслова В.А. Духовный код позиции лингвокультурологии: единство сакрального и светского // Метафизика. – 2016. – № 4 (22). – С. 78-97
9. Молдабеков Ж.Ж. Парадигма казахстану: осмысление образа науки и идентичности национального бытия. // Второй международный симпозиум «Социология образования», 16-17 мая 2013. – Алматы, 2013. – С.376.
10. Алтай А. Казино. Абсурд әлем новеллалары. – Алматы: Атамұра, 2008. – 368 б.
11. Ұшқан ұя: повесть / Б. Момышұлы; ақылдастар алқасы: Е. Әшім, Б. Есқараұлы, А. Әлменбет. – 3-бас. – Қарағанды: Qasym, 2021. – 302 б.
12. Баталар жинағы [Электрондық ресурс]. URL: <https://bilimsite.kz/bata/9474-batalar-zhinagy.html> (қаралған күні: 1.09.2023).
13. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.

References

1. Sabahat Cigdem Bagci, Hazal Gungor Assosiations between perceived positive and negative parental contact adolescents' intergroup contact experiences, International Journal of Intercultural Relations, Vol. 69 March, 2019. – P.76-86
2. Bhatti N., Zakharova M., Kharitonova E., Savchenko E. The main features of the lingvo-cultural type "teacher" in the Russian and English lingvo-cultures, Web of Conferences, 284 (2021).
3. Berdalieva R.Sh. Neverbalnaya model' povedeniya kazakhsko naroda [Non-verbal model of behavior of Kazakh ethnos], Problemy nauki [Problems of science], 5 (47), 160-165 (2016). [In Russian]
4. Hamit A.D. Aleumettik-tildik ustanymdardy zertteudegi aleumettanulyk teorialar [Sociological Theories in the Study of Socio-Linguistic Positions], Vestnik KazNPU im. Abaia. Seria «Sosiologicheskie i politicheskie nauki» [Bulletin of Abai Kaznpu. Sociology and political science series], 4 (72), 92-100 (2020). [In Kazakh]
5. Kopylenko M.M. Osnovy etnolingvistiki [Fundamentals of ethnolinguistics] («Euraziya», Almaty, 1995, 178 p.) [In Russian]
6. Gasparyan Yu.A. Sem'ya na poroge XXI veka (sociologicheskie problemy). [Family on the threshold of the 21st century (sociological problems)] – («Petropolis», St.Peterburg, 1999, 320 p.). [In Russian]
7. Smanov B. Rol' roditelej v vospitanii detej [The role of parents in raising children] [Electronic resource]. Available at: <https://kazgazeta.kz/news/45981> (Accessed: 1.09.2023). [in Russian]
8. Maslova V.A. Duhovnyj kod s pozicii lingvokulturologii: edinstvo sakral'nogo i svetskogo [Spiritual code from the perspective of linguoculturology: the unity of the sacred and secular], Metafizika [Metaphysics], 4 (22), 78-97 (2016).[In Russian]
9. Moldabekov Zh.Zh. Paradigma kazahtanu: osmyslenie obraza nauki i identichnosti nacional'nogo bytiya [Paradigm for Kazakhstan: understanding the image of science and the identity of national existence], Vtoroj mezhdunarodnyj simpozium «Sociologiya obrazovaniya» The second International [Symposium "Sociology of Education"], May 16-17, 2013 (Almaty, 2013, P.376). [In Russian]

10. Altay A. Kazino. Absurd ales novellalary [Casino. Absurd world novellas] («Atamura», Almaty, 2008, 368 p.).
11. Yshkan yya: povest' [Flight from the nest: story]. B. Momysheuly. The Board of Consultants: E. Ashim, B. Eskarayly, A. Almenbet. – 3rd edition («Qasym», Karagandy, 2021, 302 p.). [In Kazakh]
12. Batalar zhinagy [A collection of bata] [Electronic resource]. Available at: <https://bilimsite.kz/bata/9474-batalar-zhinagy.html> (Accessed: 1.09.2023). [In Kazakh]
13. Kenesbaev I. Frazheologiyalyk sozdik. [Phraseological dictionary] ("Arys" baspasy, Almaty, 2007, 800 p.). [In Kazakh]

Б.А. Абдыханова, А.Ф. Аккалиева, А.Н. Койлыбаева

Университет имени Шакарима г.Семей, Семей, Казахстан

Языковые установки как основа воспитания детей

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос формирования языкового национального сознания на основе художественных образов в казахской литературе. Цель исследования заключается в лингвокультурологическом анализе языковых единиц в художественных произведениях, выраженных в форме установок. Авторы предполагают, что правильные речевые и языковые установки при их системном и адекватном применении в воспитательных целях способствуют формированию здорового языкового самосознания подрастающего поколения. Анализ современных средств информации показывает тенденцию роста негативных социальных изменения в поведении детей и молодежи, отрицательного опыта семейных взаимоотношений, повышение уровня тревожности, стресса и негатива в обществе, вызванных экономическими, политическими, социальными проблемами. Во многом, эта тенденция связана с неправильным формированием языкового сознания детей, искажения значения истинных человеческих ценностей, таких как доброта, сочувствие, семья, дружба, любовь, патриотизм. В связи с этим, требуется полная переоценка духовных ценностей, возрождение национального самосознания у подрастающего поколения. На основе лингвистического и лингвокультурологического анализа художественных произведений казахстанских писателей-классиков, авторы предполагают выявить языковые формы-установки, которые способны повлиять на позитивное формирование сознания детей, что в свою очередь приведет к формированию здоровой в ментальном и духовном плане личности. В статье рассмотрены примеры языковых единиц из повести Б. Момышулы «Ұшқан ұя», в котором, по нашему мнению, заложено ядро позитивного языкового сознания и, следовательно, языкового поведения во фрейме «родитель-ребенок».

Ключевые слова: языковое сознание, национальное сознание, речевые установки, языковое поведение, казахская литература, художественный образ, образ родителя, ценности, национальное воспитание

B.A. Abdykhanova, A.F. Akkalyeva, A.N. Koilybaeva

Shakarim University of Semey city, Kazakhstan

Linguistic Affirmations as a basis in Children's Education

Abstract. The article considers the issue of linguistic national consciousness based on artistic images in Kazakh literature. The study is aimed at conducting a linguocultural analysis of linguistic units from literary works expressed in the form of implicit affirmations. The authors suggest that systematic use of mind-setting speech and language attitudes for educational purposes can contribute to the formation of a healthy linguistic self-awareness in younger generations. An analysis of modern media shows a growing trend of negative social changes in the behavior of children and youth, negative experiences in family relationships, and an increase in the level of anxiety and stress in society caused by economic, political, and social problems. It is associated with the distortion of the linguistic consciousness of children and human values such as kindness, sympathy, family, friendship, love, and patriotism. In this regard, a complete reassessment of spiritual values is required. Based on the linguistic and linguocultural analysis of work by Kazakh writers, the authors propose to identify linguistic affirmations that can influence the

positive formation of children's consciousness, which in turn will lead to the development of a mentally and spiritually healthy personality. The article discusses linguistic units from B. Momyshuly's narrative *Ushkan uya* (Flight from the Nest), which, in the authors' opinion, contains the core of positive linguistic consciousness and, consequently, linguistic behavior in the "parent-child" relationship.

Keywords: linguistic consciousness, national consciousness, linguistic affirmations, speech behavior, Kazakh literature, artistic image, parental character, values, national education.

Авторлар туралы мәлімет:

Абдыханова Б.А. – Ph.D., қауымдастырылған профессор м.а., шетел тілдер кафедрасының меңгерушісі, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Аккалиева А.Ф. – Ph.D., шетел тілдер кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Қойлыбаева А.Н. – ф.ғ.м., шетел тілдер кафедрасының аға оқытушысы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Abdykhanova B.A. – Ph.D., Acting Associate Professor, Head of the Department of Foreign Languages, Shakarim University of Semey city, Kazakhstan.

Akkaliyeva A.F. – Ph.D., Acting Associate Professor, Department of Foreign Languages, Shakarim University of Semey city, Kazakhstan.

Koilybayeva A.N. – Master of philological sciences, Senior Teacher of the Department of Foreign Languages, Shakarim University of Semey city, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

A.O. Akhtursunova* , G.T. Aubakirova

Karaganda University of Kazpotrebooyuz, Karaganda, Kazakhstan
E-mail: aigerima.bazh@gmail.com, gulbanu@bk.ru

Features of formal and informal communication in English language

Abstract. *This article discusses the real problem of using formal and informal communication styles in English. We use the official language when we talk to people we don't know well or don't know personally. This is the style of academic writing. The official language is characterized by more complex sentence structures, the rare use of personal pronouns, and the absence of colloquial and slang terms. An informal letter consists of short sentences and is used in more personal communication, for example, when writing a letter to friends or family. Informal language is more casual and spontaneous; there are no specific rules for it. Therefore, it is important to know the main differences in the use of these two communication styles, in which situation they can be applied. The authors' attention is paid to the main characteristics and specifics of the registers. Some typical examples of the misuse of styles are presented and possible options for improving the style of speech are proposed, since non-compliance with these rules can have a negative impact on communication, both oral and written. In return, knowledge of the features will help to maintain work in the same style, taking into account all lexicographic techniques and features.*

Keywords: *formal style, informal style, academic writing, communication, language, linguistic, features.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-33-40>

Received: 19.10.2023; Revised: 21.12.2023; Accepted: 10.01.2024;
Available online: 29.03.2024

Introduction

One of the priority directions in higher educational institutions today involves increasing the capacity in research activities both among the scientific and pedagogical staff and the student body. This position is enshrined in local regulations, as well as in state educational standards. Increasing the number of publications of articles and research results in Kazakhstan and foreign publications indexed in the Web of Science and Scopus database, participation in conferences, grants, joint projects with foreign researchers, allows you to complete the tasks, as well as take leading positions and demonstrate high ratings among Kazakhstan and foreign universities. However, in order for the work to be published in such authoritative publications, it is necessary to take into account the specifics of the design of materials and clearly understand the functional style of communication of the scientific community and, of course, present the material in English. The English language has many forms that can be adjusted to suit a wide range of circumstances, making it extremely flexible. The two most common forms of English language are formal and informal. Effective communication requires an understanding of the differences between these two modes. While formal and informal communications appear to exist in separate realms, they are not mutually exclusive; rather, they frequently overlap, resulting in a rich tapestry of information flow. Informal communication, for example, bridges gaps and

improves collaboration among colleagues, regardless of their hierarchical position. During coffee breaks, employees may discuss ideas, feedback, or personal experiences that may subsequently affect formal decision-making procedures. This interplay of formal and informal communication demonstrates the complex dynamics of human contact, in which organized, rule-based systems coexist with spontaneous, relationship-driven exchanges. Grasp the nuances of human connection requires a grasp of the differences between formal and informal communication. In professional situations, formal communication gives structure, accountability, and adherence to established norms, whereas informal communication fosters personal relationships, shared experiences, and emotional bonds in our daily lives. These two modalities of communication are not diametrically opposed; rather, they are intertwined aspects of how we traverse our social, personal, and professional environments. Recognizing their importance allows us to traverse the complex world of human connection with better efficacy and sensitivity. In this post, we'll look at the main distinctions between formal and informal English language, how they're used, and when each is suitable.

Literature review

Communication is the basis of human contacts, influencing how we convey information, ideas and emotions. It takes many forms and styles, with formal and informal communication being the most popular. By understanding the nuances of both formal and informal communication, we can gain valuable insights into how these modes shape our interactions, decisions, and relationships. The literature review discussed in this paper emphasizes the distinguishing characteristics of formal and informal communication, as well as the functions they play in diverse circumstances. In professional situations, formal communication gives structure, accountability, and adherence to established protocols, whereas informal communication develops personal relationships, shared experiences, and emotional bonds in our daily lives. The interaction between these two modalities highlights the complex dynamics of human connection, in which organized, rule-based systems coexist with spontaneous, relationship-driven exchanges. These literary ideas give a solid basis for understanding and managing the complexity of communication in a variety of circumstances.

Researchers such as Gudykunst and Kim (1987) [1] have highlighted the importance of respect and professionalism in formal communication, emphasizing the usage of honorifics and formal titles. Formal communication in commercial and legal situations frequently relies on written documentation. Alfred et al. (2006) [2] research emphasizes the need of precise and legally enforceable language in formal written communication.

According to Knapp and Daly (2011) [3], informal communication is critical in developing and maintaining interpersonal connections. Informal interactions frequently allow the sharing of personal experiences and feelings, so strengthening bonds. Researchers such as Crystal (2001) [4] have investigated the impact of casual language use in text messages, emails, and social media since the introduction of digital communication. These platforms have spawned new types of casual conversation.

Materials and methods

Let's look through the main characteristics of formal and informal styles, because depending on the situation, it is critical to create a balance between formal and informal language. Overly formal language in an informal atmosphere can appear stiff, whereas informal language in a formal setting can appear unprofessional.

Informal style, functioning in oral and written communication, is characterized by friendliness and freedom of expression. For relaxed social contacts such as texting, casual talks, and writing to friends and family, informal language is appropriate. The vocabulary characteristic of this style is very simple and free; it is emotionally colored and characterized by a variety of connotations [5, p. 4]. Informal English is more casual and conversational and is sometimes referred to as

colloquial or daily language. It is employed in casual settings and in daily interactions between friends and relatives. The following are some essential elements of casual English:

- 1) The vocabulary used in informal English is more basic and commonplace; it may also contain slang, contractions, and casual idioms. For instance, use "I can't" rather than "I cannot."
- 2) Grammar: Sentence structures are frequently shorter and more casual. In informal speech, sentence fragments and laxer grammar rules are permitted.
- 3) Pronouns: In informal speech, first names or common pronouns like "you" and "your" are used in place of titles. First names are frequently used to address friends and acquaintances.
- 4) Politeness: While politeness remains important in informal language, it is less formal and frequently communicated in a more relaxed manner. Phrases such as "thank you" or "please" are used; however they may be more casual.
- 5) Tone: In casual English, the tone is friendly and easygoing. It is commonly used when interacting with friends and relatives, as well as in casual written communication such as text messages and emails to close friends.

Here are some detailed examples:

- personal pronouns and active voices are used (for example, "I consider", "I believe");
- short simple words and sentences;
- abbreviated forms of phrases (for example, "won't, can't");
- many abbreviations (e.g. "Lab, net, comp");
- a variety of phrasal verbs;
- words that express mutual understanding;
- subjective style expressing opinions and feelings;
- colloquial words and expressions (peculiar only in colloquial speech, not in written text (for example, "wanna" = "want to")) [6, p. 189].

Formal English, also known as Standard English, is the language that is commonly used in academic, professional and government situations. It strictly follows grammar and syntactic norms, and its vocabulary is frequently more extensive and accurate. Formal style is present in all kinds of business negotiations, official meetings, conferences, scientific research, presentations, and is also widely used in working with documentation. Documents of various kinds are created using elements of formal communication, which is an integral feature of the official business style. The so-called "cold", official-business style reflects the most significant aspects of the transmitted information without any frills, is factual [7, p. 21].

The main characteristics of the formal style include:

- 1) Grammar: The sentence structure is more complex, and the sentence length is larger. Passive voice may be used more frequently, and precise grammar, punctuation and tenses are stressed.
- 2) Pronouns: In formal language, whole titles, such as "Mr. Smith" or "Dr. Johnson," are generally preferred over first names or informal pronouns like "you" and "your."
- 3) Formal English is distinguished by a high level of civility and respect. "Please," "thank you," and "may I" are popular phrases.
- 4) Formal English has a serious, courteous, and distant tone. It is employed in formal correspondence, academic writing, legal papers, and official communications.
- 5) The use of impersonal pronouns and the passive voice (We found out; anyone; A careful account is given to ...);
- 6) the use of common and compound sentences;
- 7) Generally accepted abbreviations (i.e., etc., et al.);
- 8) Vocabulary with appropriate terminology: polite words, formulas and cliches, such as "Sincerely yours", "Dear Sir/Madam"; facts and references to support the argument; avoiding vague expressions and slang words, etc. ("about" does not mean "approximately", "ask for" does not mean "purchase").

As noted above, phrasal verbs are not peculiar to the formal style and it is preferable to use more formal equivalents: This will cut down (better, reduce/decrease) the amount required

and therefore the cost of treatment. Dieters often feel that they should totally get rid of (better, eliminate) high-fat and high-sugar foods. The court thinks it just and equitable to give back (better, return) the property. A primary education system was set up (better, established or introduced) throughout Ireland as early as 1831. As you can see, the vocabulary characteristic of the formal style is somewhat longer than the informal one and has a French or Latin origin. While the equivalents belonging to the informal style have Anglo-Saxon roots. For example, depart is a word of French/Latin origin, but go is Anglo-Saxon. For those who do not live in English-speaking countries, it is difficult to determine the difference between formal and informal vocabulary, so summary tables of such lexical units have been created for the convenience of authors of articles, research papers and written works in general that present information in English.

Let's review some examples of formal and informal communication:

Verbs	
FORMAL	INFORMAL
obtain	get
opportunity	chance
require	need
responsible	in charge of
initially	at the beginning
discover	find out
repair	fix
receive	get
provide	give
permit	let
establish	set up
apologize	say sorry
inform	tell
demonstrate	show
cause	bring out

Nouns	
FORMAL	INFORMAL
employer	boss
opportunity	chance
occupation	job
location	place
senior people	old people
assistance	help
funds	money
manner	way
colleague	workmate

Conjunctions	
FORMAL	INFORMAL
regarding	about
as well as	and
as a result	because
while	but
additionally	also
however	but
in case	if

therefore	so
since	because
concerning	about
instead	or
moreover	what's more

Results and methods

The syntax of scientific papers is characterized by the use of complete [8, p. 120], common and compound sentences, which allows the author to more accurately reflect the cause-and-effect relationships of the phenomenon described by him. Also, the syntax of this style is characterized by the use of bookish syntactic constructions (Deforestation is probably even harder to change = It is even harder to change the situation when forests begin to disappear), the use of constructions built according to the type of Noun + Noun (the sea level; the time and space relativity theory; the World peace conference; the greenhouse effect), the widespread use of scientific words and various kinds of terms [9, p. 16]. Let's consider a few sentences that were used by non-native speakers and when editing articles were corrected to a more correct, close to authentic, version:

- (Original) For teaching, professors are hired. (After correction) Professors are hired for teaching. (incorrect word order);
- (Original) After the implementation of this calculation procedure we can obtain XYZ. (After correction) After this calculation we obtain XYZ. (superfluous words);
- (Original) We took the decision to cross reference the data. (After correction) We decided to cross reference the data. (colloquial phrase).
- (Original) This article is the result of a study aimed at adapting a Russian-language version of the Three Little Pigs. (After correction) This article describes the creation of a Russian-language version of the Three Little Pigs. (superfluous words);
- (Original) In the framework of our study, we focus our attention on the object. (After correction) Our study focuses on the object. (superfluous words).

Conclusion

In general, we can say that this topic of the article is of scientific relevance and importance for linguistics. Along with changes in the language there are changes in its various departments, in particular, in its stylistics. A person in modern society should have knowledge in the field of stylistics in order to build communication with representatives of different social groups without difficulties and conflicts. In addition, the strengthening of international relations and the strengthening of the status of English as the language of international communication obliges a student to freely express his thoughts both orally and in writing, depending on the situation. Throughout this research, we've looked at how these two kinds of communication interact and coexist. Instead than being mutually exclusive, they frequently interconnect to form a dynamic web of information flow. Informal communication has the potential to bridge gaps in formal contexts, improve collaboration, and influence decision-making processes.

Summing up, it should be noted the cardinal difference between formal and informal styles in English from each other. The main distinguishing characteristics include grammar, the use of active and passive voices, vocabulary, phrasal verbs, slang expressions and abbreviated forms. Especially if we are talking about writing any academic text in English, knowledge of the features of registers will help to withstand work in the same style, taking into account all lexicographic techniques and features. The characteristics of formal and informal communication serve unique functions in various social and professional contexts. Formal communication is distinguished by its controlled, professional tone, as well as a focus on respect and documentation. It is required in formal and professional contexts such as corporate correspondence, academic communication, and legal concerns. Informal communication, on the other hand, is easygoing, casual, and

adaptable, encouraging personal relationships and emotional expression. It is typically used in casual conversations, such as those with friends, family, and intimate acquaintances.

Knowing when to use these various communication styles is critical for effective and appropriate relationships. Using the characteristics of each mode of communication can assist express messages accurately, retain professionalism when appropriate, and create true relationships in more casual contexts. The ability to switch between formal and informal communication styles demonstrates one's adaptability and proficiency in navigating diverse social and professional environments.

References

1. Gudykunst W. B., Schmidt K. L. Language and ethnic identity: An overview and prologue // Journal of language and Social Psychology. – 1987. – Vol. 6. – №. 3-4. – P. 157-170.
2. Alred G., Byram M. British students in France: 10 years on // Languages for intercultural communication and education. – 2006. – Vol. 12. – P. 210.
3. Knapp M. L., Daly J. A. (ed.). The SAGE handbook of interpersonal communication. – Sage Publications, 2011.
4. Crystal D. A language revolution: from reluctance to renaissance // European Year of Languages. – 2001.
5. Коваленко А.Я. Общий курс научно-технического перевода: пособие по переводу с английского языка на русский. – Киев: ИНКОС. - 2003. –250 с.
6. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: учебное пособие. - 2-е изд., перераб. – М.: ФЛИНТА. - 2012. – 267 с.
7. Andrews E. Russian Translation - Theory and practice. - Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, OX14 4RN. - 2010. – P. 64.
8. Рябова Ю.А., Семенова Е.В. Сравнительная характеристика формального и неформального стилей общения в английском языке. – Красноярск: Сибирский федеральный университет [Электронный ресурс] – 2018. - URL: <http://elib.sfu-kras.ru/handle/2311/72568> (дата обращения: 5. 10.2023).
9. Ивашкин М.П. Практикум по стилистике английского языка: учебное пособие. – М.: АСТ Восток-Запад, 2005.
10. ENGINFORM: Формальный и неформальный стиль [Электронный ресурс] – 2014. - URL: <http://enginform.com/article/formal-informal-style> (дата обращения: 10.2023).

References

1. Gudykunst W. B., Schmidt K. L. Language and ethnic identity: An overview and prologue, Journal of language and Social Psychology, 3-4 (6), 157-170 (1987).
2. Alred G., Byram M. British students in France: 10 years on, Languages for intercultural communication and education, 12, 210 (2006).
3. Knapp M. L., Daly J. A. (ed.). The SAGE handbook of interpersonal communication (Sage Publications, 2011).
4. Crystal D. A language revolution: from reluctance to renaissance, European Year of Languages. – 2001.
5. Kovalenko A.Ya. Obshchij kurs nauchno-tekhnicheskogo perevoda: posobie po perevodu s anglijskogo yazyka na russkij [General course of scientific and technical translation: a guide for translation from English into Russian]. (INKOS, Kyiv, 2003, 250 p.). [in Russian]
6. Arnold I.V. Leksikologiya sovremennogo anglijskogo yazyka: uchebnoe posobie [Lexicology of modern English: a textbook] - 2nd ed., revised. (FLINTA, Moscow, 2012, 267 p.). [in Russian]
7. Andrews E. Russian Translation - Theory and practice. - Routledge 2 Park Square (Milton Park, Abingdon, OX14 4RN, 2010, P. 64).
8. Ryabova, Yu.A., Semenova E.V. Sravnitel'naya harakteristika formal'nogo i neformal'nogo stilej obshcheniya v anglijskom yazyke [Comparative characteristics of formal and informal communication styles in English] (Siberian Federal University, Krasnoyarsk) [Electronic resource]. – 2018. Available at: <http://elib.sfu-kras.ru/handle/2311/72568> (Accessed: 10.2023). [in Russian]

9. Ivashkin M.P. Praktikum po stilistike anglijskogo yazyka: uchebnoe posobie [Workshop on the stylistics of the English language: a textbook] (ACT Vostok-Zapad, Moscow, 2005). [in Russian]
10. ENGINFORM: Formal'nyj i neformal'nyj stil' [Formal and informal style] [Electronic resource]. – 2014. Available at: <http://enginform.com/article/formal-informal-style> (Accessed: 5.10.2023).

А.О. Ахтурсунова, Г.Т. Аубакирова

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Ағылшын тіліндегі ресми және бейресми қарым-қатынастың ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада ағылшын тілінде ресми және бейресми қарым-қатынас стильдерін қолданудың өзекті мәселесі қарастырылады. Біз жақсы білмейтін немесе жеке таныс емес адамдармен сөйлескенде ресми тілді қолданамыз. Бұл академиялық жазу стилі. Ресми тіл күрделі сөйлем құрылымдарымен, жеке есімдіктерді сирек қолданумен және ауызекі және жаргон терминдерінің болмауымен сипатталады. Бейресми жазу қысқа сөйлемдерден тұрады және достарыңызға немесе отбасыңызға хат жазу сияқты жеке қарым-қатынаста қолданылады. Бейресми тіл неғұрлым еркін және стихиялы; ол үшін арнайы ережелер жоқ. Сондықтан қарым-қатынастың осы екі стильдің негізгі айырмашылықтарын, оларды қандай жағдайда қолдануға болатындығын білу маңызды. Авторлардың назары тізілімдердің негізгі сипаттамалары мен ерекшеліктеріне аударылады. Стильдерді дұрыс пайдаланбаудың кейбір типтік мысалдары келтірілген және сөйлеу мәнерін жақсартудың мүмкін нұсқалары ұсынылған, өйткені бұл ережелерді сақтамау ауызша және жазбаша қарым-қатынасқа теріс әсер етуі мүмкін. Өз кезегінде, бұл айырмашылықтарды білу барлық лексикографиялық әдістер мен ерекшеліктерді ескере отырып, жұмысты бірыңғай стильде сақтауға көмектеседі.

Түйін сөздер: ресми стиль, бейресми стиль, академиялық жазу, қарым-қатынас, тіл, лингвистика, ерекшеліктер.

А.О. Ахтурсунова, Г.Т. Аубакирова

Қарағанды университетінің Қазпотребсоюзға, Қарағанды, Қазақстан

Особенности формального и неформального общения на английском языке

Аннотация. В данной статье рассматривается актуальная проблема использования формального и неформального стилей общения на английском языке. Мы используем официальный язык, когда разговариваем с людьми, которых мы плохо знаем или не знакомы лично. Это стиль академического письма. Официальный язык характеризуется более сложными структурами предложений, редким использованием личных местоимений и отсутствием разговорных и жаргонных терминов. Неформальное письмо состоит из коротких предложений и используется в более личном общении, например, при написании письма друзьям или семье. Неформальный язык более непринужденный и спонтанный; для него нет особых правил. Поэтому важно знать основные различия в использовании этих двух стилей общения, в какой ситуации они могут быть применены. Внимание авторов обращено на основные характеристики и специфику реестров. Представлены некоторые типичные примеры неправильного использования стилей и предложены возможные варианты улучшения стиля речи, поскольку несоблюдение этих правил может оказать негативное влияние на общение как устное, так и письменное. В свою очередь, знание особенностей поможет поддерживать работу в едином стиле, принимая во внимание все лексикографические приемы и особенности.

Ключевые слова: формальный стиль, неформальный стиль, академическое письмо, коммуникация, язык, лингвистика, особенности.

Information about authors:

Akhtursunova A.O. – Ph.D. student, Department of Management and Innovation, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.

Aubakirova G.T. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.

Ахтурсунова А.О. – «Инновациялық менеджмент» мамандығының 1 курс докторанты, менеджмент және инновациялар кафедрасы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан.

Аубакирова Г.Т. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Г.О.Амирова* , С.Р.Боранбаев

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: gauhar1316@mail.ru, sandybai60@mail.ru)

Өз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішінің синтаксистік ерекшелігі

Аңдатпа. Өз дәуірінің ең білімді ғалымдарының бірі болған, Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» сөздігі орта ғасыр қолжазбаларының құнды дүниесі болып саналады. Осыған орай сөздікті лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу мақсаты қойылып, синтаксистік талдау негізге алынды. Мақалада Өз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» еңбегінің синтаксистік сипаты қарастырылып, ескерткіш тіліндегі сөз тіркестерінің жасалуы мен ерекшелігі анықталады. Әр сөз табынан жасалған сөз тіркестерінің қасиеті, жасалу ерекшелігі айқындалады. Сөз тіркесі болудың шарттары ажыратылады. Ескерткіш тіліндегі сөз тіркестері қазіргі түркі тілімен салыстырылады. Олардың мағыналық және құрылымдық ерекшеліктері анықталады.

Сондай-ақ сөйлемдер айтылу сазына қарай қарастырылады. Ескерткіш тіліндегі хабарлы, лепті сөйлемдер, олардың қызметі ажыратылады. Сөйлемнің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелері анықталады. Сөйлем мүшелерінің лексика-семантикалық сипаты талданып, қазіргі түркі тілімен қатынасы сараланады. Сөйлем мүшесі бола алуының шарттары мен негізгі қағидалары анықталады.

Зерттеудің практикалық құндылығы гуманитарлық бағыттағы жоғары оқу орнының ізденушілері мен оқытушылары зерттеу нәтижесін түркология пәндерінде қолдана алады.

Зерттеу барысында жалпы қазіргі қазақ тілінде кездесетін синтаксистік заңдылықтар қаралады. Қазіргі түркі тілдерімен салыстырылады. Ескерткіш тіліндегі айырмашылықтар талданады.

Түйін сөздер: Өз-Замахшари, синтаксис, сөздік, ескерткіш, сөз тіркесі, сөйлем, құрылым, сөйлем мүшесі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-41-48>

Түсті: 22.06.2023; Жөнделді: 26.11.2023; Мақұлданды: 9.02.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Ортағасырлық қолжазбалар еліміздің мәдениетінің негізгі тұтқасы, сарқылмас кеніші, заманның нағыз жәдігері ретінде танылуы қажет. Түркі халықтарының лексикографиясының қарыштауына түрткі болған түркі тілдерінің түсіндірме сөздіктерінің бірегейі деп Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» (XI ғ.) сөздігін қарастырсақ, оған уақыты жағынан жақын жазылған «Мукаддимат» екенін атап өту керек [1,78]. Расында да, бұл еңбек XII ғасырдың шамшырағы Қожа Ахмет Иассауи мұраларынан тамыр жаятын ортағасырлық жазба мұралары арасында да ең көнесі болып табылады. «Мукаддимат» авторы өз-Замахшаридің өмірі мен қызмет еткен кезеңі, ғалым ретінде қалыптасқан ортасы, тәрбие алған мектебі жайлы мәліметтер жоқтың қасы. Ескі қыпшақ тілінің

маманы профессор Ә.Құрышжанов оның есімін Әбу Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла әз-Замахшари деп атайды. Ол 1075 жылы Замахшар деген жерде дүниеге келіп, Гургандж (Үргеніш) қаласында өмірден озған. Дүниеден өткен уақытын әркім әрқалай жазып келеді.

Қолжазбаны ең бірінші тілдік тұрғыдан зерттеген ғалымдардың бірі Н.Н.Поппе болып табылады. Орайы келгенде айта кетерлік жайт – Н.Н.Поппе жайлы кейбір еңбектерде кездесетін там-тұмдаған мәліметтер ғана болмаса, ғалымның тіл біліміндегі өмірі мен шығармашылығы жайлы, сіңірген еңбегі мен ғылым саласына қосқан үлесі туралы ақпарат өте аз жеткен [2,25].

Ғалымның қолына алып қарастырып, зерттеген қолжазбасы хатиб Дервиш Мухаммедтің көшірмесі болып табылады. Н.Н.Поппе 1938 жылы КСРО Ғылым Академиясы баспасында басылған көлемді екі бөлімнен тұратын сөздікті «Монгольский словарь «Мукаддимат әл-адаб» деп атаған. Алғашқы бөлімінде әз-Замахшари қолжазбасында келтірілген монғол сөздеріне фонетикалық, морфологиялық тұрғыдан жүйелі талдау жүргізген [3,78]. Ал екінші бөлімінде монғол және түркі сөздерін бір ізге келтіріп, арабша жазылуын, латынша транскрипциясын және орысша аудармасын берген.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – ескерткіш тілінің синтаксистік ерекшелігін қарастыру. Сөз тіркестерін түркі тілдерімен салыстыру. Сөз тіркестері мен сөйлемдердің құрылымын анықтау. Сөйлем мүшелерінің қызметі мен ерекшелігін талқылау.

Зерттеу нысаны – ескерткіш тіліндегі сөз тіркестері мен сөйлемдерді талдау.

Зерттеу пәні – Ортағасырлық ескерткіш «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткіші тілінің синтаксистік сипаты.

Қазақ тілі білімінде синтаксис саласы ХХ ғасырдың бірінші жартысынан бастап зерттеле бастады. Бұл саланың терең тамыр жаюы мен өркендеуіне алғашқылардың бірі болып үлес қосқан М.Балақаев болды. Ғалым сөз тіркесі синтаксисі мен сөйлемнің құрылысына ерекше ден қойды. М.Балақаевтың тұшымды пікірлері тек қазіргі қазақ тілі ғана емес, түркітану саласында да толықтай қолдау тапты. Ғалымның мектебі қалыптасып, шәкірттері сөз тіркесі синтаксисі мен сөйлем құрылысына байланысты кешенді зерттеулер жүргізді. Сөздердің өзара тіркесуі, олардың грамматикалық сипаты жайлы зерттелді.

Біз тарихи жақындықты анықтау үшін Замахшари сөздігінің және қазіргі қазақ тілінің синтаксисін қарастырамыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Орта ғасырдың құнды мұраларының бірі – әз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткіші бірнеше данада сақталған көп тілді сөздік. Н.Н. Поппенің түпнұсқадан алған нұсқасы бойынша синтаксистік талдау жасалды. Мақала сипаттамалық, семантикалық, салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттелді. Толық мағыналы сөздерден құралған сөз тіркестері қарастырылды. Сөз тіркестері мен сөйлемдер қазіргі түркі тілдерімен салыстырыла зерттелді. Мақалада мәліметтерді жалпылау, сараптау, жүйелеу, сипаттау секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

«Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішінде кездесетін сөз тіркестері мен сөйлемдердің қызметі талданды. Сөз тіркестерін жинақтап, салыстыру үшін тіл білімінің салғастыру-салыстыру әдістері қолданылды. Сөздіктерді тереңірек тану үшін тарихи әдістермен қоса, типологиялық әдіс те пайдаланылды. Сөз тіркестері болудың шарттары анықталып, сөйлем мүшелері талданды. Сөз тіркестерін жинақтау, түбірлік әліпбилік кестесін түзу үшін структуралық әдіс қолданылды.

Әдебиетке шолу. Зерттеу жұмысының тақырыбын ашып, мәселенің шешімін тауып, мақсатқа қол жеткізуде білікті зерттеуші ғалымдардың еңбектері кеңінен қарастырылды. Атап айтсақ, «Мукаддимат» жайлы еңбектер көп емес. Ең алғаш зерттегендердің бірі Н.Н.Поппенің «Мукаддимат ал-Адаб» атты сөздігін қарастырамыз. Кешенді зерттеу жүргізген тілші ғалым еңбегінің бірінші бөлімінде фонетикалық, морфологиялық талдау жасаса, екінші бөлімінде монғол және түркі сөздерін бір ізге түсіріп, арабша жазылу тұлғасын, латынша транскрипциясын, орысша аудармасын берген. Мұнда сөздер тек бір ғана сөздіктен тұрмайды, сөз тіркестері мен тұтас сөйлемдер де кездеседі. Берілген сөздіктер мен сөз тіркестерін синтаксистік тұрғыдан зерттеу мақсатымызға айналды.

Ә.Н. Наджиптің «Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур: Исследование, транскрипция, текстологические примечания и анализ письменных литературных памятников XI-XV вв». – Туркестан, типография «Туран», 2007. – 293 стр. [с.131-133] және А.К. Боровковтың «К истории словаря «Мукаддимат ал-Адаб» Замахшари» еңбегінде сөздіктің жазылу тарихы, таралуы, аударылуы қарастырылады. Сонымен қатар, академик В.В.Бартольдтің «История культурной жизни Туркестана. В Самаркандском списке «Мукаддимат ал-адаб» слово «saray» обозначает «большой замок»». еңбегі де зерттеуімізге негіз бола алды.

Сондай-ақ Г.Ж.Өтегенованың «Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есімді тіркестердің жасалуы («Мукаддимат әл-Адаб», XIV ғасыр)» атты докторлық диссертациясы сөздік тіліне синтаксистік талдау жасап, есімді сөз тіркестерінің жасалу ерекшеліктеріне тоқталады.

«Мукаддиматтағы» сөз тіркестерінің сан алуандығы әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Осыған байланысты талдау үшін материал ретінде біз сөздікте ұсынылған сөз тіркестері мен сөйлемдерді алып, оларды салыстырып, ерекшеліктерін анықтаймыз. Сөз тіркестері болудың шарттары дәйектеліп, сөйлем мүшелері талданды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Қай тілді алсақ та синтаксис саласы кешенді зерттеуді талап етеді. Сөз бен сөз тіркестері сөйлемнің құрылысын құратыны белгілі. Демек, сөз тіркесінің сөйлем құрауда маңызы ерекше. Жалпы, қазіргі қазақ тілінде кездесетін барлық байланысу әдістері еңбекте кездеседі. «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішінде меңгеріле байланысу тәсілі жиі ұшырасатыны байқалды. Мысалы, **keterdi andin** /кетерді андын / (94) – одан кетірді, **aldı neme** /алды андын неме/ (94) – бірдеңе алды, **tasarruf qıldi anga** /тасарруф қылды анга/ (94) – оны иемденді, **auçladı suni** /аучлады суны/ (94) – суды алды, **auçladı elik birle** /аучлады елік бірле/ (94) – қолымен алды, **aldı sözni** /алды сөзні/ (94) – уәдесін алды, **adap öğrendi** /адап өгренді/ (94) – әдеп үйренді, **yük saldı** /йүк салды/ (94) – жүк салды, **saldı kemege** /салды кемеге/ (94) – қайыққа салды, **yük köterdi** /йүк көтерді/ (94) – жүк көтерді, **y. qıldi çurma yıyaçini** /йүклүк қылды иығачыны/ (95) – құрма ағашын отырғызды, **yükledi anga** /йүкледі анга/ (95) – оған жүктеді.

Сөз тіркесі болу үшін сөздерге бірнеше қасиеттер тән болуы шарт. Олар лексикалық жағынан толық мағыналы болуы бірінші негізге алынады. Сондай-ақ, Р. Әмірдің пікірінше, сөз тіркесі синтаксистік қызметі жағынан да, лексикалық мағынасы жағынан да даралығын жоғалтпаған сөздерден құралады. Ғалым мысал ретінде, өршіген жел, биік мая, тоты құс тәрізді тіркестерді келтіреді [4, 34]. Осы айтылған пікірге ескерткіш тіліндегі сөз тіркестері сай келеді. Өзіндік дара мағынаға ие. Мысалы, **kisining arasında** /кісінің арасында/ (103) – екеуінің арасында, **arslan yulduz** /арслан йулдуз/ (106) – арыстан жұлдызы, **arslan balası** /арслан баласы (106) – арыстанның күшігі, **baç tamı** /бағ тамы/ (109) – бақша қабырғасы, **baç eşiği** /бағ ешигі/ (109) – бақша есігі.

Түркі тілдерінің сөз тіркесі даму тарихы негізінде кейбір сөз тіркестері атауыштық мағынаға ие болып келеді. Мысалы, **jan alquçi ferişte** /алқучи фериште/ (100) – алушы періште, **aziq tiş** /азық тиш/ (105) – азу тіс, **aiğir at** /айғыр ат/ (97) – айғыр ат сыңды тіркестер басыңқы сөздің анықтауышы емес, атауыштық мағына беріп тұрғанын байқаймыз. Мәселен, қазіргі қазақ тіліндегі *ащы ішек, қара торғай* сөздері де атауыштық мағынаны иемденген. Бұл тіркестер әуел баста еркін тіркестер ретінде қолданылған. Осы тіркестердің де өзіндік жасалуының себебі бар. Біріншіден, жаңа сөздердің пайда болуынан туындаған. Ескерткіш тіліндегі сөз тіркестері дайын қалпында жұмсалмайды. Олар сөйлем ішінде жұмсалыуына қарай сөз тіркестерін құрады. Сөйлем ішінде білдіретін мағынасына қарай сөз тіркесіне ажыратылды.

Қазіргі қазақ тілінің сөз тіркесінде басыңқы сыңар есім сөздер мен етістіктерден құралады. Ал үстеу сөздер бағыныңқы сыңар болатынын білеміз. Бірақ қазіргі әдеби тілдің зерттеулері негізінде үстеу сөздер басыңқы сыңар бола бастағанын аңғаруға болады.

Белгілі ғалым Н.Гаджиева түркі тілдерінің сөз тіркесін зерттеу барысында атрибутивті қатынастағы сөз тіркестеріне тереңірек тоқталған. Ғалымның зерттеуінше,

1. Зат есім + сан есімді тіркестер;

2. Зат есім + есімдікті тіркестер;
3. Зат есім + сын есімді тіркестер;
4. Зат есім + есімшелі тіркестер;
5. Зат есім + -ырға, - арға инфинитивтері;
6. Екі есім сөзден құралған анықтауыштық тіркестер;
7. Зат есім + қос сөздер;
8. Анықтауыштық қатынастағы жайылма сөз тіркестері [5, 56].

Есімді тіркестердің үлгілері Т.Р.Қордабаев пен М.Томановтың «Тарихи грамматика мәселелері» атты еңбегінде де беріледі.

1. Зат есімнің зат есімнің тіркесі;
2. Сын есімді тіркестер;
3. Сан есімді тіркестер;
4. Есімдікті тіркестер;
5. Үстеулі тіркестер [6].

Ескерткіш тіліндегі сөз тіркестеріне осы үлгі бойынша зерттеу жүргіземіз.

«Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішінде ұшырасатын сан есімді сөз тіркестерінің негізгі түрлері – есептік, реттік және болжалдық сан есімдер. Мұндай тіркестер ескерткіш тілінде заттың санын, ретін немесе мезгілін білдіру үшін қолданылған. Мысалы, **eki qulayı** /екі қулағы/ (96) – екі қулағы, **aldadı ekilesini** /алдады екілесіні/ (105) – екеуін де алдады, **eki bolük** /екі болүк/ (109) – екі бөлек, **eki xatun** /екі хатун/ (112) – екі әйел. Демек, зат есім мен сан есімнің тіркесуінен жасалған сөз тіркестері ертеден келе жатқанын анықталды. Осы тіркесімдер қазіргі түркі тілдерінде де актив қолданысқа ие [6,78].

Есімдік пен зат есімнің тіркесуі ескерткіш тілінде кездеседі. Көбіне сілтеу, белгісіздік және жалпылау есімдіктері мен зат есімнің тіркесімі кездеседі. Мысалы, **menim başım** /менім башым/ (100) – менің басым, **ol xatun** /ол хатуны/ (125) – сол әйел, **barça nemeni** /барча немені/ (127) – барлық затты, **barça xatunlar** /барча хатунлар/ (127) – барлық әйелдер, **qaişı xatun** /қайсы хатун/ (98) – қайсыбір әйел. Осындай есімдік пен зат есім тіркестерін қазіргі түркі тілдерінде де жиі кездестіруге болады. Мысалы, бизнең ел (татар) – біздің ел, пирен анне (чуваши) – біздің ана, беззең команда (башқұрт) – біздің команда т.б.

Ескерткіш тілінде зат есім мен сын есімнің тіркесі өте көп кездеседі. Олар мағыналық және тұлғалық жағынан ерекшеленіп, өзара сабақтасып, белгілі бір атаудың сын-сипатын білдіреді. Мұндай тіркестер қазіргі қазақ тілі мен түркі тілдерінен еш айырмашылығы жоқ. Яғни, басыңқы сыңарлы зат есімнің белгілерін айқындап тұрады. Мысалы, **berk tanuqlar** /берк тануқлар/ (127) – мықты куәгерлер, **ala qarqa** /ала қарқа/ (97) – ала қарға, **ala yılan** /Ала йылан/ (97) – ала жылан, **parsa xatun** /парса хатун/ (105) – тақуа әйел, **arıq yer** /арық йер/ (105) – қасиетті орын, **saf su** /саф су/ (106) – таза су, **barxurdar er** /бархурдар ер/ (112) – бақытты ер. Ал қазіргі түркі тілдерінде: ак төннәр (татар) – ақ түндер, гузел киз (түрік) – әдемі қыз т.б. [7, 57].

Есімшелі тіркестер түркі тілдерінде ертеден келе жатыр. Мысалы, **acılmayan yuze** /ачилмған йузе/ (99) – ашылмаған қорап, **teri soyған** /тері сойған/ (104) – тері сойған, **yatқан yerdin** /йатқан йер/ (122) – жатқан жер. Есімшелі сөз тіркестері түркі тілдерінде ұшырасады. Мәселен, тотқан киши (тува) – тойған кісі [8, 13].

Ескерткіш тілінің синтаксисі күрделі әрі бірқатар өзіндік ерекшеліктерге ие. Осындай ерекшеліктерді зерттемейінше, түркі тілдерінің тіл болып қалыптасу тарихын зерттеп, түсіну мүмкін болмайды. Ескерткіш тілінде қазіргі түркі тілдерінде бар біршама сөйлем түрлерін кездестіруге болады [9,47].

Хабарлы сөйлем: **Aldı sözni anıng ayzıdın** /алды сөзні аның ағзыдын/ (94) – оның аузынан («ауызша» болатын шығар) уәдесін алды. **Kele turur yer** /келе турур йер/ (96) – мал тұратын жер. **Keleni 'ilaj qıldi keleni baq[qu]cı** /келені ілаж қылды келені баққучы/ (96) – малшы малды емдеді.

Сұраулы сөйлем: Сұраулы сөйлемдер қазіргі тіл мен ескерткіш тіліндегі жасалу жолында алшақтық жоқ. **Kim qıldı** (кім қылды) (96) – кім жасады?

Лепті сөйлем. **Abadanlıq bolsun sanqa** /абаданлық болсун санқа/ (93) – Саған жақсылық болсын! **bolsun sanqa** /болсун санқа/ (121) – саған болсын!

Зерттеуімізде сөйлем мүшелерін де басты назарға алып қарастырдық. Ескерткіш тіліндегі сөздердің сөйлем мүшесі бола алуын нақтылай келе, тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерге ажыраттық.

Түркі тілдеріне ортақ жазба ескерткіштерін грамматикалық және тарихи жағынан талдау мен талқылау болашақтың еншісіне де қала бермек. Тарихи ортақтықты анықтау арқылы көптеген нәтижеге жетуге болады. Тарих пен тіл ортақ ұғым. Екеуі ажырамас тең ұғым [10, 8].

Бастауыш. а) Бастауыш болатын сөздер ескерткіш тілінде де атау тұлғада кездеседі. **Tirgüzdî tengri ölüknî** /тіргүзді тенгри өлүкні/ (100) – Тәңірі өлікті тірілтті.

ә) Атау тұлғадағы тәуелдік жалғаулы сөздер де бастауыш болады. **Menim başım janım bolsun** /менім башым жаным болсун/ (100) – Менің басым жаным үшін.

б) Атау тұлғалы жіктеу есімдіктері де бастауыш бола алады. **Men toldurdım anı** /мен толдурдым аны/ (118) – Оны мен толтырдым.

в) Атау тұлғалы басқа сөз таптары да бастауыш бола алады. **Qorqunç köngülidin çiqti** /қорқунч көңгулидин чиқти/ (108) – Қорқыныш көңілінен кетті.

Баяндауыш. Сөйлемде баяндауыш болатын сөз таптары, негізінен, етістік болып табылады. Ретіне қарай басқа сөз таптары да баяндауыштың қызметін атқара береді. **Bulğançaq boldı su** /булғанчақ болды су/ (125) – Су лайқа болды. **Urdi sen xatunnı** /урды сен хатунны/ (125) – Сен қатынды ұрды.

Толықтауыш. Ескерткіштердегі барыс, табыс, жатыс, шығыс және көмектес септіктерде тұрған сөздер толықтауыш бола алады. Жасалуы жағынан тура және жанама толықтауыш болып екіге бөлінеді. Тура толықтауыш: **Urdi alar barça xatunlarnı** /урды алар барча хатунларны/ (125) – Олар барлық әйелдерді ұрды. **Qalpaqqa oqsattı yarmaqlarnı** /қалпаққа оқшатты йармақларны/ (126) – ол жалған үшін ақшаны алды.

Анықтауыш барлық сөз таптарынан жасала береді. Қандай? Қай? Кімнің? Ненің? сұрақтарына жауап берген сөйлем мүшелері анықтауыш бола алады. Ескерткіш тілінде есім сөздерден жасалған анықтауыштар жиі кездеседі. Мысалы, **Kelening eki qulayı arasında urdı** /келенің екі қулағы арасында урды/ (96) – малдың екі құлағының ортасына ұрды. **Ahmaq boldı uzun kişi** /ахмақ болды узун кіші/ (96) – ұзын кісі ақымақ болды. **amraq boldı nemege** /амрақ болды немеге/ (101) – бірдеңеге жақсы болды.

Пысықтауыш ескерткіш тілінде көп кездесе бермейді. Пысықтауыш болатын сөз табы, негізінен, үстеу. Бірақ мезгіл, мекендік мағынаны білдіретін сөз таптары да пысықтауыш бола береді. Мысалы, **töben erini** /төбен еріні/ (143) – төменгі ерні, **astınraq** /астынрақ/ (143) – төменірек.

Пысықтауыштар мағынасына қарай мекен, мақсат болып бөлінеді.

а) Мекен пысықтауыш: **astınraq** /астынрақ/ (143) – төменірек, **tirik kömdi yerge** /тірік көмді йерге/ (100) – жерге тірілей көмді, **çölge kirdiler el** /чөлге кірділер ел/ (136) – адамдар шөлге келді

ә) Мақсат пысықтауыш: **kerü qoıdı ol neme üçün** /керү қойды ол неме үчүн/ (138) – сол зат үшін артқа қойды, **qobardı anı is üçün** /қобарды аны іс үчүн/ (122) – оны жұмыс үшін көтерді.

Ескерткіш тілінде хабарлы, сұраулы, лепті сөйлемдер кездесетінін анықтадық. Хабарлы сөйлемдер қазіргі түркі тілдеріндегідей жиі ұшырайды. Хабарлы сөйлемдер сөйлем мүшелеріне қарай ажыратылды. Сөйлемдер көбіне инверсия құбылысы арқылы жасалатыны анықталды. Ескерткіште кездесетін сөйлемдер, негізінен, – жай сөйлемдер. Құрмалас және аралас сөйлемдер кездесе бермейді. Сондай-ақ, сұраулы және лепті сөйлемдер де көп кездеспейді.

Ескерткіш тіліндегі сөз тіркестері мен сөйлем мүшелерінің ерекшеліктері, қолданысы анықталды. Есімді тіркестер қазіргі түркі тілдерімен салыстырылды. Есімді тіркестер мен етістікті тіркестердің жасалу ерекшеліктері, қолданылуы сипатталды.

Мақалада жоғарыда айтылған еңбектерге сүйене отырып, жан-жақты синтаксистік зерттеу жүргізілді. Зерттеуде берілген мысалдар Н.Н. Поппенің түпнұсқадан жазған көшірмесінен алынды.

Қорытынды. Қорытындылай келе, белгілі бір тілді басқа тілдермен және жазбаша ескерткіштер материалдарымен салыстыру мен салғастырудың негізгі мақсаты туыстық және туыстық емес тілдердің немесе жазба ескерткіштердің арақатынасын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл тілдердің туыстық немесе жақындық тұрғысынан нақты деректерге негізделген сипаттамалары бола алады.

Ескерткіш тілін тілдік зерттеу арқылы сол дәуірдің барлық сипатын анықтауға болады. Синтаксистік зерттеу арқылы нақты әрі толық түсінік алдық. Себебі, сөйлемдер нақты жағдайлардан хабар бере алады.

«Мукаддимат әл-Адаб» тілін синтаксистік зерттеу барысында сөз тіркестері мен сөйлемдердің құрылысын нақтылай алдық. Сөйлем мүшелерінің қызметін ажыраттық. Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткіші орта ғасырдың құнды мұрасы екендігі дәлелдене түсті.

Авторлардың қосқан үлесі. Амирова Гаухар – тұжырымдаманы құру, қолжазба мәтінімен жұмыс және талдау жасау. Боранбаев Сандыбай – әдебиетпен жұмыс, зерттеу нәтижелерін синтездеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Agius D.A, Zamakhshari. Somebio-bibliographical notes on Abū'l-Qāsim Maḥmūd b'Umar al-Zamakhshari // Al'Arabiyya. –15(2012). –108 p.
2. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы: оқулық. 2-бас. – Алматы: «Санат», 2009. –265 б.
3. Ахинжанов С.А. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.– Алматы: «Кызмет», 2002. – 203 б.
4. Әмір Р.Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: «Санат», 2010. – 131 б.
5. Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. – М.: «Страна», 2011. – 56 с.
6. Қордабаев Т., Томанов М. Тарихи грамматика мәселелері. –Алматы: «Мектеп», 2008. – 183 б.
7. Боровков А. Лексика среднеазиатского тевфира XII-XIII веков. – М.: «Издательство восточной литературы», 2009. – 368 с.
8. Ағабекова Ж.А., Жалмаханов Ш.Ш. Өз-Замахшаридің «Мукаддимат ал-Адаб» сөздігіндегі сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі қолданысы // А.Қ.Құсайынов атындағы ЕГИ хабаршысы. Филология сериясы. 2023. – №1. –7-20 б.
9. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілінің грамматикасы.– Алматы: «Санат», 2009.–47 б.
10. Begaliyeva R., Baigutova D., Aitenova D., Tlenchiyeva N., Zhadyra D., Mussabekov A., Increasing the cognitive activity of students through the use of modular learning technologies// World Journal on Educational Technology: Current Issues. –2022. –№14(6). –p. 1845-1856.

References

1. Agius D.A. Zamakhshari. Somebio-bibliographical notes on Abul-Qasym Mahmudb Umaral-Zamakhshari [Introduction of Zamakhshari to his commentary on the Quran “al-Kashshaf”], Al'Arabiya [Al'arabiya], 15, 108 (2012).
2. Amanzholov S. Kazak adebi tili sintaksisinin kyskasha kursy: okulyk bas[A short course in the syntax of the Kazakh literary language: textbook.]. 2nd ed. («Sanat», Almaty, 2009, 265 p). [in Kazakh]
3. Ahinzhanov S.A. Kypchaki v istorii srednevekegogo Kazakhstana [Kipchaks in the history of Middle Kazakhstan] («Kyzmet», Almaty, 2002, 203 p.). [in Russian]
4. Amir R. Soz tirkesi men zhaj sojlem sintaksisi [Syntax of a phrase and a simple sentence] («Sanat», Almaty, 2010, 50 p.). [in Kazakh]

5. Gadzhieva N.Z., Serebrennikov B.A. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika turkskih yazykov [Comparative historical grammar of the Turkic languages.] («Strana», Moscow, 2011, 56 p.).
6. Kordabaev T., Tomanov M. Tarihi grammatika maseleleri [Problems of historical grammar] («Mekterp», Almaty, 2008, 183 p.). [in Kazakh]
7. Borovkov A. Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vekov [Vocabulary of the Central Asian tefsir of the XIII-XIII centuries] (Publishing House of Oriental Literature, Moscow, 2009, 368 p.). [in Russian]
8. Agabekova Zh.A., Zhalmahanov Sh.Sh. Az-Zamakhsharidin “Mukaddimat al-Adab” sozdigindegi soz tirkesterinin kazak tilindegi koldanyсы [The use of phrases in the Kazakh language in the dictionary of AZ-Zamakhshari “Muqaddimat Al-Adab”], A.K.Kusainov atyndagy EGI habarshysy. Filologiya seriasy [A. K. Kusainov Bulletin of the EGI. Philology series], 1, 7-20 (2023).
9. Balakaev M., Kordabaev T. Kazirgi kazak tilinin grammatikasy [Grammar of the modern Kazakh language] («Sanat», Almaty, 2009, 47 p.). [in Kazakh]
10. Begaliyeva R., Baigutova D., Aitenova D., Tlenchiyeva N., Zhadyra D., Mussabekov A., Increasing the cognitive activity of students through the use of modular learning technologies, World Journal on Educational Technology: Current Issues. 14(6), 1845-1856 (2022).

Г. О. Амирова, С. Р. Боранбаев

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан,

Синтаксический характер памятника аз-Замахшари «Мукаддимат аль-Адаб»

Аннотация. Словарь Замахшари «Мукаддимат аль-Адаб», одного из самых образованных ученых своего времени, считается ценным достоянием рукописей средневековья. В этой связи поставлена цель комплексного лингвистического изучения словаря. В этой статье речь пойдет о синтаксическом характере произведения аз-Замахшари «Мукаддимат аль-Адаб». Определено создание словосочетаний на языке памятника, их специфика. Рассмотрены свойства, особенности составления словосочетаний из каждого класса слов. Различают условия существования словосочетания. Словосочетания на языке памятника сравниваются с современным тюркским языком. Определяются их смысловые и структурные особенности.

Предложения также рассматриваются в зависимости от произношения. Определяются пословицы, восклицательные предложения на языке памятника. Их функции в предложении различаются. Определяются устойчивые и непостоянные члены предложения. Анализируется лексико-семантический характер членов предложения. Дифференцируются их отношения с современным тюркским языком. Уточняются условия возможности быть членом предложения. Определяются основные принципы членства в предложении.

Рассматриваются синтаксические закономерности, встречающиеся в современном казахском языке. Сравняются с современными тюркскими языками. Анализируются различия в языке памятника.

Практическая ценность исследования заключается в том, что соискатели и преподаватели вузов гуманитарного направления могут использовать его при изучении дисциплин тюркологии.

Ключевые слова: аз-Замахшари, синтаксис, словарь, памятник, фраза, предложение, структура, член предложения.

G. O. Amirova, S. R. Boranbayev

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Syntactic character of the monument «Mukaddimat al Adab» by al-Zamakhshari

Abstract. The dictionary “Muqaddimat al-Adab” by Zamakhshari, one of the most educated scholars of his time, is considered to be one of the most medieval manuscripts. In this regard, the goal of a comprehensive linguistic study of the dictionary is set, the goal of syntactic analysis is set. This article will focus on the syntactic nature of Az-Zamakhshari’s work «Muqaddimat al Adab». The creation of phrases in the language of the monument and their specificity are determined. The properties and features of the composition of phrases made up of each class of words are considered. The conditions for the existence of

a phrase are distinguished. The phrases in the language of the monument are compared with the modern Turkic language. Their semantic and structural features are determined.

Sentences are also considered depending on pronunciation. Proverbs and exclamation points are defined in the language of the monument. Their function in the sentence differs. The standing and non-permanent members of the sentence are determined. The lexical and semantic nature of the sentence members is analyzed. Their relations with the modern Turkic language are differentiated. The conditions for being a member of the offer are being clarified. The basic principles of membership in the offer are defined.

The syntactic patterns found in the modern Kazakh language are considered. It is compared with modern Turkic languages. The differences in the language of the monument are analyzed.

The practical value of the research lies in the fact that applicants and university teachers of the humanities can use it in the disciplines of Turkology.

The study examines the syntactic patterns found in the modern Kazakh language as a whole. It is compared with modern Turkic languages. The differences in the language of the monument are analyzed.

Keywords: Az-Zamakhshari, syntax, dictionary, monument, phrase, sentence, structure, part of speech.

Авторлар туралы мәлімет:

Амирова Г.О. – филология факультетінің докторанты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Боранбаев С.Р. – ф.ғ.д., қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Amirova G.O. – Ph.D. student of the Faculty of Philology, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Boranbayev S.R. – Doctor of philology, Associate professor of Department of Kazakh language and literature, M. Auezov South Kazakhstan university, Shymkent, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Z.M. Bazarbayeva¹ , A.B. Srailova² , Zh.T.Zhumabayeva¹

¹The Institute of Linguistics named after A.Baitursunuly, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: zeynepmb@mail.ru, maral_albi@mail.ru, janar_tolendi@mail.ru)

Poetic subcorpus: prosodic marking

Abstract. This article is dedicated to describing the prosodic marking of poetic texts in the Kazakh language. Prosodic marking of a text involves segmenting it into syntagmas, marking syntagmas into rhythmic groups, and marking the intonation type of syntagmas according to specific rules.

The term 'syntagma' refers to an independent, intonationally meaningful part of a phrase or the entire phrase itself. Establishing the boundaries of syntagmas affects the conveyance of semantic content and the type of intoneme. When dividing the text into syntagmas, it is crucial not to place the boundary of a syntagma where it may disrupt the meaningful perception of speech. Specific rules of syntagmatic segmentation, which is based on punctuation and phonetic analysis of the text, are employed to establish the boundaries of syntagmas in natural speech. Therefore, the findings of prosodic analysis showed that poetic discourse in Kazakh language, as in other Turkic languages, is based on a syllabic structure, where a stable number of syllables per line is a necessary condition for the existence of rhythm. The prosodic marking of poetic subcorpora indicates that prosodic elements serve as a means of expressing punctuation marks in oral speech.

Key words: poetic subcorpus, syntagma, prosodic marking, spoken speech, corpus linguistics, annotation, meta-marking.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-49-57>

Received: 5.12.2023; Revised:12.02.2024; Accepted: 18.02.2024;
Available online: 29.03.2024

Introduction.

Corpus linguistics is one of the most promising directions in contemporary theoretical and applied linguistics, based on the use of language electronic corpora and corpus technologies. A language corpus refers to a collection of texts in a particular language in electronic form, specially processed ("annotated") so that a language researcher can quickly and comprehensively find information of interest about the language in the corpus. Depending on the nature of annotation, it is possible to search for grammatical characteristics of words and sentences in the language (prosodic, morphological, syntactic, semantic parameters), as well as various characteristics of the texts themselves within the corpus: by author, date of text creation, genre, theme, etc.

The richer and more diverse the annotation – and the greater the number of texts in the corpus – then the corpus becomes the more valuable tool for linguistic research. The most valuable and commonly used type of corpus is the so-called "national corpus," which refers to a maximally representative collection of all types of texts available in a given language during a

specific period – including literary and artistic, scientific, and journalistic texts, both written and oral texts.

In world science, the first corpora began to emerge practically simultaneously with the introduction of computer technologies in humanities research. However, the mass growth of corpus studies and the creation of new corpora occurred in the late 1980s and mid-1990s. It was at this time that large national corpora of English, Italian, Finnish, Czech, and several other languages (mainly European) emerged. It is also during this time that the field of theoretical linguistics realizes that a representative corpus is not just a powerful means of searching for examples in texts; it should be regarded as a fundamentally new tool whose application leads to revolutionary results in language research.

Applied linguistic technologies in the modern world are used wherever it is necessary to extract information from a large array of data in natural language. Corpora turn out to be irreplaceable in this expansive area – it is precisely all modern information retrieval systems are created on the basis of corpora – primarily on the Internet – and automatic information extraction, automatic analysis of text structure, automatic translation (using so-called parallel corpora in several languages), automatic speech recognition (using corpora of spoken speech) and solves many other tasks.

The creation, development and use of electronic corpora is one of the most advanced directions in contemporary linguistics; it is within this framework that innovative results are most likely in both theoretical linguistics (acquiring new knowledge about the structure of language) and applied linguistics (developing next-generation technologies for automatic text processing and accelerated modernization of linguistic research methods).

The scientific novelty of this research lies in the fact that the annotation of poetic subcorpus at the prosodic level has not been previously conducted in Kazakh linguistics, as Kazakh prosody, as a direction within domestic linguistics, is exclusively investigated in the phonetics department of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, this underscores the uniqueness of this research work.

The aim of this work is to describe the prosodic marking of a poetic subcorpus for the development and creation of the national corpus of the Kazakh language. To achieve this aim, it is necessary to identify the connection between prosodic elements and punctuation marks. In our work, punctuation is understood as the written representation of the semantic, intonational, and syntactic capabilities of oral speech. The prosodic elements play a primary role in understanding and comprehending an oral text, reflecting the corresponding punctuation marks. At the same time, there is no basis to assert that the oral form of speech has direct correspondences in writing, indicating the absence of a one-to-one correspondence between intonation and punctuation, but suggesting the existence of an organic connection between intonational and punctuation methods of speech segmentation.

The object of the study is the poem ‘Batyr-Bayan’ by Magzhan Zhumabaev.

The subject of the study is the prosodic characteristics of a poetic text to create a phonetic subcorpus of the Kazakh language

Materials and methods of research.

The methodological basis for this study was the theoretical concepts of Russian and foreign scientists on the problems of studying national corpora of various languages, as well as the works of Kazakh linguists on intonation and prosody of spoken speech [1, 2, 3, 4]. The material for the study was the poem “Batyr-Bayan” by Magzhan Zhumabaev. The methods of experimental phonetics: auditory, prosodic, phonological, and auditory analysis methods were used in this research [5, p.54-55]. As a result of auditory analysis, intonational transcription is used with conditional markings of prosodic elements, which must meet the following requirements: all notations should be semantically relevant, and the number of symbols should be minimal to avoid cluttering the reader’s attention. A special program (PRAAT) was used in describing the poetic subcorpus, compiling according to a prosodic marking algorithm, which consisted of dividing

the voiced text into phrases, syntagmas, and rhythmic groups ('bunak' – 'бунак'). A pause for separating phrases is indicated by three vertical lines (///). A pause for separating syntagmas is indicated by two vertical lines (//). A break in the melodic contour for separating rhythmic groups is represented by a single vertical line (/). The number of verses, lines, and syllables per line were determined for a comprehensive description of the poetic subcorpus. Punctuation marks served as indicators for segmenting expressions into syntagmas. Two intonemes were chosen to describe the melody, they are – the intoneme of completion (↓) and the intoneme of non-completion (↑), which can convey punctuation marks such as comma, full stop, semicolon, colon, dash, question mark, and exclamation mark.

Literature review.

To carry out prosodic annotation, it is necessary to understand the basic characteristics of Kazakh poetic texts. The features and regularities of versification depend on the properties and structure of each language. In Russian and other stress-based languages, significant importance is given to stress. V.V. Radlov notes that in Turkic languages, the function of stress is performed by synharmonism: "The task of prominently accentuated stress in Indo-European languages, in Turkic languages falls on the harmony of vowels, while in Indo-European languages, word stresses are a morphological moment, in Ural-Altai languages, it is only a means of euphony, that is, it serves only to give alternation to a monotonously sounding series of syllables, pleasing to the ear, and more sharply denote the connection of agglutinating words." [6, p.22-24].

Kazakh versification by its nature belongs to the syllabic system of versification. Regarding this, Z. Akhmetov writes, who specifically dealt with versification issues: "In Kazakh poetry, the measure of a line is the buyn (буын-syllable), that means, it is measured by the number of syllables in the line. Such a system of syllabic verse based on the number of syllables is used not only in Kazakh poetry but also in the languages of all Turkic-speaking people such as Kyrgyz, Uzbek, Tatar, Turkmen, Azerbaijan, Bashkir, and also in the languages of people like French, Czech, Italian and others." [7, p.205].

The peculiarities of Kazakh versification, which differ in essence from Russian and other European languages, are rooted in the prosodic system with its synharmonism and unexpressed word stress. In the Kazakh language, as well as in French, words and syllables form a single phonetic word with a unified rhythmic stress. L.V. Shcherba notes, who comprehensively studied the phonetic system of the French language: "A serious difference between French and Russian, German, English stress is that the difference between stressed and unstressed syllables in these latter languages is striking, but in French it is hardly noticeable: all syllables seem to be approximately equally stressed to the inattentive observer. "In French, we cannot talk about word stress in any way but must talk only about phrasal stress, which we will subsequently refer to as rhythmic stress" [8, p. 169]. This statement of the scientist is entirely and fully suitable for the Kazakh language. In Kazakh, like in other Turkic languages, the prosodic dominant is synharmonism, not word stress. Therefore, in Kazakh versification, a certain number of syllables in a line is a necessary condition for the existence of rhythm.

A. Baitursynov also drew attention to the regularities that organize the internal structure of verses. "The poetic structure is called 'aishyq' (айшық). Each segment of 'aishyq' is called 'shumak' (шумак). In each 'shumak,' there are several 'tarmaq,' and 'tarmaq' (тармақ) means the path of each poetic line. Within 'tarmaq,' there are several 'bunaq,'" [9, p. 192]. According to A. Baitursynov, "tarmaq" refers to a line, "shumak" corresponds to a stanza of a song, and "bunaq" is something other than a rhythmic group. "Tarmaq" represents a semantic and intonational whole, corresponding to the universal linguistic unit – a syntagma.

Research results and discussion. Magzhan Zhumabayev's poem "Batyr-Bayan" was chosen as a poetic subcorpus for analysis. The following data are indicated in the meta-marking.

Author	Magzhan Zhumabayev
Gender	man
Year of birth	1893
Place of birth	North Kazakhstan region
Read by	Baigali Yessenaliev
Title of the text	Batyr Bayan
First publication of the text	1921
Source of text	Magzhan: poems / M. Zhumabayev. Nursultan: Foliant, 2019.
Genre of the text	poem
Form of the text	Written Oral
Graphics	Arab
Style	Literary fiction
Title of the text	"Otan" (Motherland)
Type of distribution	Book
Number of stanzas	89 stanzas
Number of lines	10 lines
Number of rhythmic groups	3 rhythmic groups
The number of syllables	11 syllables
Types of rhyme	1) AABA rhyme scheme (қара өлең ұйқасы)
Age of the audience	Youth literature (18-34 years old) Neutral
Subcorpus	Poetic texts
Number of used words	4500
Source of the text	Internet resource
Marker	Z.Bazarbayeva
Time of entry into the corpus	22.10.2023y.

A syntagma sometimes corresponds to a rhythmic group, but most often in large poetic forms, it consists of several "bunaqs" (rhythmic groups). The relative independence of the line "tarmaq" is achieved through its intonational pattern, where it corresponds to specific intonemes that combine not only phonetic-phonological properties but also semantic-syntactic ones. Realizing in various intoneme variations, the line carries a certain semantic meaning depending on the context and situation: completion, non-completion, question, urging, etc. The independence of a line and its boundaries, is determined not only by changes in the direction of movement of the main tone, the melodic curve, but also by a prosodic pause and a break in the melodic contour at the junction of lines.

The intonational nature of poetic speech finds its expression in poetic rhythm. Rhythm as a component of intonation gives it a certain coloring. The basic unit of poetic rhythm is the line (tarmaq). Kazakh verse is defined as syllabic, with the same number of syllables in a poetic line. Maintaining a certain number of syllables in each poetic line is a necessary condition for the implementation of rhythm. Within a long line, it is possible to identify intonation units – rhythmic groups and syntagmas.

One of the most common forms of verse is an eleven-syllable verse, which is found in larger poetic compositions. An example of an eleven-syllable, multi-verse poetic work is Magzhan Zhumabayev's poem "Batyr Bayan":

Жүрегім, мен зарлымын жаралыға,
Сүм өмір абақты ғой саналыға.

Қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі,
 Сондықтан жаным күйіп жанады да.
 Қу өмір қызығы жоқ қажытқан соң,
 Толғанып қарауым сол баяғыға.
 Түйіннің тоқсан түрлі шешуі бар
 Әдемі ертегідей баяғыда.
 Әдемі өткенді ойлап айнымасам,
 Сұм өмір күшті уын аяды ма?

жүрөгүм↑// мен зарлымын жаралыға↑//
 сұм өмүр / абақты ғой / саналыға↓
 қызыл тіл↑// қолұм емес↑// кісендеулі↑//
 сондықтан / жаным гүйүб / жанады да↓
 құ'өмүр / қызығы жоқ / қажытқан соң↑//
 толғанып / қарауым сол / байағыға↓
 түйіннің / тоқсан түрлі / шешууі бар↑
 әдем'ертегідей / байағыда↓
 әдем'өткөндү / ойлаб айнымасам↑//
 сұм өмүр / күшті ұуын / аяды ма↑

This is how the first ten-line of the eight-nine verse poem begins, in which throughout the entire work there is a stable rhythmic structure with a clear end rhyme, manifested in syllabic and sound repetitions. To confirm this, here are two more verses:

Ертегі уатпай ма баланы да,
 Сөз сиқыр ғой, жазбай ма жараны да?
 Ақын да бір бала ғой айға ұмтылған,
 Еркімен өзі-ақ отқа барады да.
 Жай тақтақ жабайыдан жол қалғанда,
 Қанды ор боп ақын жолы қалады да.
 Ойлайды, күңіренеді, толғайды ақын,
 Күрсініп көзіне жас алады да.
 Ақында адамзаттан дос болмайды,
 Жалғыз-ақ сырын сөйлер қаламына.

ертегі / ұуатпай ма / балады ма//↑
 сөс сыйқыр ғой↑// жазбай ма / жараны да↓
 ақын да / бір бала ғой / айғ'ұмтұлған ↑//
 еркімен / өз'ақ- отқа / барады да↓
 жай тақтақ / жабайыдан / жол ғалғанда↑//
 қанд'ор боб / ақын жолу / қалады да↓
 ойлайды↑// күңүрөнеді↑// толғайд'ақын ↑//
 күрсүнүп / көзүнө жас / алады да↓
 ақында / адамзаттан / дос болмайды↑//
 жалғыз-ақ / сырын сөйлөр / ғаламына↓

Мен де ойды ағытамын қаламыма,
 Арқаның көз жіберсем алабына:
 Сарыарқа – сары дария, қиыры жоқ,
 Көз болсын қандай қыран, талады да.
 Ішінде сары дария көз тоқтатар
 Көкшетау – Сарыарқаның аралы да.

Көкшеде күні кеше қойдай өрген
Түрлі аң: бөрі, бұғы, маралы да.
Айрылып асау, ерке аңдарынан,
Көкшенің тас жүрегі жаралы да!

мен д'ойдү / ағытамың / ғаламыма↑//
арқаның ғөж / жіберсем алабына ↓
сарыарқа / сары дарыйа↑// қыйыры жоқ↑//
көз болсұң / ғандай ғыран↑// талады да↓
ішінде / сары дарыйа / гөз тоқтатар↑
көкшөтау / сарыарқаның аралы да↓
көкшөдө / күнү кеше / қойдай өргөн↑
түрл'аң бөрү↑// бұғұ↑// маралы да↓
айрылыб асау↑// ерк'аңдарынан ↑//
көкшөнүң / таш шүрөгү / жаралы да↓

Each line of the poem corresponds to a syntagma consisting of three rhythmic groups. Odd-numbered syntagmas, as a rule, are characterized by an ascending direction of movement of the main tone, while even-numbered ones have descending melodic contours. At the junctions of syntagmas, in addition to a slight pause, a break is noted in the melodic contour, which is formed by positive and negative tone intervals. Regardless of the melodic form, syntagmas are characterized by identical tonal ranges and realized in average tonal levels. Syntagmas are usually separated by pauses in speech. Pauses take part in the transmission of certain syntactic and semantic relationships. In natural speech, there are grammatical pauses that separate the intonation-formatted parts of a phrase and pauses of hesitation (uncertainty) from each other.

The boundary of a syntagma can be marked not only by a physical break in the speech signal, but also by a sharp change in pitch and (or) other prosodic characteristics, which are perceived as a violation of the smooth flow of speech. It is important to note that the process of syntagmatic segmentation must satisfy the solution of two main tasks: to establish the boundaries of syntagmas in those places where they must be present, and not to establish the boundary of a syntagma where it can disrupt the semantic perception of speech. The final syllable of a line is accentuated by a syntagmatic stress through tonal, temporal, and dynamic parameters. Each verse (shumak), consisting of two paired syntagmas, represents an ascending-descending homogeneous melodic contour, repeated throughout the entire poetic work.

The prosodic marking of poetic subcorpora indicates that prosodic elements serve as a means of expressing punctuation marks in oral speech. Considering that prosodic means are closely related to semantics and syntax, one can infer their significant role in conveying punctuation marks in oral speech. It is essential to bear in mind that the written form of speech does not have direct equivalents in the oral form. The primary purpose of punctuation marks is to delimit sentences and their parts in the text and establish semantic relationships between them.

The punctuation used in written speech interacts with the rhythmic segmentation of poetic text in oral speech; in other words, the segmentation of oral speech through prosodic means is reflected in writing through punctuation marks. Additionally, punctuation marks in written speech, as a rule, correlate with the *intonemes* of the Kazakh language.

In addition to the grammar of a language, there is a distinct grammar of speech with its own units and specific rules of functioning. Therefore, grammatical and intonational means often do not coincide, which complicates the prosodic analysis of oral texts. The work related to the interpretation of spoken language is exceptionally labor-intensive, but thanks to special programs it is feasible.

Thus, modern punctuation in the Kazakh language, phonetic in its foundation, serves as a means of delimiting the text and expresses semantic-syntactic and intonation-meaningful segmentation in written speech. In some cases, semantic-syntactic indicators coincide with

prosodic and punctuation means, while in other cases the only means of expressing syntactic meaning becomes the rhythmic-melodic organization of the voiced poetic text.

Conclusion. The prosodic marking of the poetic subcorpus was carried out on the basis of an auditory analysis of the poem. The analysis and prosodic marking of the poetic text occurred in several stages. At the first stage, the text was segmented into syntagmas and the designation of intonemes using a special automated program. At the second stage, rhythmic groups ('bunaq' – 'бунақ') were indicated for each line of the verses. At the third stage, the orthoepic version of the poetic text was presented.

Poetic speech in Kazakh language, as in other Turkic languages, is based on the syllabic structure, where a stable number of syllables in a line is a necessary condition for the existence of rhythm, closely related to the prosodic system of the language. Rhythmic groups (bunaq), uniting with each other through the same combination of syllables, form a line (tarmaq), which as a rule, corresponds to a semantic-intonation and syntactic unit – syntagma. Punctuation marks, as well as changes in prosodic speech characteristics, serve as markers for the boundaries of syntagmas and intonemes. The combination of lines (tarmaq) were combined into verses (shumaq), on which the tonal, dynamic and temporal components of intonation were realized in interconnection and mutual influence. Tonality parameters of prosodic annotation were used for the analysis of this poetic subcorpus as an indication of the direction of the main tone movement.

The formation of sound subcorpora and their multi-level marking have become possible recently due to the development of information technologies in the humanities. Thus, it should be noted that electronic corpora play a major role in the development of applied research, serving as their main conductor of innovative technologies and a means of accelerated modernization.

The article was written in the scope of the project "Improving the National Corpus of the Kazakh Language as a Tool of Cultural Communication and Expanding Its Subcorpus"

Contribution of the authors. *Zeinep Bazarbayeva* – creating a concept of the work, conducting experimental research, using methods of research, *Akmaral Srailova* – a selection of materials and work with literature, analysis of research results, *Zhanar Zhumabayeva* – analysis and synthesis of research results and work with manuscript text

References

1. Захаров В.П. Корпусная лингвистика. Учебно-методическое пособие. – СПб., 2005. – 48 с.
2. Плуныян В.А. (ред.). Национальный корпус русского языка: 2003-2005. - М., 2005. – 150 с.
3. Жубанов А.К. Национальный корпус казахского языка и проблемы метаразметки. *Tiltanym*. 2015;(1):21-29. – URL: [https://www.tiltanym.kz/jour/article/view/312/145?locale=ru_\(20.12.2023\)](https://www.tiltanym.kz/jour/article/view/312/145?locale=ru_(20.12.2023)).
4. Жанабекова А.Ә., Пірманова К., Барменқұлова А. Ұлттық корпусарға негізделген лингвистикалық зерттеулер жүргізу (қазақ, орыс, ағылшын тілі материалдары негізінде // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. - № 3. – Т. 187.
5. Базарбаева З.М. Қазақ тілі: интонология, фонология. - Алматы, 2008. - 326 б.
6. Radloff W. *Phonetik der nordlichen Turksprachen*. - Leipzig, 1883.
7. Ахметов З. *Казахское стихосложение*. - Алма-Ата, 1964.
8. Щерба Л.В. *Фонетика французского языка*. - М., 1948.
9. Байтұрсынов А. *Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер*. Алматы, 1989.

References

1. Zakharov V.P. *Korpusnaya lingvistika* [Corpus linguistics], Educational and methodological manual (Saint Petersburg, 2005, 48 p.). [in Russian]
2. Plungyan V.A. (edit.). *Natsionalnyi korpus russkogo yazyka. 2003-2005* [National Corpus of the Russian Language. 2003-2005] (Moscow, 2005, 150 p.). [in Russian]

3. Zhubanov A.K. Natsionalnyi korpus kazakhskogo yazyka I problem metarazmetki [National corpus of the Kazakh language and problems of meta-marking]. Tiltanym. 2015; (1):21-29). Available at: [https://www.tiltanym.kz/jour/article/view/312/145?locale=ru_\(20.12.2023\)](https://www.tiltanym.kz/jour/article/view/312/145?locale=ru_(20.12.2023)).

[in Russian]

4. Zhanabekova A.A., Pirmanova K., Barmenkulova A. Ul'ttyk korpustarga negizdelgen lingvistikal'nykh zertteuler zhurgizu (kazakh, orys, agylshyn tili materialdary negizinde) [Conducting linguistic research based on national corpora (based on Kazakh, Russian, English language materials)], KazUU Habarshysy. Filologiya serijasy [Bulletin of KazNU. Philology series], 3 (187) (2022) [in Kazakh]

5. Bazarbayeva Z.M. Kazakh tili: intonologiya, fonologiya [Kazakh language: intonology, phonology] (Almaty, 2008, 326). [in Kazakh]

6. Radloff W. Phonetik der nordlichen Turksprachen (Leipzig, 1883).

7. Akhmetov Z. Kazakhskoe stihoslozhenie [Kazakh versification] (Almaty, 1964). [in Russian]

8. Shcherba L.V. Phonetika phrantsuzskogo yazika [Phonetics of the French language] (Moscow, 1948). [in Russian]

9. Baitursynov A. Shygarmalary: olender, audarmalar, zertteuler [Works: poems, translations, research] (Almaty, 1989). [in Kazakh]

З.М. Базарбаева¹, А.Б. Сраилова², Ж.Т.Жұмбаева¹

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

²Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Поэтикалық ішкорпус: просодикалық белгіленім

Аңдатпа. Мақала қазақ тіліндегі поэтикалық мәтіндердің просодикалық белгіленуін сипаттауға арналған. Мәтіннің просодикалық белгіленуі синтагмаларға, синтагмаларды ритмикалық топтарға (бунақтарға) бөлуден және белгілі бір ережелерге сәйкес синтагмалардың интонациялық түрін анықтаудан тұрады. Синтагма интонациялық мазмұны бар фразаның бір бөлігі немесе жалпы фразаның өзі болып табылады.

Синтагманың арасын белгілеу семантикалық мазмұн мен интонация түрінің берілуіне әсер етеді. Сондықтан мәтінді синтагмаларға бөлу кезінде оның мағынасына қарап, мазмұны жағынан дұрыс қабылдануын ескеру қажет. Сөйлеу үстінде синтагмалардың шекарасын белгілеу үшін пунктуациялық, фонетикалық талдауға негізделген синтагманы ажыратудың белгілі бір ережелері қолданылады.

Сонымен, просодикалық талдау басқа түркі тілдеріндегідей қазақ тілінде де поэтикалық сөйлеудің буындық құрылымға негізделгенін, бір қатардағы буын санының тұрақты болуы ырғақ болуының қажетті шарты екенін көрсетті. Поэтикалық субкорпораның просодикалық таңбалануы просодикалық элементтердің ауызша сөйлеуде тыныс белгілерін білдіру құралы екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: поэтикалық ішкорпус, синтагма, просодикалық белгілеу, ауызша сөз, корпусдық лингвистика, аннотациялау, метабелгіленім.

З.М. Базарбаева¹, А.Б. Сраилова², Ж.Т.Жұмбаева¹

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан

²Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Поэтический подкорпус: просодическая разметка

Аннотация. Настоящая статья посвящена описанию просодической разметки поэтических текстов в казахском языке. Просодическая разметка текста заключается в его членении на синтагмы, разметке синтагм на ритмические группы (бунак) и маркировке интонационного типа синтагм в соответствии с определёнными правилами. Под синтагмой понимается самостоятельная в интонационном смысле часть фразы или вся фраза.

Установка границ синтагм влияет на передачу смыслового содержания и типа интонаемы. При разбиении текста на синтагмы важно не ставить границу синтагмы там, где она может нарушить смысловое восприятие речи. Для установки границ синтагм в естественной речи используются определённые правила синтагматического членения, базирующиеся на пунктуационном, фонетическом анализе текста.

Таким образом, просодический анализ показал, что поэтическая речь в казахском языке, как и в других тюркских языках, основана на силлабическом строе, когда стабильное количество слогов в строке является необходимым условием существования ритма. Просодическая разметка поэтических подкорпусов свидетельствует о том, что просодические элементы являются средством выражения знаков препинания в устной речи.

Ключевые слова: поэтический подкорпус, синтагма, просодическая разметка, звучащая речь, корпусная лингвистика, аннотирование, метаразметка.

Information about authors:

Bazarbayeva Z.M. – Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of National Academy of Science Republic of Kazakhstan, Institute of linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan.

Srailova A. B. – Master of philological sciences, Senior lecturer, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Zhumabayeva Z.T. – Candidate of Philological Sciences, Leading Researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan.

Базарбаева З.М. – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сраилова А.Б. – ф.ғ.м., аға оқытушы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Жұмабаева Ж.Т. – ф.ғ.к., А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Шығыс Қазақстандағы сан есімді топонимдер (Шығыс Қазақстан және Абай облыстары)

Аңдатпа. Кез келген аймақтағы топонимдердің қалыптасып дамуына географиялық орта, саяси оқиғалар мен ұлт, халықтың дүниетанымы мен көзқарасы әсер етеді. Жалпы жер-су атауларын лингвистикалық тұрғыда зерттегенде оларды географиялық аймаққа бөліп қарастыру өте тиімді. Біз нысан ретінде қарастырып отырған Шығыс Қазақстан облысында сан есім арқылы жасалған топонимдер көптеп кездеседі. Мақаламызда сан есім арқылы жасалған топонимдерді танымдық, этимологиялық тұрғыдан қарастырамыз. Сонымен қатар түрленген сан есімді топонимдер мен аналитика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған сан есім+зат есім арқылы жасалған біріккен географиялық атаулардың топонимжасамдағы қолданылу ерекшеліктері анықталды. Зерттеудің негізгі нысаны ретінде Шығыс Қазақстан облысындағы «үш, бес, алты, төрт, тоғыз» есептік сан есімдері арқылы жасалған топонимдер алынды. Семантикалық жағынан сан есімге жақын сөздерден жасалған топонимдер, яғни сан - мөлшер мәнді «егіз, қос, жарты, жарым, жалғыз, көп» сөздер мен зат есімнің бірігуі арқылы жасалған жер-су атаулары да қарастырылды.

Түйін сөздер: топоним, сан есім, Шығыс Қазақстан, семантика, ономастика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-58-66>

Түсті: 8.04.2023; Жөнделді: 18.05.2023; Мақұлданды: 20.11.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Тіл біліміндегі антропоцентристік парадигма адамды және оны қоршаған органы барлық зерттеулердің ядросы, орталығы деп таниды. Әрине, ономастика адам дүниетанымының жемісі ретінде жалқы атауларды зерттейтін тіл білімінің саласы. Осы саланың ішінде дәстүрлі географиялық атауларды топонимика саласы зерттейді.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – Шығыс Қазақстан аймағындағы сан есімдер арқылы жасалған топонимдердің лексика-семантикалық мағынасын, этимологиясын зерттеу. Зерттеу негізінде сан есімді жер-су атауларының сандық көрсеткіші анықталады. Жинақталған топонимдер типологиялық тұрғыда төрт топқа бөліп қарастырылып, талдау жұмыстары жүргізілді. Атап айтсақ: а) географиялық нысандардың санына қатысты берілуі; ә) «көп» мағынасын білдіруі; б) ауыспалы немесе басқа бірнеше атауға ие болуы; в) анық емес сандық көрсеткішпен берілуі.

Зерттеу нысаны – Шығыс Қазақстан сан есімді топонимдерін лексика-семантикалық ерекшеліктерін көрсету.

Зерттеу пәні – жинақталған топонимдер типологиялық тұрғыда төрт топқа бөліп қарастырылып, талдау жұмыстары жүргізілді. Атап айтсақ: а) географиялық нысандардың

санына қатысты берілуі; ә) «көп» мағынасын білдіруі; б) ауыспалы немесе басқа бірнеше атауға ие болуы; в) анық емес сандық көрсеткішпен берілуі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу барысында Шығыс Қазақстан аумағындағы сан есімдер арқылы жасалған топонимдер назарға алынды. Жобаның мақсат-міндеттеріне сәйкес лексика-семантикалық, этимологиялық, баяндау, құрылымдық-сөзжасамдық, салыстырмалы-тарихи, анализ әдістері қолданылады.

Жүйелілік талдау әдісі. Жалпыдан жалқыға өту кезінде қолданылатын әдістердің бірі. Топонимикалық жүйе күрделі құрылымнан тұрғандықтан дәл осы жүйелілік талдау әдісін қолданған жөн. Жүйелілік талдаудың мәні нысан ретінде алынған құбылыстар арасындағы байланыстарды анықтау болып табылады. Өз кезегінде бұл әдіс: мәселе туралы мәлімдеме, жүйе шекарасын белгілеу, теориялық зерттеулер секілді кезеңдерден тұрады.

Теориялық зерттеу. Бұл әдістің басты ерекшеліктері: заттар мен құбылыстардың физикалық мәнін талдау, зерттеу гипотезасын құрастыру, теориялық зерттеулерді талдау және синтездеу, қорытындыларды тұжырымдау. Шығыс Қазақстан облысының топонимикалық жүйесін зерттеудегі қарама-қайшылықтарды жоюға негізделеді.

Әдебиетке шолу. Жер-су атаулары төл жүйесінің құрамдас бөлігі, сондықтан олардың пайда болуы мен дамуы тілдік заңдылықтарға бағынады. Топонимдер ежелгі дәуірде, белгілі бір тарихи кезеңдерде пайда болып, кей атаулар уақыт өте келе форма, мазмұн, таралуы жағынан өзгере бастады. Жалпы Қазақстанның жер-су атаулары көне түркі қабатынан, кірме сөздер қабатынан (моңғол, славян тілдері, угро-фин тілдері) және өзіміздің төл тілдік бірліктерден жасалған. Осы топонимика саласының дамуына В.В. Радлов, А.Н. Кононов, Г.Н. Потанин, Э.Муразаев, А.В. Суперанская, В.Подольская; отандық ғалымдар Т.Жанұзақ, Ғ.Қ.Қоңқашбаев, А.Әбдірахманов, В.Н. Попова, Е.Қойшыбаев және т.б. ғалымдарды айта аламыз. Ғалым Ғ.Қ. Қоңқашбаев жер-су атаулардың сөздігін жасап, географиялық терминологияға қатысты зерттеулер жүргізсе, Е. Қойшыбаев топонимиканы «жер тілі» деп атап, Қазақстандағы топонимдерге анықтама береді, олардың семантикалық ерекшелігіне тоқталады, А. Нұрмағанбетұлы географиялық нысандардың шығу тарихын, этимологиясын қарастырады. Ономастика саласына өз үлесін қосқан Э. Мурзаев топонимиканың теориялық мәселелеріне, басқа ғылым салаларымен байланысына тоқталып, Орта Азия мен Қазақстан өңіріндегі топонимдерге айрықша назар аударған.

Аймақтық топонимика саласын зерттеген Қ.Қ. Рысберген өз зерттеулерінде ономастика саласындағы ұлттық концепті мәселесіне тоқталып, географиялық нысандардың сипатын үш аспектіге біріктіреді: а) этникалық, яғни этнологиялық кеңістігіндегі атаулар жүйесі; ә) географиялық атаулардағы ұлттық бейне; б) топонимдерде халықтың мәдениеті, дүниетанымы, болмысы мен құндылықтарының көрініс табуы. Сонымен қатар, ғалым адамның сезім мүшелері арқылы қалыптасқан топонимдерді бес топқа бөледі «көру арқылы – Биіктау, Көктөбе, дәм сезу – Тұздысу, Ащыбұлақ, кинестетикалық-тактильді – Жылыбұлақ, Қотыртөбе, есту арқылы – Дүбіркөл, Айғай, иіс сезу – Сасықбұлақ, Сасықкөл [1, 1.82]. Ал Б.Т. Тасболатов топонимдердің этимологиясын, олардың өзгеруін, ұмыт болуы мен жаңа мағынаға ие болуын қарастырды. Жалпы географиялық атаулардың мағынасын қарастырғанда оның этимологиясы, географиялық немесе топонимдік мәні және қазіргі уақыттағы қолданылып жүрген мағынасы көрсетіледі. Ғалым көптеген топонимдердің шығу тәркінін ауыз әдебиеті үлгілеріндегі аңыз, әңгіме, әпсаналармен байланыстырады [2,84]. Соңғы жылдары аймақтық топонимиканы зерттеу қолға алына бастады. Аймақтық топонимдерді жеке алып қарағанда олардың семантикалық ерекшеліктерін анық көре аламыз. Біз нысан ретінде алып отырған аймақ – Шығыс Қазақстан облысы. Бұл аймаққа топографиялық сипаттама беретін болсақ, өзіндік шаруашылығы қалыптасқан, жер бедері таулы, қыратты, түрлі гидронимдік нысандар кездесетін, көршілес мемлекеттермен түрлі жағдайларға байланысты қарым-қатынаста болып келген мекен.

Ғалым Б.Бияров «Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері» атты монографиялық еңбегінде топонимжасамның тарихи принциптеріне, Қазақстан жеріндегі көне топонимдерге, топонимжасам мен этимологияға, топонимжасамдағы географиялық

нысандардың орнына, лексика-семантикалық, аналитика-семантикалық, синтетика-семантикалық тәсілдер арқылы жасалған топонимдерге тоқталған. Қазіргі таңда географиялық атаулардың танымдық, ұлттық сипатына назар аударып, жекеленген аймақтардағы топонимдердің жасалу ерекшеліктерін қарастыру маңызды [3, 3].

Құрамында сан есімі бар топонимдерді лексика-семантикалық жағынан лингвист ғалымдар біршама зерттеген. «Үш, жеті, тоғыз, қырық» сан есімдерінің ерекшелігін, олардың семантикалық мағынасы сандық көрсеткіштен ауқымды екендігін І.Кеңесбаев, Е.Қойшыбаев, Т.Жанұзақ, Н.Уәлиұлы еңбектерінен көреміз. «Топонимы Казахского Алтая» атты зерттеу еңбекте топонимжасамда сан есімнің есептік және реттік түрлері актив қолданыста екендігі айтылады (Бестөте, Егізтөбе, Тоғызтарау, Оңтерек, Қырықошақ, Үшінші ауыл, Бірінші Елан, Екінші Ирек). Сонымен қатар, сан есімдердің мифологиялық, киелілік ерекшеліктері мен халық танымындағы наным, сенімдерге қатысты пікірлер айтылған. Мысалы: Шығыс Қазақстан өңірінде күні бүгінге дейін «жеті – қасиетті», «тоғыз – ауырлықты» бейнелесе, «қос, дара, егіз, жалғыз» сөздері сандық ұғымды білдіреді. Ғалым О.Т. Молчанова «алты» ороним құрамында санды емес «сборище каких-нибудь четырех чисел» деп көрсеткен [4, 86].

Ғалым А.Ислямов «Шығыс Қазақстан топонимикасы» еңбегінде объектінің санына байланысты қойылған Зайсан, Тарбағатай, Катон-Қарағай аудандарындағы жер-су атауларына тоқталады [5, 15]. Біз нысан етіп алып отырған Шығыс Қазақстан өңіріндегі топонимдердің біраз бөлігі сан, мөлшер ұғымдарына қатысты сөздерден жасалған. Осы тұрғыда топонимикалық жүйеде сан есімдердің қолдану аясы өте кең екендігін байқаймыз.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау. Шығыс Қазақстан облысы жеріміздің шығыс бөлігінде орналасқан, 1937 жылы құрылып, 1997 жылы қазіргі Абай облысы қосылған. Ертис және Үлбі өзендерінің қиылысында орналасқан. Облыста он бес аудан, он қала, алты жүз тоқсан екі елді мекен, екі жүз отыз тоғыз округ бар. Облыс Алматы, Қарағанды, Павлодар қалаларымен, Ресей, Қытай Республикаларымен шектеседі. Табиғи-климаттық жағдайы қалыпты. Таулы аймақта орналасқандықтан (Батыс, Орталық, Оңтүстік Алтай, Сауыр-Тарбағатай жоталары және т.б.) қысы-жазы қалыпты температура сақталады.

Шығыс Қазақстандағы жер-су атаулары типологиялық тұрғыдан төл және кірме деп бөлінгенімен семантикалық классификациясы ауқымды. Оларды: сан-мөлшер мәнді топонимдер, түр-түс мәнді топонимдер, этнонимдер арқылы жасалған жер-су атаулары, ұлы тұлғалар есімдері негізінде жасалған топонимдер, өсімдік атаулары бар топонимдер, жануарлар әлемін бейнелейтін топонимдер, табиғи құбылыстарды бейнелейтін топонимдер, құрамында аспан денелерінің атаулары бар топонимдер, т.б.

Сан лингвистикалық бірлік қана емес, ойлауды, дүниені, ұлттық менталитетті сипаттайтын, сапа, уақыт кеңістік категорияларымен байланысты ұғым. Ертеден бері адам өмірінде, діни ағымдарда, ғұрыптық және культтік заттарда санның орны ерекше болған. Тіпті оның сиқырлы қасиеттерін де жақсы білген. Сан есімнің құрылымдық, тұлғалық ерекшелігі бар сөз табы. Топонимжүйеде сан есімдердің алар орны ерекше.

➤ Түрленген: сан есімдердің жер-су атауына айналуы. Ономастикалық кеңістікте түбір зат есімдер, сын есімдер, сан есімдер тұлғасын өзгертпей, жалпы есімнен жалқы есімге айналу құбылысын жиі байқаймыз (Бұлбұл\Қазығұрт ауданы, Айғыр\Семейтау тауы, Жұма\Жамбыл облысы, Қазы\Аққу ауданы). Мәселен, Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданында орналасқан, сегіз жүз отыз сегіз метр биіктіктегі Жаңғыз тауы. Үш Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданында орналасқан қыстау аты. Бұл географиялық атаулар сандық көрсеткішті білдіру үшін топонимге айналған. Ғалым Ж.Сарбалаев есептік сан есімдер конверсиялық тәсіл арқылы тұлғасын өзгертпей түбір топоним жасай алатындығын айтады.

➤ «Бес, алты, алпыс» сан есімдері арқылы жасалған топонимдер: Алпыс+сала (шатқал, ШҚО, Күршім ауданы); Алты+қыз (тау, ШҚО, Катонқарағай ауданы); Бес+бақан (төбе, ШҚО, Үржар ауданы); Бес+бастау (қыстау, ШҚО, Тарбағатай ауданы); Бес+бұғы (қыстау, ШҚО, Күршім ауданы); Бес+қарағай (елді-мекен, ШҚО, Бесқарағай ауданы); Бес+терек (елді-

мекен, ШҚО, Ұлан ауданы); Сан есім + зат есім үлгісі арқылы жасалған топонимдер. Бұл үлгідегі біріккен топонимдердің алқашқы сыңары сандық көрсеткіш болса, екінші сыңары географиялық термин (өзен, көл, тау, қырат, т.б.) немесе зат есімдер болып табылады. Көп жағдайда морфологиялық өзгерістерге ұшырамайды, алайда шектеулі қосымшалардың көмегімен жасалған топонимдерді де байқамыз. Үшінші ауыл, Біріншібаз.

Сандық мәндегі топонимдердегі сандық көрсеткіштер үнемі географиялық шындықпен негізделмейді, сондықтан оларды мағынасына қарай топтастыру маңызды: сандық мәні бар топонимдер, сандық көрсеткіш «көп» мағынасын беретін топонимдер; сандық көрсеткіші анық емес топонимдер немесе семантикалық жағынан сан есімге жақын сөздерден жасалған топонимдер. *Сандық мәні бар топонимдер.* Құрылымы жағынан сан есімді топонимдердің екінші компоненті географиялық объектілердің атауынан жасалады «төбе, тау, өзен, көл, жартас, құз, т.б.». Бірінші топтағы сандық мәнді топонимдер жайлы ғалым Э.М. Мурзаев: «таулар, бір-біріне жақын ағатын өзендер, төбелер мен қорғандар географиялық объектілер оңай көрінеді және олардың атауының ерекшелігі өзінде анық сипатталуы мүмкін» [6,254], яғни бұл жер атаулары тікелей сипаттама нысан деп аталады, өйткені топонимдегі сан және мөлшер көрсеткіші географиялық шындыққа сәйкес келеді.

Сан есімдер көне лексикалық құрамның бір бөлігін қамтиды. Өзінің сандық, есептік ерекшеліктерінен бөлек, символдық және ритуалдық мағынасы бар. Ежелгі көне ескерткіштерде сан есімдер топонимдердің құрамында кездеседі. Бұл ежелгі түркі халықтарының ойлау, этномәдени, психологиялық ерекшеліктерін көрсетеді. Актив қолданыста «üç, bäs, jäti, toqiz» сан есімдері болған. Ғалымдардың пайымдауынша үш сан есімі жалпы түрік тілдеріндегі үш ич «үшкір, ұшы, шың» мәнін білдіреді деп көрсетеді.

Бұл семантикалық мән адам қолының ортаңғы саусағына байланысты туындаған. Сонымен қатар бұл сан есім барынша көп немесе заттың, құбылыстың барынша аз мағынасын көрсеткенде жұмсалады. Мысалы, қазақ тілінде «үш күндік жалған дүние» тіркесі. «Үш» деген сан есім топоним құрамында көп жағдайда нақты нысанның санына қатысты қойылады. Шығыс Қазақстан облысында «үш» компонентімен жасалған топонимдердің саны көп. Мысалы, Үшқайшы, Үшқызыл, Үшқұдық, Үшқоңыр, Үшжайнақ, Үш сұлу, Үшасу, Үшбұлақ, Үшкүмбез, Үшқайың, Үшбиік, Үштөбе.

Үшқоңыр – тарихи жер, жайлау. Бұл топонимнің шығу төркіні жайлы Т. Жанұзақ «Жер-су атаулары» еңбегінде: географиялық атаудың бірінші бөлігі сан есімнен, екінші сыңары көне түркі тілінде қоңыр сөзі «нәрлі, шүйгін, отты жер», ал моңғол тілінде хонхор «төбе, жота» мағынасын білдіреді, яғни бұл топонимнің мағынасы «үш биік дөң» деп көрсеткен. Ғалым Е. Қойшыбаев бұл атаудың этноним арқылы жасалғандығын айтады [7,380].

Үшқызыл – Аягөз ауданындағы Байқошқар ауылындағы шоқы. Үш және қызыл сөздерінің бірігуінен жасалған. Қатар тұрған үш шоқы Бақанас, Байқошқар және Балқыбек өзендерінің түйіскен жерінде тұр. Үш үлкен шоқыдан тұратын бұл жердің табиғаты ерекше. Бұл атаудағы «қызыл» түстің мән-мағынасы біз ойлағаннан ауқымды. Қазақ танымында «қызыл» оттың, күннің бейнесі, сұлулықтың символы, жақсы құбылыстың бейнесі. Мысалы, «қыздың көзі-қызылда, қырмызы қызыл, шиедей қызыл, қан қызыл». Ғалымдардың пайымдауынша, қызыл сын есімі қыз етістігінен туған, яғни «қызару,жану». Белгілі бір заттың сұлу реңкіне қатысты айтылады. Мысалы, Үшқызыл шоқысы шөбі шүйгін, малға жайлы, түрлі жануарлар мен өсімдіктер кездесетін мекен, сондықтанда жердің жақсысы, құнарлысы мағынасында жұмсалады.

«Бес» саны түркі тілді барлық халықтарда кездеседі: татар, башқұрт тілдерінде biş, түрк. beş, як. bies, түр. beş, алт., тув., тоф. реş, қаз., ққалп. bes ‘bes’. Бұл санның бастапқы нұсқасын Э.В. Севортян bäs деп береді. Этимологиялық тұрғыдан Г. Рамстедт бес санын «алақан, қол» сөздерімен байланыстырады [8,126]. Бес санының да символдық мәні бар. Мысалы, «бес әлем», «бес алып күш \ су, от, жер, т.б.». Қазақ танымындағы «бес» көп жағдайда санау жүйесінің шегі болған (адам қолымен байланысты), көптік мәнде де, нақты сандық мағынада да қолданылған. Мысалы, бес қару, бес аспан, бес асыл іс, бес дұшпан, т.б.

Фразеологизмдердің құрамында көптік мағынада шамадан тыс құбылыстарды суреттеген, яғни «бес биенің сабасындай» деген тіркес «өте майлы, шамадан тыс, көп» мағынада жұмсалады. Ал топонимдердің құрамында «бес» нақты сандық мәнде қолданылады. Бес санымен байланысты географиялық атаулар: Бесбұлақ, Бесшоқы, Бесбақан, Бесқұдық, Бесоба, Бескекіл, Бестаз, Бескөнек, Бестерек.

Бесқарағай – Шығыс Қазақстан құрамындағы аудан атауы. Ауданның атауы сол жердің түріне байланысты аталған. Ертіс өңірінің құмды бұйраттарында қылқан жапырақты белдеулі орман өседі. Егінді алқаптары мен ауылдары созылған қарағайлы орманмен қоршалған. Бесқарағай ауданының аумағында сондай бес қарағайлы орман белдеуі бар. «Бес қарағай» сөзі содан шыққан. <https://www.kray.pushkinlibrary.kz/kz/2012-04-28-10-01-56/2012-05-03-05-24-33.html>

Алты санының семантикалық мәні ауқымды. Көне түркі жазба ескерткіштерінде жиі қолданылған. Символдық мәні *алып, шексіз, өте көп*. Бес санынан кейінгі «алты» саны үлкен күштің, қаһармандықтың бейнесін де көрсете білген. Мысалы, алты алаштың баласы (барша қазақ елі, алты қырдың арғы жағы, алты қанат ақ орда, алты малта ас болмай, т.б.). Топонимнің құрамында сан есім нақты сан-мөлшер көрсеткішті көрсетеді.

Алтықыз – Абай облысындағы қырқалар аты, көне түр.алт-аласа+қыз-қыр мәнінде қолданылған. Бұл топоним жайында ел аузында мынандай аңыз бар: «Баяғыда осы тауды мекендеген бір байдың алты қызы болыпты. Олар бір қыста тойға барып келе жатқанда, қатты боран соғып, адасып кетеді. Жолда отыратын жалғыз басты Қоңқай есімді шалдан жөн сұрағанда, ол шал қыздарды әдейі теріс жолға салып жібереді. Әбден тоңып, әлсіреген қыздар өлетін болған кезде, алты құсқа айналып кетеді. Бір кебісін жоғалтып алған кенже қыз көкекке айналады да, бір аяғы қызыл қалпында қалады. Кейін ерке кенже қыз жұмыртқасын өзі баспай, апайларына бастырып алады екен дейді». <https://olketanu.pushkinlibrary.kz/kz/altyn-altaj-folklor/altaj-a-yzdary/9%20uncategorised/2840-alty-yz.html>

Жетіарал, Жетібастау, Жеті Батыр секілді топонимдердің құрамындағы «жеті» саны:

1. Алта санынан кейінгі сан есім;
2. Апта күндері, жеті күн;
3. Барлық түркі тілдерінде кездеседі, көне түрк. нұсқасы: *jäti*.
4. Жеті санының этимологиясына байланысты түрлі пікірлер бар. Ғалым Г. Рамстедт *jäti* сөзі *je-je* деген сөзден шыққан, яғни «қолмен тамақ жеу» деген тұжырым келтіреді.

Ал М. Хартман, Б. Мункачи, М.Рэсэненнің пайымдауынша, «*jetdi*» *jet-jetu*, қол жеткізу, дайын болу мағынасын беретіндігін алға тартады. Семантикалық жағынан «жеті» сан есімі де санау шегі ретінде «жететін саусақ» немесе «нұсқаушы саусақ» мағынасын да береді деп топшылайды [9,80].

5. Діни, сакралдық, киелі, астрономиялық мағыналарда жұмсалады. Ата-бабаларымыздың салтымен байланысты **жеті тозақ, жеті киелі әулие, жеті шелпек, жетісін беру** секілді ұғымдар бар. Жалпы түркі халықтарында кездесетін астрономиялық терминдерде де бұл сан жиі ұшырасады, мәселен, *жеті қабат жер, жеті қарақшы, жеті қабат аспан*, т.б. Жалпы түркі халықтарында, соның ішінде қазақ халқының өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде «жеті» сан есімінің орны ерекше болған. Бақ, дәулет, байлық, жақсылық әкелуші киелі сан деп есептеген. Оған дәлел жеті қазына (ер жігіт, ажарлы жар, жүйрік ат, қыран бүркіт, берен мылтық, таз) және жеті ата (бала, әке, арғы ата, баба түп ата, тек ата) секілді ұғымдардың, дәстүрлердің қалыптасуында.

Топонимдер құрамында «жеті» сан есімі сан, мөлшер көрсеткіші ретінде қолданылады.

Атыңнан айналайын **Жетіаралым**,

Қандысу қасындағы жеті ағын.

Су ішкен тау тағысы ақ маралым,

Өзіңде қалған екен бар арманым. (Ә. Жанұзақұлы).

Жетіарал – Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай ауданында орналасқан елді-мекен. Қазақтың «Жетіарал жерім-ай» халық әніндегі Жетіарал топонимі жергілікті халықтың айтуынша, малға жайлы, жері құнарлы, шөбі шүйгін жер болғандықтан «аралға» балап,

ағып жатқан жеті судың бойына жеті елді мекен қоныстанғаннан кейін қойылған атау. Бұл жайлы жазушы, публицист Құсман Игісін былай дейді: «Жетіарал – Тарбағатайдың теріскей бөктеріндегі елді мекен. Қандысу өзенінің оң жақ қапталында сол өзенге құятын, басы бұлақтардан басталған жеті ағын қарасу бар. Олардың арасы шөбі шүйгін, шұрайлы жайылым болып келеді. Жетіарал атануы да содан», – деп жазады. https://m.facebook.com/294618627357599/photos/a.295287907290671/495245420628251/?type=3&_rdr

Семантикалық жағынан сан есімге жақын сөздерден жасалған топонимдер. Сандық көрсеткіш «көп» мағынасын беретін топонимдер. Шығыс Қазақстан аймағындағы топонимдер мынандай мағыналық топтарға бөлінеді: түр-түске қатысты, зоонимдік, фитонимдік, санға қатысты, тарихи тұлға немесе оқиғаға байланысты және өзге тілден енген топонимдер. Соның ішінде құрамында үш, бес, жеті, қырық, жүз және мың секілді сан есімдер негізінде жасалған географиялық атаулар бар. Сан есімнің қатысуымен жасалған топонимдердің мағынасы әртүрлі, бірде нақты сандық көрсеткішті білдірсе, бірде қазақ танымындағы ерекшелігі мен киелілігі байқалады. Сонымен қатар сандық мәнде компоненті «қос, егіз, жалғыз, дара» секілді тілдік бірліктер арқылы жасалған нысандар да бар. Мысалы, Қосағаш, Қосқыз, Жалғызсу, т.б.

Сан-мөлшер мәнді сөздер «егіз, қос, жарты, жарым, жалғыз, көп» сөздер мен зат есімнің бірігуі арқылы жасалған сөздер. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданында Егізқзыл теміржол бекеті бар. Топонимжасамда «егіз» екі нысаннан тұрған топонимге беріледі. Себебі «егіз» сөзінің бастапқы мағынасы бір анадан туылған екі бала мәнінде жұмсалады. Алайда ғалым Н.А.Баскаков егіз сөзі көне түркі тілінде эес\егис «биік» мәнін, ал Э.Мурзаев қырғыз тілінде «биік, биік таудағы жайлау» мағынасын беретіндігін жазды [6,538]. Сонымен қатар осы мәнде жұмсалатын «қос» тілдік бірлігі бар. Қосағаш (елді-мекен, Аягөз ауданы), Қосаша (қыстау, ШҚО, Зайсан ауданы), Қосбастау (тау, Абай ауданы), Қосқатын (бейіт, Жарма ауданы), Қосқора (е.м. Зайсан ауданы), Қосқұдық (көл, Күршім ауданы), Қослақ (қыстау, Тарбағатай ауданы), Қосмұрын (тау, Жарма ауданы), Қос оба (тау, Аягөз ауданы), Қостерек (е.м. Үржар ауданы), Қосшоқы (тау, Абай ауд.).

«Жалғыз, жаңғыз» сөздері арқылы Жалғызсу (жұрт. ШҚО, Аягөз ауданы), Жалғызталбұлақ (бұлақ, Аягөз ауданы), Жалғызтау (тау, Абай облысы), Жаңғызтөбе (кент, Жарма ауданы) географиялық атаулар жасалған. Жалғыз сөзі «бір, жеке, дара» сөздерімен төркіндес, ал жаңғыз «л-ң дыбыс алмасуы» арқылы фонетикалық өзгеріске ұшыраған жалғыз сөзіне балама сөз. «Көп» сөзі+зат есім арқылы жасалған топонимдер: Көпбейіт (қоныс, Абай ауданы), Көптас (қоныс, Үржар ауданы), Көпісек (қыстау, ШҚО, Тарбағатай ауданы). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде көп сөзі «мол, қыруар» мағынасын береді (ҚТТС, 5-т, 181). Ал топонимжасамда «бір жерге көп шоғырларған нысандар». Көрісек топонимі жайлы ғалым Б.Бияров «ісек» сөзі «екі жасқа келген еркек қой» мағынасын береді, яғни топонимжасамда «ісек қой жайылатын, бағылатын жер» мағынасында атау жасауға қатысып отыр деп көрсетеді [3, 379]. Бесбақан – Аягөз өзені бойындағы елді-мекен, бақан «аша» мағынасын береді, яғни беш және бақан – «көп тармақты арна» мағынасында қолданылып жүрген атау [10, 74]. Біз келтіріп отырған мысалдардан кей жағдайда нақты берілген сан есімдер топоним құрамында ауыспалы немесе аз-көп, мөлшер мәнде жұмсалатынын байқадық.

Нәтижелер. Шығыс Қазақстандағы сан есімдер арқылы жасалған топонимдерді талдау барысында мынандай нәтижелерге қол жеткіздік:

- Тіл біліміндегі жер-су атауларының зерттелуі және ғалымдардың пікірлері ұсынылды;
- Шығыс Қазақстан облысындағы сан есімдер арқылы жасалған топонимдерге классификация жасалыны: географиялық нысандардың санына қатысты берілуі; «көп» мағынасын білдіруі; ауыспалы немесе басқа бірнеше атауға ие болуы;
- Сан есімді топонимдердің жасалу ерекшеліктері, түбір, түрленген, сан есім+зат есім үлгісінде жасалған, морфологиялық өзгеріске түскен жер-су атауларының жасалу ерекшеліктері қарастырылды;

• Бес санымен байланысты географиялық атаулар: Бесбұлақ, Бесшоқы, Бесбақан, Бесқұдық, Бесоба, Бескекіл, Бестаз, Бескөнек, Бестерек. Жеті санына қатысты топонимдер: Жетіарал (е.м. ШҚО, Тарбағатай ауданы), Жетібастау, Жеті Батыр. «Қырық, жүз, мың» санымен қатысты жасалған жер-су атаулары көп жағдайда нақты санды емес, «көп» мағынасында жұмсалады: Жүзжылдық, Қырықоба, Жүзағаш (өзен, ШҚО, Көкпекті ауданы) Қырықошақ, Мыңбұлақ секілді топонимдер сараланды;

• Шығыс Қазақстан облысындағы топонимдердің этимологиясы, халық ауыз әдебиеті үлгілерінде қолданылуы мен оларға қатысты аңыз-әңгімелер ұсынылды;

Географиялық атаулар белгілі бір тарихи кезеңдерде пайда болады. Олар тарихи оқиғалардың хронологиялық дәлелі. Топонимдер уақыт өте келе формасы, мазмұны бойынша өзгереді. Әрбір тарихи дәуір өзінің жер атауларының жиынтығымен сипатталады. Географиялық атаулар адам танымының ұзақ және күрделі даму процесінде дамыды, бұл адамдардың айналасындағы барлық табиғи нәрселерге қатынасын, қоршаған орта объектілерін атау қажеттілігін көрсетеді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, аймақтық топонимдерді зерттеу арқылы қазақ тілінде жалпыға ортақ топожүйені қалыптастыру маңызды. Адам-қоғам-табиғат атты үштікте адам санасы, ойлауы мен танымының жемісі – тіл біліміндегі ономастикалық жүйе. Әрбір топонимнің аталу уәжінің себебі, тарихы, этимологиясы болады. Сондықтан тілі білімінде жер-су атауларын құрылымдық жағынан ғана емес, семантикалық, лингвомәдени, этнографиялық, когнитивтік тұрғыдан зерттеу маңызды. Біз бұл мақалада сан есімнен жасалған топонимдерге қатысты ғалымдар пікірін ескере отырып, Шығыс Қазақстан өңіріндегі жер-су атауларына тоқталдық. Көне жазба ескеркіштер тілінде жиі қолданылған «үш, бес, жеті, тоғыз» сан есімдерінің шығу тәркіне, тіл білімінде қолданылу ерекшеліктері мен топонимжасамдағы мән-мағыналарын қарастырдық. Аймақтық жер-су атауларының жасалуына сол жерді мекендейтін халықтың танымы, менталитеті, өмір салты әсер етеді. Ол ауыз әдебиеті үлгілерінде көрініс табады. Зерттеу мақалада *Жетіарал*, *Алтықыз*, *Бесқарағай* секілді сан есімді топонимдерге қатысты ел арасында тараған аңыздар ұсынылды. Шығыс Қазақстан өңіріндегі сан есімді топонимдерден басқа, мөлшер-көлем мағынасында қолданылып жүрген топонимдер іріктелді.

Әдебиеттер тізімі

1. Рысберген Қ.Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері: филол. ғ. д. .... дисс. – Алматы, 2010. – 255 б.
2. Таспولاتов Б.Т. Қазығұрт өңірі топонимиясының этнолингвистикалық сипаты: филол. ғ. к. ... дисс. – Алматы, 2010. – 148 б.
3. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.
4. Бияров Б.Н. Топонимы Казахского Алтая: Монография. – Усть- Каменогорск: ВКГУ им С.Аманжолова, 2012. – 121 с.
5. Исламов А. Шығыс Қазақстан топонимикасы Казахстана: монография. – Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ «Берел» баспасы, 2018. – 118 б.
6. Жерінің аты – Елінің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2006. – 808 б.
7. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы: «Өнер», 2011. – 496 б.
8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1978. – 896 с.
9. Чанышев Я.А. К этимологии тюркских числительных первого десятка // Теория и практика этимологических исследований. – М.: Наука, 1985 – 82 с.
10. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.

References

1. Rysbergen K.K. Kazak toponimiyasynyn lingvokognitivtik zhane etnomadeni negizderi [Linguistic and ethnocultural bases of Kazakh toponymy]. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2010, 255 p.). [in Kazakh]
2. Taspolatov B.T. Kazygyrt oniri toponimiyasynyn etnolingvistikalyk sipaty [Ethnolinguistic nature of toponymy of Kazygurt region]. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2010, 148 p.). [in Kazakh]
3. Biyarov B. Zher-su attarynyn sozzhasamdyk ylgileri [Word formation patterns of place-water names] (State Institute of Language Development, Almaty, 2012, 460 p.). Monograph. [in Kazakh]
4. Biyarov B.N. Toponimy Kazahskogo Altaya [Toponymy of Kazakh Altai]. Monograph (S. Amanzholov WKSU, Ust-Kamenogorsk, 2012, 121 p.). [in Kazakh]
5. Islyamov A. Shygys Kazakstan toponimikasy [Toponymy of East Kazakhstan Kazakhstan]. Monograph (Berel, Oskemen, 2018, 118 p.). [in Kazakh]
6. Zherinnin aty – Elinnin haty. Enciklopediyalyk anyktamalyk [The name of your country is the letter of your country. Encyclopedic handbook] (Aryna Ltd, Almaty, 2006, 808 p.). [in Kazakh]
7. Zhanyzak T. Zher-su ataulary (etimologiyalyk anyktamalyk) [Place-water names (etymological handbook)] (Oner, Almaty, 2011, 496 p.). [in Kazakh]
8. Sevortyan E.V. Etimologicheskij slovar' tyurkskih yazykov [Etymological dictionary of Turkic languages] (Nauka, Moscow, 1978, 896 p.). [in Russian]
9. Chanyshhev Ya.A. K etimologii tyurkskih chislitel'nyh pervogo desyatka// Teoriya i praktika etimologicheskikh issledovaniy [Etymology of Turkic numerals of the top ten, Teoriya i praktika jetimologicheskikh issledovaniy [Theory and practice of etymological research] (Nauka, Moscow, 1985, 82 p.). [in Russian]
10. Kojshybaev E. Kazakstannyn zher-su attary sozdigi [Dictionary of place-water names of Kazakhstan] (Mektep, Almaty, 1985, 256 p.). [in Kazakh]

А.М. Байбосын

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана Казахстан

Топонимы Восточного Казахстана, образованные от имени числительного (Восточно-Казахстанская и Абайская области)

Аннотация. На формирование и развитие топонимов в любом регионе влияют географическая среда, политические события и нация, мировоззрение и мироощущение людей. В целом, при лингвистическом изучении географических названий весьма эффективно рассматривать их с разделением на географические регионы. В Восточно-Казахстанской области, которую мы рассматриваем как объект, существует множество топонимов, образованных числительными. В нашей статье мы рассмотрим топонимы, образованные числительным, с когнитивной, этимологической точки зрения. При этом определены особенности употребления в системе топонимии комбинированных географических названий, созданных с помощью аналитико-семантического подхода, и комбинированных географических названий, созданных путем использования имени числительного+существительного. В качестве основного объекта исследования были взяты топонимы, созданные с использованием названий счетных чисел «три, пять, шесть, сто, тысяча, четыре, девять» в Восточно-Казахстанской области. Также рассматривались топонимы, состоящие из слов, семантически близких к числительному, то есть топонимы, образованные сочетанием многозначных слов «близнец, двойник, половина, один, много» и существительных.

Ключевые слова: топоним, числовое название, Восточный Казахстан, семантика, ономастика.

A.M. Baibossyn

L. N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan

**Toponyms of East Kazakhstan formed from the name of the numeral
(East Kazakhstan and Abai regions)**

Abstract. The formation and development of toponyms in any region is influenced by the geographical environment, political events and the nation, the worldview and attitude of people. In general, in the linguistic study of geographical names, it is very effective to consider them with a division into geographical regions. In the East Kazakhstan region, which we consider as an object, there are many toponyms formed by numerals. In our article we will consider the toponyms formed by the numeral from a cognitive, etymological point of view. At the same time, the features of the use in the toponymy system of combined geographical names created using the analytical-semantic approach and combined geographical names created by using the name of the numeral + noun are determined. Toponyms created using the names of the countable numbers “three, five, six, one hundred, one thousand, four, nine” in the East Kazakhstan region were taken as the main object of the study. Toponyms consisting of words semantically close to the numeral, that is, toponyms formed by a combination of polysemous words “twin, double, half, one, many” and nouns were also considered.

Keywords: toponym, numerical name, East Kazakhstan, semantics, onomastics.

Автор туралы мәлімет:

Байбосын Ә.М. – докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Baibosyn A.M. – Ph.D. student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Т.Е. Жапарова^{*} , К.Ж. Джолчибекова , А.Р. Нуржанова

^{*}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

¹Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан
(E-mail: t.zhaparova@gmail.com, jolchibekovakulandam@gmail.com,
nurzhanova.ainura@gmail.com)

Словообразовательные процессы и их освоение с позиции синергетики

Аннотация. Открытость системы языка в последние десятилетия привела к появлению большого количества новообразований, которые отражают различные стороны жизни общества и представлены в текстах средств массовой информации (СМИ). Новообразования в СМИ показывают, как деривационный механизм и словообразовательная система реагируют на актуальные социополитические процессы. К тому же такой процесс рассматривается на этапе взаимовлияния и взаимодействия казахского, русского и английского языков, которые способствуют росту продуктивности одних словообразовательных моделей и снижению активности других. Новые номинации наблюдаются с позиции открытой, динамической, нелинейной и сложной системы, которая заложена в методологии синергетики. В данной работе система проходит определенные стадии в своем эволюционном развитии: нелинейность – воздействие флуктуации – точка бифуркации – аттрактор. Актуальность темы заключается в анализе словообразовательных процессов и их освоения, отражающие современную казахстанскую действительность. В данном случае синергетика помогает видеть в ней подходы для анализа изменений в локальном языке посредством адаптации, принятия и достижения точки равновесия. Цель данной статьи – определить и изучить синергетические аспекты анализа словообразовательных процессов и адаптации иноязычных элементов, в которых наблюдаются динамические процессы.

Ключевые слова: синергетика, словообразовательный процесс, нелинейность, флуктуация, бифуркация, аттрактор, точка равновесия.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-67-75>

Поступила: 6.10.2023; Одобрена: 8.02.2024; Доступна онлайн: 29.03.2024

Введение. В настоящее время в связи с политикой «Триединство языков» в Казахстане, где казахский, русский и английский языки взаимодействуют, влияют друг на друга становится предметом дискуссии и исследовательского интереса в стране [1]. При таком развитии казахстанская лингвокультура поддается влиянию значительных изменений, к числу которых относятся стремительное внедрение в язык новых иноязычных заимствований и словообразовательных процессов.

Большие возможности в исследовании формирования новых языковых систем как открытых, динамических, нелинейных и сложных дает синергетика – теория открытых и сложных законов эволюции, самоорганизации, нелинейных и нетрадиционных решений поставленных перед системой задач.

В данной статье мы ставим целью проанализировать особенности организации словообразования и внедрение иноязычных элементов в этот процесс как открытой, сложной саморегулирующейся системы. Словообразовательная система в виде деривационного механизма реагирует на актуальные социополитические процессы. Ярким примером того, насколько точно и быстро система реагирует на разного рода социальные изменения, могут служить языковые явления, возникшие как реакция на «январские события» в Казахстане (январь 2022 года). Состояние быстро меняющихся социально-политических и экономических обстоятельств современной жизни выдвигает новые требования к изучению окружающей среды. Такие бурные события и реакция народа привели к порождению новых лексических норм и были зафиксированы в СМИ. Вполне естественно, что новые языковые явления станут маркерами, символами 2022 года также, как в 90-х годах стали такие единицы как *постсоветский*, *ельцинский*, *киллерский* и др. Новые условия распространения СМИ способствует невероятному ускорению всех процессов. Материалы были взяты из новостных интернет-порталов, включающие полные номера казахстанских электронных газет (Tengri.news, Казинформ, Матрица.kz, Rx.expert, КазТАГ), словари заимствованных слов казахского языка, а также словообразовательная группа в Инстаграм – Janasozdik. Естественно, что в условиях политического кризиса в стране литературный язык пополнился как нормативной, так и ненормативной лексикой, обозначающие реалии этих событий и чаще всего встречающиеся в речи носителей как казахского так и русского языка. Открытость языковой системы обеспечивает воздействие на нее извне, которые приводят к внутренним изменениям, порождающие новые значения, новые модели в языке.

Предметом данной работы является контактирование казахского и русского языков, осложненные английским, которые привели к изменениям и перестройке сложных, самоорганизующихся систем. Основной проблемой для исследования является признание того, что новообразования не сразу вписываются в систему языка. Они должны быть приняты обществом. Особые черты данного процесса - это нестандартность, необычность употребления в языковой среде и лингвокреативность, которые выделяются на фоне языковых норм и приводят к определенным изменениям в языковой среде.

Метод исследования. Синергетика сосредотачивает внимание на переходных состояниях самоорганизующейся открытой системы, где ставит в центр проблемного поля и концептуального ядра идею эволюции, становления и эмерджентности вещей в мире. Объектом синергетики являются открытые нелинейные системы, которые имеют устойчивые и неустойчивые стационарные состояния [2]. *Нелинейность* означает изменение под воздействием неограниченного числа факторов различной природы, находящихся в сложнейших взаимодействиях между собой, которые влекут разнообразие перспективы развития системы [3]. С синергетической точки зрения у языковой системы всегда есть возможность выбора пути эволюции в будущем из многих вариантов в пунктах *бифуркации*.

А именно происходит структурная реорганизация системы, система переходит в новое состояние, выходит на новый уровень развития либо же умирает, уступая место более прогрессивным формам. Весь комплекс этих явлений сопровождается *флуктуацией* (колебаниями) [4]. Именно флуктуация считается в синергетике движущей силой развития языковой системы, и именно от нее зависит возможность образования нового порядка [5].

Новые словообразовательные явления в своем поведении притягиваются к наиболее упорядоченной области, то есть к *аттрактору*, так как цель системы – это наиболее благоприятный для нее режим. В результате формируется его новое качественное состояние в так называемый, переходный момент. В коммуникационной среде бифуркация становится неизбежным условием переходного момента. Достижение равновесия и сам процесс организации приводят к новым чертам. Так, словообразовательные процессы, функционирующие в условиях иноэтнической среды, должны приспосабливаться к нему. Оттого неизбежным становится включение новых элементов в систему.

Обсуждение. Язык присуще синергетической системе способен приобретать, обнаруживать, изменять в процессе самоорганизации свойства целого. Внутри этого

переходного процесса от одного положения гомеостаза к другому, в области сильной нелинейности система становится открытой в точках неустойчивости. Систему речи также полагают считать открытой, поскольку в ней постоянно идет процесс обмена информацией и энергией между адресантом и адресатом в целях достижения понимания. При взаимодействии языков предполагается изменение системы под воздействием многих причин, при этом последствия всегда оказывают обратное влияние на локальный язык.

Нелинейность порождает «принцип возрастания малого, принцип приращения» и дискретность путей развития этих систем [6]. Позиция того что малое становится большим и макроскопическим дает возможность перемещаться и перестраиваться в коммуникативной среде. Это одно из источников обогащения языка. Иллюстрацией этого положения может служить функционирование заимствований, которое за основание берет смену одних единиц, правил, пополнение, добавление новых к уже существующим. К примеру, еще с конца XX века в эпоху развития компьютерных машин стало популярным заимствование с английского «*бот*». В области создания искусственных интеллектов появились первые *чат-боты* (как *вертуальный собеседник*), *Инфоботы* (*справочная*), *Интернет-бот* (*робот-поисковик*) [7]. Данный феномен соответствовал социальным потребностям того времени и постепенно встроился в систему. Такое иноязычное внедрение во внутреннюю систему языка поспособствовало нелинейности, где общая система смыслов модифицируется под воздействиемлюбогоизэлементовсистемыитехфункциональныхколебаний(флуктуаций), вызванные влиянием извне. Данные внешние воздействия искажают уже существующую к тому времени в языке систему. В этой точке путь эволюции еще не определен. Запускается процесс адаптации других частей системы к принятым изменениям, т.е. процесс самоорганизации [4]. С распространением интернет-технологий, данное заимствование (*бот*) начинает приобретать новые черты. В современное время в интернет-пространстве все больше создаются роботы-программы, которые выполняют множество автоматических и повторяющихся действий. Особенно популярным становятся в сфере рекламы через известные социальные сети и продвижения идей: *телеграмм-боты*, *спам-боты*, *DDos-боты*, *ботнетты*, *бот науки*, *бот-фермы*, *боты-хейтеры*, *фейк-боты*. Эти иноязычные образования приобретают массовый характер среди казахстанской молодежи, протекая в широких масштабах, а затем фиксируются как проявление узуса.

В коммуникационной среде флуктуация влияет на формирование новых ситуационных моментов, приводящие к преобразованиям или к критическим величинам (бифуркациям). В развитии языка это наблюдается, например, когда начинают приписывать разные обозначения к одному понятию. В ходе умножения своего опыта, находя все новые и новые связи между предметами, признаками и процессами окружающего мира, билингв фиксирует их в языке. Слово *бот* особенно проявил себя во время январских событий, часто встречался в речи с присоединением единицы *Нур* (как приставка от имени Первого президента Нурсултана Назарбаева) и использовался как политический инструмент, позиционирующий текущую власть, тем самым получив негативную окраску – *Нурбот*. Данный феномен служит как пропаганда, восхваляющая политику так называемого «старого Казахстана». Общество воспринимает их как фейковые аккаунты или специальные PR-агенты, которые создают шум, конфликты, раскручивают клиентов-заказчиков (политиков) [7]. С таким же успехом появился аналог «*кремлебот*», который стал более популярным с начала военных конфликтов в России и Украине, а также можно отметить ситуацию в США, где *боты* активизировались во время выборов. Сейчас *нурбот* можно часто встретить и в казахстанской печати.

Например: *Отвечая на вопрос о «нурботах», Маулен Ашимбаев подтвердил, что такой термин ему знаком, однако заверил, что принципиальная позиция партии – открытость и прозрачность* (Матрица.kz, 2022).

Как мы видим, языку присуще постоянному динамизму, и «живое» английское слово *бот* продолжает развиваться в вариантах как казахского так и русского языков, создавая почву для модификаций исходного значения.

Мы предполагаем, что такие потенциальные слова со значением лица от казахских корней, встречавшиеся на страницах газет республиканского уровня имеют достаточно высокий потенциал, чтобы перейти в ранг неологии и узуса. Так, узус со временем устанавливает связь с нормой, и как только переход будет поддержан, система станет нормообразующей. Кодификация языковых явлений не отрицает возможности вариантности при взаимодействии языков. Язык, находящийся за пределами исконного ареала формируют экстерриториальные варианты (обладающие специфическими чертами, насыщенные локализмами на уровне речи и языка). Принятые со временем инновации могут стать фактами языка, то есть получить кодификацию.

Развитие словообразовательных процессов способствуют расширению спектра возможных путей дальнейшей эволюции и реализации системы. В процессе обмена информацией, упорядочения систем, проявления так называемой контактной сферы происходит притяжение (*аттрактор*) динамической системы и разрыв предлагаемых языковых моделей. В нашем случае, в результате контактирования с иноязычными явлениями меняются коммуникативные стратегии и тактики, когнитивная база, наполняются новым содержанием концепты, появляются новые черты в лексике. Семантическая структура слова обогащается благодаря психолингвистическим установкам инокультурного сообщества. Если аттракторы (категория морфологических изменений, их формальная и семантическая организация) способствуют нормализации девиаций (адаптация иноязычных форм), то репеллеры – то, что противостоит аттрактору, приводят к колебаниям, возникновению вариантов. Приведенные словообразовательные формы (Нурбот, кремлебот) выступают репеллером принятым литературным стандартом нормам. Однако на структуры-аттракторы неизбежно выходят процессы в нелинейной и открытой среде. Так, в период социальных и политических изменений в казахстанской прессе наблюдаются образования казахских существительных с русскими суффиксами – *-ец/цы*, *-овцы/евцы*; с английскими *-изм (ism)*, *-изция (ization)*, которые особенно активизировались в социальных программах и именах некоторых политических деятелей (Таблица 1). Одной из причин порождения таких единиц послужила популяризация единиц в современных отечественных и русскоязычных печатях, которые стали приметой нашего времени: *исламизация, вербализация, чипизация* [8].

Таблица 1 - Суффиксальные словообразования

Суффикс	Значение	Словообразовательные формы
-ец/цы	Обозначает принадлежность субъекта к значимой части слова	Аманатовец, болашаковец, акординцы, курултайцы
-овцы/евцы	Обозначает принадлежность субъектов к значимой части слова	Акжоловцы, аблязовцы, арлановцы
-изм	Выделяет определенное течение, направление	Салафизм, казахизм, рахатизм
-изация	Входит в основу существительного, обозначает действие	Исламизация, вербализация, чипизация Елбасизация, Нуризация, Токализация

Например: *Аманатовцы проконтролируют выплату компенсации пострадавшим от наводков* (Tengrinews.kz, 2023).

Елбасизация продолжается... Вырастет ли цена на бензин в Казахстане после отмены моратория (Tengrinews.kz, 2022).

Не менее актуальными являются многочисленные производные от исходных имен двух политических лидеров: *по-назарбаевски*, *по-токаевски*, *назарбаевская форма правления*, *токаевский режим*, которые чаще всего встречающиеся на заголовках новостных порталов.

Например: *Гамбит по-назарбаевски...Нурсултан Назарбаев посетил в столице музей самого себя, ну а поводом для визита стала выставка картин и поделок, организованная в рамках Фестиваля детского творчества «Мой Казахстан – моя земля (Rz.Expert, 2022).*

Данными номинациями также послужили активизации дополнительных словообразований как *по-казакбайски* (казахский стиль), *по-мамбетски* (для выходцев из сельской местности), *по-астанински* (по принципу столицы Казахстана).

Отличительной чертой современного казахского словообразования исследователи считают рост именной префиксации. Заметно возросла активность префиксов, выражающих значение отрицания, противодействия, результатов чего-либо, или наоборот значение со степенью сверх, преувеличения, преумножения, а также со значением прошлого, ненастоящего: *-анти*, *-де*, *-контр*, *-супер*, *-мега*, *-экс*, *-квази*, *-псевдо* и др. (Таблица 2). Активизация префикса *де-*, началась еще в российских текстах и перенимается другими русскоязычными сообществами за пределами России: *дестабилизация*, *демилитаризация*, *демаркация*. В Украине это выглядит как ирония, сарказм – *деокупация*; Возрастают словообразовательной активности *-квази* (*-quasi*) и *-псевдо* (*-pseudos*) берут начало из греческого языка с семантикой «ненастоящий, почти, якобы» и с оттенком отрицательной экспрессии, что отражает распространение ложных ценностей и подделок: *квазигосударство*, *псевдопатриот*. Примеры можно встретить как в казахских так и русских печатях.

Таблица 2 - Префиксальные словообразования

Префиксы и приставки	Значение	Пример
<i>-анти</i>	Отрицание, противодействие, уничтожение результатов чего-либо	<i>антистресс, антилидер, антитела, антимайдан, антибилік, антибактериялық, антивирус, антиглобалист, антиимпериалистік, антикор, антиреволюция, антипартиялық, антисанитариялық, антисептика</i>
<i>-де</i>	Отрицательное действие	<i>Детэнгизация, дестабилизация, деградация, демилитаризация, демаркация, демонополизация, деблокирование, десатанизация</i>
<i>-контр</i>	Противоположность тому, что выражено во второй части слова	<i>контрреволюция, контройын, контрагент, контрброкер, контрмитинг</i>
<i>-супер</i>	Высокая степень оценочных значений, повышенное качество	<i>суперпрезидентский, суперсервер, суперэлита, суперпозиция приципі, суперкар, суперажека</i>
<i>-мега</i>		<i>мегарейтинг, мегаформациялар, мега-хит, мегажоба, мегарттия, мегафорум</i>
<i>-экс</i>	Сема «бывший, из, вне»	<i>экс-президент, экс-аким, экс-министр, экс-депутат, экс-басшы, экс-офицер, экс-премьер, экс-футболист</i>
<i>-квази</i>	Ненастоящий, почти, якобы	<i>квазигосударство, квазитоталитаризм, квазисоциал, квазистационар</i>
<i>- псевдо</i>	Мнимый, ложный	<i>псевдопатриот, псевдоготика, псевдоштрафы, псевдоспециалист, псевдоопозиция [8]</i>

Например: Премьер Грузии намерен добиваться «мирной деокупации» страны (EADaily, 2023).

В кулуарах Мажилиса журналисты спросили экс-министра образования, депутата Асхата Аймагамбетова, насколько обоснованным было решение о продлении учебного года и переносе последнего звонка с 25 мая на 1 июня (Tengrinews.kz, 2023).

Мы не признаем ни Тайвань, ни Косово, ни Южную Осетию, не Абхазию. Этот принцип будет применен и в отношении квазигосударственных объединений, коими, на наш взгляд, являются Луганск и Донецк. Об этом заявил Президент РК Касым-Жомарт Токаев, выступая на 25-м Петербургском международном экономическом форуме (Казинформ, 2023).

Аттрактором выступает категория аналитических имен, в которую встраиваются все не подчиняющиеся традиционным принципам словоизменения единицы. Срабатывает принцип экономии языковых усилий. Подобного рода образования, приводящие к сосуществованию синтетизма и аналитизма, изменяемого и неизменяемого, есть проявление бифуркации, то есть крайне неустойчивого состояния системы. Развитие любой системы имеет свою точку предела, границы существования порядка, в результате которого формируется его новое качественное состояние, так называемый бифуркационный процесс.

Таким образом, можно констатировать, что появление новых элементов посредством притяжения чего-то нового, осуществляемого аттракторами, обозначает новые тенденции. Постепенно происходит накопление нового, смена старого в системе языка. В ходе словообразовательного процесса осваиваются разные виды иноязычных форм, где происходит использование их в качестве производящих основ, аффиксов, префиксов, окончаний, и других заимствованных элементов.

Под влиянием английского языка в деривационной системе функционирующих других языков в Казахстане укрепляются модели, представленные агглютинативными структурами с препозиционной постановкой несогласованного определения. Так, в частности, в популярной социальной сети «Инстаграм» создано несколько десятков сообществ, так или иначе посвященных теме политического кризиса в Казахстане. Одной из самых популярных групп является группа «Janasozdik», насчитывающая более 16 тысяч читателей. В материалах этой группы нередко встречаются новообразования при взаимодействии нескольких языков, отражающие авторское отношение к событиям в Казахстане и оценку их участников (Таблица 3). В этом процессе появления новых лексических единиц задействованы разнообразные средства, которые существуют в языке.

Таблица 3 - Словообразования из группы «Janasozdik»

Термин	Значение
Желорда	неофициальное название столицы
жейберализм	свободная коррупция
чатриот	псевдопатриоты на словах
уәдебиет	в форме посланий власти для народа
тойфун	сезон свадеб
оралмания	территории, заселенные этническими казахами
байфренд	богатый друг
фишбармак	бешпармак из рыбы
енеконда	свековь + анаконда
жайфон	Простой айфон (из серии не дорогих смартфонов)

Таким образом словообразовательные процессы как живой организм, который поддерживает динамическое равновесие за счет постоянного обмена с окружающей средой энергией и информацией. Поэтому открытость – это необходимое условие их функционирования, это способность к взаимодействию [2]. В синергетике

словообразовательный процесс создает новую языковую систему со своими понятиями, в которых наиболее важным является достижение равновесия, и порядка через флуктуацию.

Заключение. Так, в рамках широкого информационного пространства реализуются новые возможности казахского, русского и английского словопроизводства. При рассмотрении функционирования и эволюции этих языков в обществе приемлемо признание самоорганизующейся синергийной системы – образование динамических нелинейных структур, воздействие колебательных процессов, достижение точки бифуркации, притяжение (аттрактор) динамической системы, чередование качественных переходов к порядку и наоборот. Сложность этой системы требует «холистического подхода», предполагающего разнообразные аспекты, связанные с функционированием языка. Появление новых лексических единиц, превращение их в элементы порядка поэтапно приближает локальный язык к обогащению. Приведенные примеры приняты обществом и уже происходящие события невозможно представить без этих словообразовательных маркеров. Тенденцию словообразовательных процессов на уровне функционирующих языков ученые приветствуют как процесс, который в конечном итоге упрощает международную коммуникацию и способствуют развитию взаимопонимания между народами как в Казахстане, так и за его пределами [9].

Список литературы

1. Тулегенова Г.Е. Законодательно-нормативная база введения триязычия в Казахстане // Вестник Актыбинского университета [Электронный ресурс] – 2015. – URL: <https://articlekz.com/article/12139>. (дата обращения: 11.04.2023).
2. Гураль С.К. Синергетика и лингвосинергетика // Бюллетень Томского университета. – 2007. – № 302. – С. 7-10.
3. Герман И.А. Пищальникова В.А. Введение в лингвосинергетику. - Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 1999. –130 с.
4. Мишанова Ю.В., Сопова И.В. Язык как самоорганизующаяся система // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2015. – № 4-1. – С. 118-120.
5. Kostenko L., Symonenko T. A study of self-organization of scientific communications: from statistical patterns to law. – 2020. – 24-29.
6. Yenykeyeva S., Klymenko O. Synergy of modern English word-formation system // Linguistics and Culture Review. – 2021. – Т. 5. – №. S1. – С. 1110-1122. URL: <https://doi.org/10.37028/lingcure.v5nS1.1495> (Accessed: 11.04.2023).
7. Мёртвые души Казнета: как работают интернет-боты в Казахстане. [Электронный ресурс]. –2023. – URL: <https://orda.kz/myortvye-dushi-kazneta-kak-rabotayut-internet-boty-v-kazahstane/#part=1> (дата обращения: 20.03.2023).
8. Уали Н., Курманбайулы Ш., Малакбаев М. и др. Современный словарь казахского языка. – Алматы: Издательство: «Дәуір». –2013. – 1488 с.
9. Didenko N. Potential words with the face meaning in Kazakh massmedia (features of occasionals and neologisms) // Uniwersytet Wrocławski językoznawstwo. – № 1(12). –73-83 p.

References

1. Tulegenova G.E. Zakonodatel'no-normativnaya baza vvedeniya triyazychiya v Kazahstane [Legislative and regulatory framework for the introduction of trilingualism in Kazakhstan], Vestnik Aktjubinskogo universiteta [Bulletin of Aktobe University]. [Electronic resource] –2015. – Available at: <https://articlekz.com/article/12139>. (Accessed: 11.04.2023). [in Russian]
2. Gural S.K. Sinergetika i lingvosinergetika [Synergetics and linguistic synergetics], Byulleten' Tomskogo universiteta [Bulletin of Tomsk University], 302, 7-10 (2007). [in Russian]
3. German I.A. Pishchalnikova V.A. Vvedenie v lingvosinergetiku [Introduction to linguistic synergetics] (Altai State University Publishing House, Barnaul, 1999, 130 p.). [in Russian]

4. Mishanova Yu.V., Sopova I.V. Yazyk kak samoorganizuyushchayasya Sistema [Language as a self-organizing system], *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki* [Philological sciences. Questions of theory and practice], 4-1, 118-120– (2015). [in Russian]
5. Kostenko L., Symonenko T. A study of self-organization of scientific communications: from statistical patterns to law. – 2020. – 24-29.
6. Yenikeyeva S., Klymenko O. Synergy of modern English word-formation system, *Linguistics and Culture Review*, S1 (5), 1110-1122. 2021. Available at: <https://doi.org/10.37028/lingcure.v5nS1.1495> (Accessed: 11.04.2023).
7. Myortvye dushi Kazneta: kak rabotayut internet-boty v Kazahstane [Dead souls of Kaznet: how Internet bots work in Kazakhstan]. [Electronic resource]. –2023. Available at: <https://orda.kz/myortvye-dushi-kazneta-kak-rabotayut-internet-boty-v-kazahstane/#part=1> (Accessed: 20.03.2023). [in Russian]
8. Uali N., Kurmanbajuly Sh., Malakbaev M. et al. *Sovremennyy slovar' kazahskogo yazyka* [Modern dictionary of the Kazakh language] («Dauir», Almaty, 2013, 1488 p.). [in Russian]
9. Didenko N. Potential words with the face meaning in Kazakh massmedia (features of occasionals and neologisms), *Uniwersytet Wroclawski*, № 1(12). –73-83 p.

Т.Е. Жапарова, К.Ж. Джолчибекова, А.Р. Нуржанова

^{1*}Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
¹М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Сөзжасам процестері және олардың синергетика тұрғысынан дамуы

Аңдатпа. Соңғы онжылдықтардағы тіл жүйесінің ашықтығы әлеуметтік өмірдің әртүрлі аспектілерін бейнелейтін және Бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) мәтіндерінде ұсынылған көптеген жаңа формациялардың пайда болуына әкелді. БАҚ-тың жаңалықтар деривациялық механизм мен сөзжасам жүйесінің қазіргі әлеуметтік-саяси процестерге қалай әсер ететінін көрсетеді. Сонымен қатар, мұндай процесс кейбір сөзжасам үлгілерінің өнімділігінің артуына, ал басқаларының белсенділігінің төмендеуіне ықпал ететін қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің өзара ықпалы мен өзара әрекеттесу сатысында қарастырылады. Жаңа номинациялар синергетика әдістемесіне енген ашық, динамикалық, бейқалып және күрделі жүйе позициясынан байқалады. Бұл жұмыста жүйе өзінің эволюциялық дамуында белгілі кезеңдерден өтеді: бейқалып – флуктуацияның әсері – бифуркациялық шегі – аттрактор. Тақырыптың өзектілігі қазіргі қазақстандық шындықты көрсететін сөзжасам процестері мен олардың дамуын талдауда. Бұл жағдайда синергетика оны бейімделу, қабылдау және тепе-теңдік шегіне жету арқылы жергілікті тілдегі өзгерістерді талдау тәсілдері ретінде қарастыруға көмектеседі. Бұл мақаланың мақсаты сөзжасамдық процестерді талдаудың синергетикалық аспектілерін анықтау және динамикалық процестер байқалатын шет тілі элементтерін бейімдеу болып табылады.

Түйінді сөздер: синергетика, сөзжасам процесі, бейқалып, флуктуация, бифуркация, аттрактор, тепе-теңдік шегі.

T.Ye. Zhaparova, K.Zh. Jolchibekova, A.R. Nurzhanova

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
¹M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

Word formation processes and their development from the perspective of synergetics

Abstract. The openness of the language system in recent decades has led to the emergence of a large number of new formations that reflect various aspects of social life and are presented in media texts. New developments in the media show how the derivational mechanism and word-formation system react to current sociopolitical processes. In addition, such a process is considered at the stage of mutual influence and interaction of the Kazakh, Russian and English languages, which contribute to an increase in the productivity of some word-formation models and a decrease in the activity of others. New nominations are observed from the position of an open, dynamic, nonlinear and complex system, which is embedded in the methodology of synergetics. In this work, the system goes through certain stages in its evolutionary

development: nonlinearity - the impact of fluctuations - a bifurcation point - an attractor. The relevance of the topic lies in the analysis of word formation processes and their development, reflecting modern Kazakhstan reality. In this case, synergetics helps to see it as approaches for analyzing changes in the local language through adaptation, acceptance and reaching a point of balance. The purpose of this article is to identify and study the synergistic aspects of the analysis of word-formation processes and adaptation of foreign language elements in which dynamic processes are observed.

Keywords: synergetics, word formation process, nonlinearity, fluctuation, bifurcation, attractor, the point of balance.

Сведения об авторах:

Жапарова Т.Е. – автор для корреспонденции, докторант института филологии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Джолчибекова К.Ж. – кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедры иностранная филология и переводческое дело, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Нуржанова А.Р. – магистр филологических наук, магистр образования в области управления высшим образованием и по делам студентов кафедры практические иностранные языки, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Zhaparova T.Ye. – Corresponding author, Ph.D. student of the Institute of Philology, Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan

Jolchibekova K.Zh. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of foreign philology and translation, M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan.

Nurzhanova A.R. – Master of Philology, Master of Education in Postsecondary Administration and Student Affairs, Senior teacher of the Department of Practical Foreign Languages, M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ж.М. Имангаликова , К.Т. Маликов

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: zhanerke.imangalikova.94@mail.ru, k.malikov@mail.ru)*

Телевизиялық дискурс прагматикасы

Аңдатпа. Мақала телевизиялық дискурстың прагматикалық табиғатын тану бағытына арналып, нақты нысан ретінде таңғы бағдарламалар зерттеуге алынды. Ғылыми техникалық ілгерілеу алға басқан сайын қоғамдық қатынастар да күрделене түседі, ақпараттар легінің жылдам, нақты, қысқа, әрі шынайы болуы – медиа саласының басты талабы. Бүгінгі медиа саласының дискурстық табиғаты адресант-мәтін-адресат үштігі аясында прагматикалық мақсаттарға бағытталады. Телевизиялық дискурстың прагматикалық табиғатын тануға арналған зерттеу мақала антропоэкетік парадигма қағидаларына орай тілді адамның санасы мен танымы, рухани құндылықтары әлемі негізінде тұтас алып қарастыруды мақсат етеді.

Зерттеу мақала таңғы ақпаратты бағдарламалардың берілу форматындағы жаңашылдықтарын тануға, прагматикалық мақсаттарын (стратегия мен тактика) нақтылауға бағытталды. Коммуникация барысындағы адресант – адресат арасындағы өзара байланысты бағамдауда тележүргізушінің кәсіби шеберлігі (сұрақ қою шеберлігі) мен тікелей эфир мәдениетін меңгеру деңгейлерін ескере отырып адресант пен адресаттың аялық білімі мен танымы т.б. мәселелерін қарастыру міндеттері қойылды.

Телевизия дискурсындағы бағдарламаларды антропоэкетілік парадигма аясында қарастыру теориялық тұрғысынан қажет болады. Телевизиядағы сөйлеу әрекеті, қоғамдағы сөйлеу мәдениетін қалыптастыратыны белгілі. Сондықтан телевизия мүмкіндіктері мен қолданысына назар аудару мен экран мәдениетін меңгеру практикалық тұрғыдан құнды. Тілді адамның санасы мен танымы, рухани құндылықтары әлемі негізінде тұтас алып қарастырудың маңыздылығы зор болмақ.

Түйін сөздер: телевизиялық дискурс, прагматика, таңғы бағдарламалар, антропоэкетілік парадигма, коммуникация, журналистика, стратегия, тактика, бейвербальды амалдар.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-76-89>

Түсті: 31.08.2023; Жөнделді: 1.11.2023; Мақұлданды: 3.01.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Ел өмірінде өзіндік орын алатын, халықпен бірге біте қайнасып келе жатқан телевизия тарихы тереңде жатыр. Сонау тарих қойнауынан бүгінге дейін «көгілдір экран» деп аталып келе жатқан телевизия әлем халықтарының құлағы мен көзіне айналғаны белгілі. Бүгінгі интернеттің маңызының артуына қарамастан телевизия медиа жүйеде маңызды сегмент болып қала беретіні сөзсіз. Соңғы онжылдықта телевизиялық хабар тарату қағидалары, эфирдің жанрлық-тақырыптық мазмұны, экспрессивті құралдарды қолдану ерекшеліктері, атап айтқанда, жаңалықтар журналистикасының айтарлықтай өзгерістерге бет бұрғандығы байқалады. Соған орай, бүгінгі техникалық тұрғыдан алға жылжу мен қажеттіліктер – телевизия аудиториясының бәсекеге қабілеттілігі

мен сұранысын арттыратын ақпарат берудің жаңа жолдарын ашуға мүмкіндік береді. Телевизиялық медиамәтін, нақтырақ айтқанда, ақпарат беру тілі ақпаратты аудитория үшін қолжетімді ететін жаңа форматтармен толығуда. Ақпаратты беру ерекшеліктері, экспрессивті құралдарды қолдану жиынтығы аудиторияны тануға жол ашады. Бүгінгі кез-келген бұқаралық ақпарат құралдары аудиторияның қажеттіліктері мен мүдделеріне қарай бейімделеді. Мәселен, телевизиядағы қарым-қатынастың интерактивті режимде де жүзеге асырылуының тиімділігін, жаңашылдығын атауға болады.

Қарым-қатынастың интерактивті режимде жүзеге асырылуы ретінде телекоммуникатор мен телеаудиторияның арасындағы қарым-қатынас қоңыраулар мен хабарламалардан өзге таңғы бағдарламада скайп арқылы тікелей эфирге шығу тәсілі де оңтайлы нәтиже беретіні байқалады. «QAZAQSTAN» Ұлттық телеарнасының «Tansholpan» ақпаратты-сазды таңғы бағдарламасының студиясында өнерлі жұптармен болған сұхбатта скайп арқылы байланысқа шығу сәті бейнеленген. Байланыстың заманауи түрі арқылы байланыс орнатудың тиімділігі байқалады (2022 жылы, 3 наурыз).

Теледидарда берілетін ақпараттың құндылығы – көрерменнің талап-сұранысын қанағаттандыру. Бүгінде белгілі бір әлеуметтік кеңістікте біртұтас кешендегі тілдік және визуальды құралдар арасындағы қатынастың күрделі семиотикалық құрылымын көрсететін телевизиялық дискурсты жан-жақты танудың өзектілігі зор. Дискурсты сөйлеу әрекетінің жиынтығы ретінде танысақ, демек, телевизиядағы дискурс – телевизиядағы сөйлеу әрекетінің жиынтығы. Телевизиялық дискурс тілдік және көрнекі белгілердің белгілі бір жиынтығы ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде көрінеді. Ол коммуникацияға қатысушылардың әлеуметтік-мәдени, психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып жүзеге асырылады. Телевизиялық дискурс аясында телебағдарламаларды прагматикалық тұрғыдан қарастырудың да маңыздылығы артып отыр.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – телебағдарламаларды телевизиялық дискурс аспектісінде прагматикалық тұрғыдан зерттеу.

Зерттеу нысаны – Ұлттық телеарнасының «Tansholpan» ақпаратты-сазды таңғы бағдарламасы.

Зерттеу пәні – телевизия тіліндегі адресант (журналист, жүргізуші) баяндау, хабарлау, жауап алу, сипаттау, адресат (қабылдаушы, аудитория) пікір білдіру, бағалау, таңқалу, өзге де түрлі эмоция көріністері т.б.

Телевизия тілінің зерттелу нысаны ғылымның өзге салаларымен де сабақтас. Сондай-ақ, кез келген ұлт тілінің көрінісі телехабарлар тілі арқылы танылады. Тілде пайда болған жаңа тілдік қолданыстардың тұрақтауына да телевизияның ықпалы зор.

Жалпы зерттеулерді бағамдағанда, бұқаралық қатынастың екі түрлі аспектісі баса айтылады. Ең алдымен, ол заттық-логикалық, фактуалды, атап айтқанда, интеллектуалдық, дескриптивті, объективті, концептуалды, фактуалды ақпарат. Екіншісі, прагматикалық, бағалауыштық, субъективті ақпарат.

Прагматикалық ақпараттың қызметі – реципиентке әсер ету, ықпал жасау және коммуникатор сөз арқауы болып отырған зат, құбылыс, оқиғаға өзінің қатысын (көзқарасын) білдіру болып табылады [1, 241].

Телевизия тілі, телевизия бағдарламаларының жанрлық ерекшелігі мен түрлілігі жағынан жанданып отыруы қажеттілік. Осындай жанрлық жаңғырулар жаршысы болған таңғы ақпараттық бағдарламалардың маңыздылығы мен аудиторияның құрамы, тікелей эфир ерекшелігі, тікелей эфирдегі жүргізушілер шеберлігі, таңғы бағдарламалардың аудитория психологиясына әсері т.б. мәселелердің қажеттілігі, сұранысы мен талабы мол. Осы орайда, ең алдымен атап өтетін «QAZAQSTAN» Ұлттық телеарнасының «Tansholpan» ақпаратты-сазды таңғы бағдарламасы. Әр таң сайын эфир шымылдығын ашатын «Tansholpan» ақпаратты-сазды бағдарламасы үш сағат бойы тікелей эфирде сан алуан тақырыпты қамтып, ән мен жырдан шашу шашатыны көпшілікке мәлім.

Бүгінде жаңаша дәстүр мен қалыпқа еніп, көрермен назарында ерекше ілтисатқа бөленіп отырған «Tansholpan» таңғы ақпаратты-сазды бағдарламасының өміршеңдігі туралы белгілі ғалым Н.Омашев былайша пайымдайды: «Сол кездегі экрандағы басты ерекшелік – «Таңшолпан» болды. Бұрын мұндай таңғы бағдарлама екі тілде жүргізілсе, енді Иманбай Жұбаев бастаған жастар командасына таза қазақ тілінде бағдарлама жасау мүмкіндігі берілді. Ел көп көретін уақытта басталатын жаңа хабар көрермендер назарына ілікті. Жастар өздеріне көрсетілген сенімді ақтады. Осы командадан талай талантты тележурналистер шыңдалып шықты» [2, 108]. Осындай қалыптасу кезеңдерінен өткен телебағдарлама бүгінде цифрлы даму дәуіріндегі жетістіктерді тең пайдаланып келеді.

Бағдарламаның эфирге шығатын уақыты дүйсенбі-жұма, сағат 7.00 -10.00 аралығында, ұзақтығы – 3 сағат. Ақпаратты-сазды жанрдағы бағдарламаның жиілігі – аптасын 5 рет эфирге шығады. Бағдарламада әдебиет, мәдениет, рухани-әлеуметтік қоғамдық мәселелер қамтылады [3].

Зерттеу материалдары мен және әдістері.

Бүгінгі зерттеулердің басым көпшілігінде адам факторы негізгі ядро ретінде алынып отырғаны белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, адам санасындағы танымдық қор мен рухани құндылықтарды көрсететін, ұлттық болмысы мен мінезін, тұрмыс-тіршілігін зерттеуге бет бұрған антропоэзектілік бағыт аясындағы зерттеулер қатары артуда. Тілдің прагматикалық табиғатын ашуға негізделген зерттеулер антропоэзектік парадигма қағидаларына негізделеді. Бұл тұста тілді адамның санасы мен танымы, рухани құндылықтары мен әлемі негізінде тұтас алып қарастыруды маңыздылығы турасында ғалым Б. Момынова: «Антропоэзектілік парадигма – бұрыннан белгілі, танымал классикалық зерттеулер сияқты таным объектісін зерттегеннен гөрі таным субъектісіне, яғни, адамға бет бұрды. Өйткені, адам – тұлға, жай ғана ізгілік пен қайшылықтардың жиынтық образы емес, ұлттық және әлеуметтік белгілерді бойына жинақтаушы тұлға. Сондықтан да, этнолингвистика, этнопсихология, этнопеддагогика, психоллингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика – бәрі адам санасы мен танымын, оның терең қатпарларын, таным мен сананың, адам ұғым-түсінігін, ойы мен ойлауының тіл арқылы жарыққа шыққан нәтижелерін зерттейді», -дейді [4, 68]. Сондықтан лингвист-ғалымдар тілді тек ішкі құрылымдық жүйеде ғана емес, тілден тысқары тұрған түрлі антропологиялық, әлеуметтік, психологиялық т.б. мәселелермен байланыста қарастыру керектігіне баса назар аударып отыр.

Телевизиялық дискурстағы прагматика қарым-қатынас кезіндегі іс-әрекет ретінде тілдің барлық аспектілер қызметіне қатысты болады. Атап айтқанда, прагматика нысанында қарастырылатын сөйлеу актілерінің қызметі айырықша. Сөйлеу актілерінде коммуниканттардың өзара әрекетіне басты назар аударылады. Коммуниканттардың өзара сөз ықпалдастығы телебағдарламаларда дерлік көрініс тауып отырады.

Теледискурстағы прагматика сөйлеу актісі тұрғысынан үш түрлі аспектіде көрініс береді. Біріншіден, сөйлеушінің қолданып отырған таңбаларға қатынасы, екіншіден, тыңдаушы тарапқа сөз ықпалы, үшіншіден, сөйлеушілердің аялық білімі мен олардың сөз күзіреттілігі. Осы аталғандардың әрқайсысына таңғы бағдарламалар нысанында нақтырақ тоқтала кетсек.

Таңғы бағдарламалардағы прагматикалық мақсат адресант пен адресат арасындағы өзара коммуникацияның сәтті орындалуына ықпал ететін визуальды бейнелердің назар аудартуынан басталады. Мысалы: таңғы бағдарлама аясында экранда бейнеленетін суретті, графикалық бейнелердің (телеарнаның логотипі, ауа-райы, жүгіртпе жол т.б.) аудиторияның қабылдауы үшін ерекше маңызды ақпарат береді.

Екіншіден, тыңдаушы тарапқа, адресатқа сөз арқылы ықпал ету, сөз магиясы. Коммуникацияда қолданылатын стратегия мен тактика.

Үшіншіден, коммуниканттар арасындағы аялық білімнің ескерілуі. Аялық білім тілдік санада, тілдік таңба мағынасы арқылы ғана емес, сонымен қатар адам әрекеті, мінез-құлық нормасы арқылы да көрініс береді. Тұлғаның аялық білім жүйесі шынайы мәндегі ұғынықты айтылған сөзде, пікірлесуде, яғни, сөйлесім үстінде ашыла түседі.

Тілдік коммуникацияда тұлғаның тілдік білімімен қатар аялық білім жүйесін меңгеру қажеттілігі адресант пен адресаттың ақиқат шындықты ортақ ұғым мен мағынада

қабылдайтынын негізге алынды. Аялық білім – тұлғаның материалдық және рухани құндылықтарының қоры. Кез келген коммуникативтік қарым-қатынаста тыңдаушының коммуникативтік күзiреттiлiгiне, мәселен, тек айтылған сөздің мәнін ұғыну ғана емес, аялық білім жүйесінің деңгейін ескеріп, адресаттың қабылдауына тиімді баяндау стратегиясын ойластырады, сол арқылы коммуникативтік мақсат орындалады. Таңғы бағдарлама аясындағы сұхбат барысында аялық білім көрінісіне мысал ретінде «QAZAQSTAN» Ұлттық арнасындағы «Tansholpan» таңғы ақпаратты-сазды бағдарламасының 24 тамыз күнгі эфирінде әнші Айбек Қайбулламен болған телематериал алынды. Жүргізуші: «Жақсылықтың нышаны, Дос-Мұқасан ансамблінің орындауындағы «Той жыры» әні де дәл осылай тойға тарту ретінде шықты ғой. Ол әннің гұмыры ұзақ болды. Сондай адамдардың жолын берсін», - деді. Бұл диалог барысында әншінің Дос-Мұқасан ансамблі, оның орындауындағы «Той жыры» әні туралы бұрыннан білетіні белгілі болғандықтан, ұлттық танымдағы «жақсыға балау», «жолын беру» сынды сөз суггестиясы байқалды. Сондықтан бір тілде сөйлеуші халықтың өмір сүру жағдайын білмей тұрып, сол халықтың тілдік жүйесін түсіну мүмкін еместігі көрініп тұрады.

Прагматикалық мақсатта аялық білім ұғымымен сабақтас пресуппозицияның қолданысы да адресант пен адресат арасындағы қарым-қатынаста маңызды. Бұл турасында ғалым Д.А. Әлкебаева тұжырымында: «Сөйлеуші өзінің сөйлесушіге тек қана не айтарын біліп қана қоймай, оның бұл ақпаратты қалай қабылдайтынын бағдарлап және қаншалықты әңгімеге жаңа тақырып енгізуге болатынын болжап отыратындығын көрсетеді. Олай болса, пресуппозиция адресант пен адресаттың кез келген тілдік бірліктердің мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін аялық білімімен тығыз байланысты болады», - делінеді [5, 19].

Коммуникация барысындағы сөйлеу актісінің орындалуы – белгілі бір қоғамдық ортада қалыптасқан сөйлеу принциптері мен ережелеріне сай арнайы мақсатта жүзеге асырылатын сөйлеу әрекеті.

Сөйлеу актісінің негізгі белгілерін ғалым Б. Қалиев белгілі бір мақсат көзделетіндігі, қалыптасқан дәстүрге сай шарттылық сипатының болатындығымен түсіндіреді [6, 308].

Коммуникация барысында сөзді, сөйлеуді құру лингвистикалық, экстралингвистикалық, прагматикалық факторларға байланысты болады. Қарым-қатынастың қарапайым бірлігі – сөйлеу актісі. Сөйлеу актісі кезінде сөйлеуші сөйлеу актісінің мынадай деңгейлерін жүзеге асырады:

Локуция – айтылымның дыбысталуы, грамматикалық тұрғыдан сөздердің дұрыс ұйымдасуы, сөйлеу актісінің сыртқы бейнесін құрайды.

Иллокуция – мақсат етіп қойылған ақпаратты адресат қабылдайтындай етіп (адресатқа әсер етудің стратегиясы мен тактикасы) жеткізе білу.

Перлокуция – әрекетке әсер ету арқылы қол жеткізу

Телевизиялық дискурстағы сөйлеу актісінің жүзеге асуы турасында тікелей эфир ерекшеліктері, ондағы эфирдің сапасына әсер ететін сценарийдің сапасы, сапалы сценарийді студиядағы жүргізушінің тыңдарманға тұщымды әрі түсінікті етіп жеткізе білуі, жүргізушінің жеке көңіл-күйі, шақырылған қонақтың көңіл-күйі сынды факторлар ескеріледі.

Бүгінгі телевизия бағдарламаларының деңгейіне баға беруші әрине – көрермен. Осы орайда, зерттеу барысында таңғы бағдарламалар прагматикасын тану аясында респонденттерге бірнеше сұрақтар ұсынылды. Сауалнамаға қатысушылардың жасы, жынысы ескерілді.

Құрметті сауалнамаға қатысушы! Төмендегі сұрақтарға Сіздің өз ойыңыз.

1-сауал: Таңғы бағдарламада көрерменінің ой мен сезіме ықпал етіп, ақпаратын әсерлі жеткізетін тележүргізуші ретінде кімді атап едіңіз?

А. Берік Көшербекұлы

В. Ирина Тен

С. Өз пікіріңіз...

1-сауал нәтижесі бойынша таңғы бағдарламада көрерменінің ой мен сезіме ықпал етіп, ақпаратын әсерлі жеткізетін кәсіби тележүргізуші ретінде Берік Көшербекұлын көпшілік атап көрсеткен.

2-сауал: Сіздің байқауыңызша, таңғы бағдарламаларды жүргізуде жүргізуші тарапынан сөзді орынсыз бұзу, орынсыз сұрақ қою, орынсыз көп сөйлеу, айтылғандарды орынсыз көп қайталау сынды коммуникативтік кедергілерді байқадыңыз ба?

- А. Иа, жиі байқалады
- В. Байқамадым
- С. Білмеймін

2-сауал нәтижесі бойынша таңғы бағдарламаларды жүргізуде жүргізуші тарапынан сөзді орынсыз қолданудағы келеңсіздіктерді басым көпшілік телекөрсермендердің жиі байқай қоймайтындығы немесе мән бермейтіндігі көрінеді.

3-сауал: Таңғы бағдарламалар несімен ұнайды?

- А. Жүргізушілері ұнайды
- В. Бағдарламаның жаңашылдығы ұнайды
- С. Жауап беруге қиналамын

3-сауалнама нәтижесі бойынша жауап берушілердің басым көпшілігі таңғы бағдарлама жүргізушілерінің көрсермен көңілінен шығатындықтарын атап өткен.

Осындай зерттеу жүргізу мақсатында орындалған жұмысты қорытындылай келе, таңғы бағдарламаларды үнемі мақсатты түрде тамашалайтындардан өзге теледидардың таңғы уақытты қосылып тұруын әдетке айналдырғандардың басым болуы байқалады. Дегенмен, жалпы алғанда таңғы бағдарламалар аудиториясын бағамдау арқылы ел игілігі бағытындағы атқаратын істерінің қоғам үшін болашағы зор екендігі анық.

Әдебиетке шолу.

Қазақ тіл білімінде прагматикалық бағытта соңғы он бес жыл көлеміндегі Д. Әлкебаева «Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы» [5, 266], З.Ш. Ерназарова «Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі» [7,215], Қ.К.Кенжеқанова «Саяси дискурстың прагмалингвистикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша)» [8] зерттеу еңбектерін атауға болады.

Телевизия тілі көп ретте сөйлеу кезіндегі синтаксистік, стилистикалық ерекшеліктер төңірегінде қарастырылып келді. Телевизия тілін зерттеу нысаны ретінде қарастырған Г.А. Машинбаеваның «Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері» [9, 125], М.М. Увайсованың «Жарнама тілі: лингвопрагматикалық аспект» [10, 130], С.А. Асанбаеваның «Жарнама саласындағы мемлекеттік тілді қолданудың соңлингвистикалық өзекті мәселелері» [11, 230] атты кандидаттық диссертацияларын атауға болады. Дегенмен бүгінде телевизиялық дискурс мәселелері аясындағы зерттеулер қатарының артып келе жатқандығын байқауға болады.

Қазіргі қоғамда телевизия адамдардың көзқарастары мен мінез-құлық нормаларын қалыптастыруда басты қызмет атқарады деуге болады. Телевизиялық дискурс қызметі турасында шетелдік басылымдарда көптеп айтылуда. Солардың қатарындағы бірнеше еңбектерді атап өтсек. Е.А. Подольских «Дискурсивные особенности телевизионных новостей и аналитических программ в Британской лингвокультуре» [12], Е.Г. Ларина «Телевизионный дискурс и его жанровые разнообразия» [13], Н.Ю. Горчакова «Особенности телевизионной речи как разновидности устной публичной речи» [14], А.А. Архипова «Особенности стратегий различных типов институционального дискурса» [15], А.С. Шалев «Энергетические характеристики речи телебесед» (на материале украинского, русского и английского языков [16], Т.Р. Красикова, Е.А. Кожемякин «Телевидение как объект мультимодального дискурс-анализа» [17].

Телевизиялық дискурс төңірегіндегі өзге тілді зерттеулер қатары да телевизия тілі мен қолданысын жан-жақты қарастыруды мақсат етеді. Осы ретте бірнеше шетелдік зерттеу мақалалармен таныс болдық.

Шетелдік ғылыми еңбектерде дискурс табиғаты әр қырынан терең зерттеулерге арқау болып отыр. Сондай зерттеулердің қатарында дискурс және әлеуметтік мәселелерге қатысты N. Fairclough *Discourse and Social Change* [18], бүгінгі коммуникация мәселелеріне талдаулар жасаған G. Kress *Multimodality: A social semiotic Approach to Contemporary Communication* [19], сыни дискурсқа қатысты T. Van Leeuwen. *Discourse and Practice. New Tools for Critical Discourse Analysis* [20], көп модальды дискурс мәселелеріне арналған «Multimodal Discourse Analysis. System-Functional Perspectives» [21], D. Machin. *What is*

multimodal critical discourse studies? // Critical discourse studies [22], кино мен телевизия мәселелеріне арнаған J. Monaco «How to read a film: The Art, Technology, Language, History, and Theory of film and media» [23], визуальдау мәселелеріне арналған Kress G., Van Leeuwen T. Reading Images: The grammar of visual design [24] сынды зерттеуші-ғалымдардың еңбектері, зерттеу мақалалары дискурсты әр қырынан тануға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылау.

Телевизиялық дискурста адресант өзінің айтайын, сұрайын деген дүниесін адресатқа бағыттайды. Ол үшін адресант адресат турасында толық, әрі жан-жақты білуі маңызды. Адресант пен адресат өзара байланысқа түсе отырып адресант берген ақпаратты адресат тезаурустық және аялық білімі, дүниетанымы арқылы ойда интерпретациялайды. Демек, бұл жерде адресат санасында қабылданған ақпарат адресанттың дйттеген мақсатынан, яғни, журналистің өзіне қажет дүнесінен алшақ кетпеуі маңызды. Сонда ғана адресант пен адресаттың арасындағы екеуара коммуникация сәтті аяқталады, коммуникативтік сапасы артады.

Телебағдарламалардың әсерлі шығуы журналистердің шеберлігі, ой ұшқырлығымен сабақтас. Шеберлік коммуниканттар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асуындағы стратегия мен тактиканың ұтымды қолданылумен де байланысты.

Стратегия – сөйлесушілердің берілген жағдайдағы сұхбаттасу тәртібінің сөйлесу нәтижесіне жету үшін тікелей жоспары, өзінің коммуникативтік ниетін іске асырудағы жалпы жолы. Тактика – стратегияның іске асырылу тәсілі [5, 20].

Телевизиялық сұхбаттар барысында коммуникацияның жүзеге асуындағы стратегия мен тактика көрінісін төмендегі кесте арқылы ұсындық.

Кесте-1. Коммуникация барысындағы стратегия мен тактика

Коммуниканттар	Стратегия	Тактика	
ТЕЛЕЖҮРГІЗУШІ	Тұрақты тақырыпты ұстану	Тақырыптың кіріспесі	
		Тақырыпқа қайта оралу	
		Тақырыптың аяқталуы	
	Ашық әңгімелесуге ынталандыру	Түсіндіру қағидасы	Сұраққа баса назар аударту
			Қайта құрастырылған сұрақтар
			Ақпаратты нақтылау
			Дәлел келтіру
			Әңгімелесушінің сөзін бөлу
	Өзіндік көзқарастар	Негіздеме	Жағдайға қарай ыңғайластыру
			Әңгімелесушінің көңіл-күйін ескеру
			Әңгімелесушінің сөзін нақтылау
			Әңгімелесушінің көзқарасын түйіндеу
Әңгімелесушінің сөзіне қорытынды жасау			
Өзіндік көзқарастың қалыптасуы			
ТЕЛЕКӨРЕРМЕН	Өзіндік көзқарастар	Детальды жауап	
		Қысқа жауап	
		Жауап беруден бас тарту	
	Негіздеме	Негіздеме	Әңгімелесушінің сұрағын нақтылау
			Кері сұрақ қою
			Ілеспе реплика
		Әңгімелесушінің сөзін бөлу	

Таңғы ақпаратты-сазды бағдарламалардағы тележүргізуші мен телекөрермен арасындағы коммуникативтік стратегия мен тактиканың жүзеге асырылуын бағамдау мақсатында «QAZAQSTAN» Ұлттық арнасындағы «Tansholpan» таңғы ақпаратты-сазды бағдарламасында 5 жасар математик Ислам Көпбаймен болған сұхбатты (23 маусым, 2023 жыл) қарастыра отырып төмендегідей сызбамен ұсындық.

2-кесте. «Tansholpan» таңғы ақпаратты-сазды бағдарламасының эфирлік шығарылымындағы стратегия мен тактика қолданысы

Коммуниканттар	Стратегия	Тактика
ТЕЛЕЖҮРГІЗУШІ	Тұрақты тақырыпты ұстану	Тақырыптың кіріспесі: Жүргізуші: «Мен есеп шығаратын Исламмын» деп әлеуметтік желіде танылған 5 жасар азаматты студияға шақырамыз. Тақырыпқа қайта оралу: Студияға келген 5 жасар қонаққа қай жақтан келгені, есеп шығаруды кім үйреткені туралы сұрақтар қоя отырып қонақ ретінде бірге келген ұстазына Ислам жайында бірнеше сұрақтар қойылады, тақырыпқа қайта оралу мақсатымен математик балаға бірнеше есептер ұсынады.
	Ашық әңгімелесуге ынталандыру	Қайта құрастырылған сұрақтар: Жүргізушілер 5жасар баламен сұхбат барысында баламен сұхбат жасаудағы шеберліктерін пайдалана отырып, балаға арналған бірнеше сұрақтарын сол сәттегі баланың эмоциональды күйіне қарап қайта құрастырып ұсынып отырғанын байқауға болады. Жүргізуші: Ислам, математикадан өзге ән айтқанды ұнатасың ба? Ақпаратты нақтылау: Жүргізушілер 5жасар математик баланың студияға келіп отырғандығы турасындағы ақпаратты аудиторияға нықтылап беру мақсатын орындайды. Жүргізуші: «Иә, енді қадірлі көрермен Ислам бізге Егізқұм аулынан келіп отыр. Бірақ елордаға келу себебін айтып өтейік».
	Түсіндіру қағидасы	Эфирге келіп отырған 5 жасар бала болғандықтан сол сәттегі баланың жағдайын, әңгімелесушінің көңіл-күйін ескере отырып сұхбатты өз мәресіне жеткізді.
ТЕЛЕКӨРЕРМЕН	Өзіндік көзқарастар	Детальды жауап: Сұхбатқа 5 жасар математик бала Рысбек Мәуіт деген ұстазымен бірге келеді. Ұстаз бен балаға қалай тез есептеудің техникасы, баланың логикасы туралы қойылған сұрақтарға қонақтар детальды жауап беріп отырды.
		Қысқа жауап: Математик бала қойылған сұрақтарға қысқаша түрде жауап қайтарды. Журналист: 3-ті 3-ке көбейтсең,.... Ислам: 9

Жоғарыда көрсетілген теледискурс барысындағы стратегия мен тактика қолданысы бағдарламаның сәтті, әрі нәтижелі өнім болуына тигізер ықпал зор.

Телевизияның эфирлік маңыздылығы турасында ғалым Қ.Шамахайұлы: «Эфирлік өнердің сипаттары телевизияның ішкі болмысында толықтай сақталған. Көркем туындыны ұсыну формасы, қарым-қатынастық тетіктері телевизияны ерте алға шығарды»,–деген ойлармен сабақтастырылады [25, 79].

Тікелей эфирдегі бағдарламалардың даму тарихының жүйеленуі үлкен маңыздылыққа ие болды. Мұндай бағдарламалар қай кезеңде болмасын негізгі рухани тәрбие құралы бола білді, әрі ұлтымыздың рухани кемелденуі жолында қалтқысыз қызмет етті. Сонымен қатар тіл мәдениетінің қалыптасуындағы негізгі құралдардың бірі, қазақ тілінің тұтастығын қалыптастырушы. Әрі Қазақстанның әр аймағында ерекше айтылатын жеке сөздер мен тіл тазалығы сарапталып, іріктеліп отырды.

Тікелей эфир бағдарламалары қандай уақытта болмасын аудиторияға жақсылық пен ізгілік қасиеттерді дарытудың негізгі құралы ретінде қызмет ете отырып, төлмәдениетіміздің озық үлгілері, әдеби мұраларымызды насихаттап отыруды назардан тыс қалдырмады. Бұған отандық телеарналардағы таңғы бағдарламалар қатарынан орын алатын «Хабар» арнасындағы «Оян» таңғы ақпараттық-танымдық көңілашар бағдарламасын да ерекше атап өтуге болады [26]. Тікелей эфирдегі таңғы көңілашар бағдарламалардың қайсысы болмасын сол өз уақытының үнін танытып, келбетін нанымды бейнелеу құралы болып қала береді.

Таңғы ақпараттық бағдарламалардың маңыздылығы мен аудиторияның құрамы, тікелей эфир ерекшелігі, тікелей эфирдегі жүргізушілер шеберлігі, таңғы бағдарламалардың аудитория психологиясына әсері т.б. мәселелердің қажеттілігі, сұранысы мен талабы мол.

Демек, қандай сөйлеу актісінде болмасын адресат коммуникация барысында маңызды роль атқарады. Сөйлеу актісі барысында адресант, яғни, журналист материалын өзенің көздеген коммуникативтік мақсатына, сөз стратегиясына бағыттап, тыңдаушымен арасындағы өзара ынтымақтастық мәселелерін ескереді.

Телевизия тірегі – тележүргізушілер. Кез келген телеарнаның табыс кілті – көпшілік көрермен үлкен ықыласпен күтетін, әрі қабылдайтын, таратқан ақпараты сенімді, пікірі көңілге қонымды көрінетін кәсіби тележүргізушілердің болуы. Телевизиялық коммуникацияның дыбыстық-көрсетілімдік қасиеті коммуникатор мен аудитория арасындағы өзара байланысты қалпына келтіруді қажетсінді, бұл коммуникатордың өзі және оның ақпаратының құндылығы туралы белгілі бір пікір қалыптастыру үшін керек болды.

Телевизиялық коммуникацияда ұтымды, жүйелі сұрақ қоя білудің де маңыздылығы прагматикалық мақсаттарды орындаудың бір көрінісі ретінде танылады. Соған орай телевизияда қойылатын сұрақтарды ашық және жабық сұрақтар деп көрсетеді [27, 38].

Ашық сұрақтар – не, неліктен, қалай сұрақтары төңірегінде өрбиді. Жабық сұрақтар – қысқа жауап беруге болатын сұрақтар. Телевизияда ашық сұрақтар маңызды роль атқарады. Дегенмен, ашық және жабық сұрақтардан өзге ақпараттық, бақылау, тұспалдау, бекіту, таныстыру, біржақты, кездейсоқ, альтернативті, бағыттаушы, қорытындылау деген түрлерге топтастырылады. Сұрақты дұрыс құрастыра білу – адресатпен қарым-қатынастың сәтті жүзеге асуының кепілі. Сұрақты дұрыс құра білудің маңыздылығы қарым-қатынас стратегиясы мен тактикасында да байқалады. Бұл орайда зерттеу барысында коммуникациядағы стратегия мен тактиканың жүзеге асуына келтірілген мысалдар да айқын дәлел бола алады.

Белгілі ғалым Н. Уәли коммуникация барысындағы адресант қызметін сөз субъектісі, сөйлеуші, прагматиканың орталық категориясы, коммуникативтік үдерісті ұйымдастырушы деп атап көрсетеді [1, 245].

Осы қызметтердің жүзеге асырылуында тілдік амалдардан өзге бейвербальды амалдар қолданысы да ерекше танылады. Жалпы телекоммуникацияда вербальды емес

амалдардың қызметі ерекше. Ғалымдардың пайымдауынша, тұлғаралық қарым-қатынаста ақпараттың 65 % тілдік емес амалдар, қозғалыс арқылы 55%, дауыс арқылы 38 %, сөз арқылы 7% берілетінін айтады. Коммуникация барысында тілдік тұлға сөз, интонация, дауыс тембрі, ым-ишарат, энергетикалық импульс арқылы қарым-қатынасқа түсетіндігі, олар проксемика, сыртқы келбет, мимика, кескін, кинесика, тактильді коммуникация т.б. каналдар арқылы жүзеге асатындығы айтылады [28, 112].

Тележүргізуші тарапынан орындалатын тілдік емес амалдар қолданысындағы коммуникацияны фонациялық, оптика-кинетикалық, кеңістіктік-уақыттық амалдар деп топтастырып береді [28, 102].

Осы ретте таңғы бағдарлама жүргізушілерінің коммуникация барысындағы тілдік емес амалдар қолданысын төмендегіше жүйелеп, кесте арқылы ұсындық.

Кесте-3. Бейвербальды амалдар қолданысы

Коммуникация түрлері	Қолданылатын тәсілдер
Оптика-кинетикалық амалдар	Белсенді қимыл-әрекетке негізделеді.
Кеңістіктік-уақыттық амалдар	Жүргізуші студияның үнемі ортасында тұрады немесе бір орнында емес, үнемі орнын ауыстырып тұрады.

Жоғарыда аталған телевизиялық дискурс прагматикасы аясында қарастырылып отырған мәселелер сөйлеу қарым-қатынасының барлық параметрін қамтитын прагматикалық зерттеулер аясында орындалатындығы айқындалды. Прагматикалық адамның коммуникативті іс-әрекетінің ауызша (дискурс) және жазбаша (мәтін) формаларын қарастырады. Прагматиканың мәтін мен дискурста қаралатыны турасында ғалым З.Ш. Ерназарова түсініктемесінде: «Прагматиканы динамикадағы мәтін – дискурсты оны дүниеге келтіруші адаммен байланысты қарастырылатын ғылым деп айтуға болады», - деп көрсетіледі [7, 225].

Зерттеу мақалада прагматиканың теледискурсқа қатыстылығын «коммуникативтік іс-әрекет» аясында қарастырдық.

Қорытынды. Телевизия бүгінгі қоғам өміріне белсенді араласумен қатар әлеуметтік, саяси, экономикалық мәдени үрдіске әсер ете алатын ықпалды құрал. Телевизия – ең күшті ақпарат құралы. Телевизия үшін ақпарат пен таным бір-бірімен тығыз сабақтастықта көрініс табады.

Телевизияның өзге ақпарат құралдарынан даралануы – оның маңыздылығында. Сондықтан бүгінгі жаңашыл деңгейдегі телевизияны заманауи ақпарат беру бағытындағы журналистік туындылар (бағдарламалар) қатары құрайтыны орынды. Телевизияға тиесілі бағдарламалардың негізгі мақсаты – көрерменге ой салып әрі жақсы әсер беру, олардың қиялдарын бағыттау, өзіміз ойлағандай сезіндіруге ұмтылдыру.

Кезінде қазақ телевизиясы ұлттық рухты қастерлеп, қадірлеп, өзі жүргізген хабар арқылы әр адамның, адамзаттың бойында, ойында халқының мүддесі, мұраты, ұлтының абырой-беделі үшін не істеу керек, қандай қимыл көрсету керек деген сұрақ экраннан тура, тікелей көрермендердің өздеріне қойылып, талқылауға түсіп жатты. Ол кездерде де өмірге оралып, көрерменмен қайта қауышып, қалың қауымды бір желпіндіріп тастады.

Қазақ телевизиясы – қазақ зиялы қауымының рухани, мәдени ошағына айналды. Қандай бағдарлама болмасын көрерменге ой салып әрі жақсы әсер беріп, олардың қиялдарын шыңдау, жақсылыққа ұмтылдыру мақсатын қойды. Осындай мақсаттар жолында қызмет көрсеткен бағдарламалар қатарында таңғы ақпаратты-сазды бағдарламалар да болды.

«Таңшолпан» сынды мағыналы да терең хабарлар экранға шықты. Хабарларда халықтың есінен шығып, көнеріп, ұмыт бола бастаған ежелгі салт-дәстүрлері қайтадан жаңғырды. 1980 жылдары эфир арқылы жарыққа шыққан ақпаратты-сазды бағдарламалардың өмірге келуі де бірнеше белестерді қамтып, өзіндік қалыптасу

тарихынан өткендігі белгілі. Бүгінде лайықты жалғасын тауып, көрермендер көзайымына айналууда.

Бүгінде осындай халық игілігі үшін қызмет етіп келе жатқан телевизия саласын әр қырынан тану мен білудің маңыздылығы артып отырғандығы байқалады. Таңғы ақпараттық хабарлардың телеаудиториямен байланысының интерактивті түрде жүзеге асырылуындағы мүмкіндіктердің пайдаланылуы жаңа жетістіктерге жол ашты.

Ал телевизия тілін зерттеу қиын, әрі қызықты. Себебі, теледидар құрылымы түрлі жанрларды қамтиды. Таңғы хабарға келген әрбір кейіпкер бойындағы көркемдік ой-санасының жаңашыл талғамдары, уақыт ағымындағы мәселелерді игеру, әлеуметтік жүйелеу, сипатты саралау, кейіпкердің айналадағы өмірмен байланысын ашу сынды қасиеттерді ашып көрсету де таңғы бағдарламалардың сәтті шығуының өзегі. та

Телевизия дискурсындағы коммуникативтік-прагматикалық мақсаттың тиімді шарттарының бірі ретіндегі стратегия мен тактика қолданысы сапалы телеөнім жасауда маңызды.

Телевизия дискурсында адресант пен адресаттың кез-келген тілдік бірліктің мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін аялық білімі мен пресуппозиция көрінісі прагматикалық мақсатты орындауда тиімді.

Теледискурстағы тілдік қолданыстар мәні бейверьбалды амалдар қолданысы арқылы да толығымен түседі.

Телевизия өзінің даму жолында журналистика жанрларын өз бойына лайықты түрде сіңіріп, оны табиғи түрде қалыптастыра білді. Тележурналистика түрлі жанрларды өзіндік айшықтауда шеберлік сипатын, оның құрылымын көрермен қауымның ерекшеліктеріне сәйкестендіріп, үйлестіре алады. Бүгінгі таңда ток-шоулар, телесайыстар, телесұхбат, телерепортаж бәрі де көрерменнің жанына жақын төл жанрларға айналған.

Телевизиялық туынды жанрларын жекелеген бірлі-жарымды сипатына қарай баға беру жеткіліксіз. Керісінше, ол барлық жағынан қарастырылып, кешенді түрде анықталады.

Авторлардың қосқан үлесі. *Жанерке Имангаликова* – тұжырымдаманы құру, эксперименттік зерттеу жүргізу, қолжазба мәтінімен жұмыс. *Қуанышбек Маликов* – әдебиетпен жұмыс, зерттеу нәтижелерін талдау және синтездеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил.ғыл.док.дисс. – Алматы, 2007. – 328 б.
2. Қазақ журналистикасы. Жалпы ред. басқ. Н.Омашев 3 томдық. 2-т.: Қазақ теледидары. – Алматы: Таймас, 2008. –352 б.
3. «Таңшолпан» телебағдарламасы [Электрон. ресурсы]. – URL <https://qazaqstan.tv/projects/tansholpan/> (қаралған мерзімі: 11.02.2024).
4. Момынова Б. Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар. Оқу құралы: - Алматы: Арыс, 2009. – 144 б.
5. Әлкебаева Д. Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы. – Алматы, 2005. – 266 б.
6. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
7. Ерназарова З.Ш. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы, 2001. – 215 б.
8. Кенжеқанова Қ.К. Саяси дискурстың прагмалингвистикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша): философия (PhD) докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2015. – 180 б.
9. Машинбаева Г.А. Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері: фил.ғыл.кан.дисс. – Алматы, 2007. – 125 б.

10. Увайсова М.М. Жарнама тілі: лингвопрагматикалық аспект: фил.ғыл.кан.дисс. – Алматы, 2010. – 130 б.
11. Асанбаева С.А. Жарнама саласындағы мемлекеттік тілді қолданудың әлеуметтік-лингвистикалық өзекті мәселелері: оларды шешу жолдары: фил.ғыл.кан.дисс. – Алматы, 2010. – 130 б.
12. Подольских Е.А. Известия Самарского научного центра. // Известия Российской академии наук. - 2012. – Т. 14. №2 (4).
13. Ларина Е.Г. Телевизионный дискурс и его жанровое разнообразие // Вестник ВолГУ. Серия 2: Языкознание. - 2006. - №5.
14. Горчакова Н.Ю. Особенности телевизионной речи как разновидности устной публичной речи. // Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. – 2007. - №2.
15. Архипова А.А. Особенности стратегий различных типов институционального дискурса // Вестник МГЛУ – 2016. - №751.
16. Шалев А.С. Энергетические характеристики речи телебесед (на материале украинского, русского и английского языков // Universum: филология и искусствоведение. - 2013. - № 2 (2). – С. 11-19.
17. Красикова Т.Р., Кожемякин Е.А. Телевидение как объект мультимодального дискурс-анализа. // Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. - 2018. - №4. – С. 894-907.
18. Fairclough N. Discourse and Social Change. – Cambridge: Policy Press. - 1993.- 272 p.
19. Kress G. Multimodality: A social semiotic Approach to Contemporary Communication. – London: Routledge, 2010. – 232 p.
20. Van Leeuwen T. Discourse and Practice. New Tools for Critical Discourse Analysis. – N. Y.: Oxford Univ. Press, 2008. – 173 p.
21. Multimodal Discourse Analysis. System-Functional Perspectives/ Ed. By K.L. O'Halloran. – London; N.Y.: Continuum, 2004. – 256 p.
22. Machin D. Introduction. What is multimodal critical discourse studies? // Critical discourse studies. - 2013. V. 10, No 4.- P. 347-355.
23. Monaco J. How to read a film: The Art, Technology, Language, History, and Theory of film and media. – N.Y.: Oxford Univ. Press, 1981. – 533 p.
24. Kress G., Van Leeuwen T. Reading Images: The grammar of visual design. – London: Routledge, 1996. – 312 p.
25. Шамахайұлы Қ. Телевизия журналистикасы: теория және практика. – Алматы: Эверо, 2015. – 224 б.
26. «Оян» телебағдарламасы [Электронный ресурс]. URL: <https://khabar.kz/kk/zhoba-turaly-oyan> (қаралған мерзімі: 11.02.2024).
27. Скаженик Е.Н. Деловое общение. – Таганрог: ТРТУ, 2006. – 136 с.
28. Пиз А. Язык теледвижений. – Москва: Эксмо, 2005. – 416 с.

References

1. Uali N. Kazak soz madenietinin teorialyk negizderi [Theoretical foundations of Kazakh speech culture]. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2007, 328 p.). [in Kazakh]
2. Kazak zhurnalistikasy. 3 tomdyk. 2-t. Kazak teledidary [Kazakh journalism. 3 vol. Vol. 2. Kazakh TV]. General editor: N.Omashev (Taimas, Almaty, 2008, 352 p.). [in Kazakh]
3. «Tansholpan» telebagdarlamasy [TV program «Tansholpan»] [Electronic resource]. Available at: [https://qazaqstan.tv/projects/tansholpan/ au/.htm](https://qazaqstan.tv/projects/tansholpan/au/.htm) (Accessed: 11.02.2024).
4. Momynova B. Tildegi zhana bagyttar men tiptik katynastar [New directions and typical relationships in the language]. Training manual (Arys, Almaty, 2009, 144 p.). [in Kazakh].
5. Alkebaeva D. Kazak tili stilistikasynyn pragmatikasy [Pragmatics of the stylistics of the Kazakh language] (Almaty, 2005, 266 p.). [in Kazakh]
6. Kaliyev G. Til bilimi terminderinin tusindirme sozdigi [An explanatory dictionary of linguistic terms] (Sozdik-Slovar, Almaty, 2005, 440 p.). [in Kazakh]
7. Ernazarova Z.Sh. Soileu tili sintaksisinin pragmalingvistikalik aspektisi [Pragmatic linguistic aspect of the syntax of the spoken language] (Almaty, 2001, 215 p.) [in Kazakh]

8. Kenzhekanova K.K. Sayasi diskurstyn pragmalingvistikalık zhane kognitivtik komponentteri (Kazak tilindegi merzimdi basylymdar materialdary boıynsha) [Pragma linguistic and cognitive components of political discourse (based on the materials of periodicals in the Kazakh language)]. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) (Almaty, 2015. – 180 p.). [in Kazakh]
9. Mashinbaeva G.A. Teledidar tilinin lingvopragmatikalık aspektleri [An explanatory dictionary of linguistic terms]. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2007, 125 p.). [in Kazakh]
10. Uvaisova M.M. Zharnama tili: lingvopragmatikalık aspekt [Advertising language: linguopragmatic aspect]. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2010, 130 p.). [in Kazakh]
11. Asanbaeva S.A. Zharnama salasyndagy memlekettik tildi koldanudyn aleumettik-lingvistikalık ozekti maseleleri: olardy sheshu zholdary [Current socio-linguistic problems of using the state language in the field of advertising: ways to solve them]. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2010, 130 p.). [in Kazakh]
12. Podolskih E.A. Izvestiya Samarskogo nauchnogo centra [Proceedings of the Samara Scientific Center], Izvestiya Rossiiskoi akademii nauk [Proceedings of the Russian Academy of Sciences], 14, 2(4), (2012). [in Russian]
13. Larina E.G. Televizionnyj diskurs i ego zhanrovye raznobrazie [Television discourse and its genre diversity], Vestnik VolGU. Seriya 2, Yazykoznanie [Bulletin of the Volgograd State University. Series 2: Linguistics], 5, (2006). [in Russian]
14. Gorchakova N.Yu. Osobnosti televizionnoj rechi kak raznoıdnosti ustnoj publichnoj rechi [Features of television speech as a variety of oral public speech], Vestnik RUDN. Seriya, Voprosy obrazovaniya: yazyki i special'nost' [Bulletin of the RUDN. Series, Education issues: Languages and speciality], 2, (2007). [in Russian]
15. Arhipova A.A. Osobnosti strategij razlichnyh tipov institucional'nogo diskursa [Features of Strategies of Different Types of Institutional Discourse] Vestnik MGLU [Bulletin of the Moscow State Linguistic University], 751, (2016). [in Russian]
16. Shalev A.S. Energeticheskie harakteristiki rechi telebesed» (na materiale ukrainskogo, russkogo i anglijskogo yazykov [Energy characteristics of the speech of teleconversations (on the material of Ukrainian, Russian and English languages), Universum: filologiya i iskusstvovedenie [Universum: philology and art history], 2, (2013). [in Russian]
17. Krasikova T.R., Kozhemiakin E.A. Televidenie kak ob'ekt mul'timodal'nogo diskurs-analiza [Television as an object of multimodal discourse analysis], «Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya gumanitarnye nauki» [Scientific notes of Kazan University. The Humanities series], 4, (2018). [in Russian].
18. Fairclough N. Discourse and Social Change (Policy Press, Cambridge, 1993, 272 p.).
19. Kress G. Multimodality: A social semiotic Approach to Contemporary Communication (Routledge, London, 2010, 232 p.).
20. Van Leeuwen T. Discourse and Practice. New Tools for Critical Discourse Analysis. (Oxford Univ. Press, N.Y., 2008, 173 p.).
21. Multimodal Discourse Analysis. System-Functional Perspectives. Ed. by K.L. O'Halloran (Continuum, N.Y., London, 2004, 256 p.).
22. Machin D. Introduction. What is multimodal critical discourse studies? Critical discourse studies, 4 (10), 347-355 (2013).
23. Monaco J. How to read a film: The Art, Technology, Language, History, and Theory of film and media (Oxford Univ. Press, N.Y., 1981, 533 p.). [in English]
24. Kress G., Van Leeuwen T. Reading Images: The grammar of visual design (Routledge, London, 1996, 312 p.). [in English]
25. Shamahaiuly K. Televiziya zhurnalistikasy: teoriya zhane praktika [Television journalism: theory and practice] (Evero, Almaty, 2015, 224 p.). [in Kazakh]
26. TV program «Wake up» [Electron. resource]. Available at: <https://khabar.kz/kk/zhoba-turalyoyan/au/htm> (Accessed: 11.02.2024).
27. Skazhenik E.N. Delovoe obshchenie [Business communication] (TSREU, Taganrog, 2006, 136 p.). [in Russian]
28. Piz A. Yazyk teledvizhenij [Body language] (Eksmo, Moskov, 2005, 416 p.). [in Russian]

Ж.М. Имангаликова, К.Т. Маликов

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Прагматика телевизионного дискурса

Аннотация. Статья посвящена признанию прагматического характера телевизионного дискурса, а утренние программы исследованы как специфический объект. По мере развития научно-технического прогресса усложняются общественные отношения, поток информации должен быть быстрым, точным, кратким и правдивым – главное требование медиаиндустрии. Дискурсивная природа современной медиасферы ориентирована на прагматические цели в рамках триединства адресант-текст-адресат. В исследовательской статье, направленной на признание прагматического характера телевизионного дискурса, ставится задача рассмотреть язык, основанный на принципах антропоцентрической парадигмы, в целом на основе мира человеческого сознания и познания, духовных ценностей. Исследовательская статья была направлена на выявление нововведений в формате утренних информационных программ и уточнение их прагматических целей. При оценке взаимоотношений между адресатом и адресантом при общении учитывают профессиональные навыки телеведущего и уровень владения культурой прямого вещания, знания адресата и адресанта и т.д.

Теоретически необходимо рассматривать программы в телевизионном дискурсе в рамках антропорелевантной парадигмы. Известно, что акт выступления на телевидении формирует культуру речи в обществе, поэтому с практической точки зрения ценно обратить внимание на возможности и использование телевидения и освоить культуру экрана. Вот почему очень важно рассматривать язык как единое целое, основанное на человеческом сознании и знаниях, духовных ценностях и мире.

Ключевые слова: телевизионный дискурс, прагматика, утренние программы, антропоцентрическая парадигма, коммуникация, сознание, познание.

Zh.M. Imangalikova, K.T. Malikov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Pragmatics of television discourse

Abstract. The article is devoted to the recognition of the pragmatic nature of television discourse, and morning programs are studied as a specific object. With the development of scientific and technological progress, social relations become more complicated, the flow of information must be fast, accurate, concise and truthful - the main requirement of the media industry. The discursive nature of the modern media sphere is focused on pragmatic goals within the framework of the addressee-text-addressee trinity. In a research article aimed at recognizing the pragmatic nature of television discourse, the task is to consider a language based on the principles of the anthropocentric paradigm, in general, on the basis of the world of human consciousness and cognition, spiritual values. The research article was aimed at identifying innovations in the format of morning information programs and clarifying their pragmatic goals. When assessing the relationship between the addressee and the addressee, the professional skills of the TV presenter and the level of knowledge of the culture of direct broadcasting, the knowledge and knowledge of the addressee and the addressee, etc., are taken into account when communicating.

Theoretically, it is necessary to consider programs in television discourse within the framework of an anthroporelevant paradigm. It is known that the act of speaking on television forms the culture of speech in society, therefore, from a practical point of view, it is valuable to pay attention to the possibilities and use of television and master the culture of the screen. That is why it is very important to consider language as a whole, based on human consciousness and knowledge, spiritual values and peace.

Keywords: television discourse, pragmatics, morning programs, anthropocentric paradigm, communication, consciousness, cognition.

Авторлар туралы мәлімет:

Имангаликова Ж.М. 8D01717 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 3 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Маликов К.Т. – ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Imangalikova Zh.M. – 3d year Ph.D. student of the educational program 8D01717-“Kazakh language and literature”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Malikov K.T. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Қ.К. Кенжалин* , Д.Ә. Балтабай

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: kenkk@mail.ru, baltabayev.dosjan@mail.ru)

Дауысты дыбыстардың тарихи өзгерісі («Шежіре-и теракиме» еңбегі негізінде)

Аңдатпа. Түркі тілдерінің даму ерекшеліктерін көрсететін көне түркі, орта түркі жазба ескерткіштерінің тілі барлық түркі тайпаларына ортақ, аздаған фонетикалық ерекшеліктері бар әдеби-жазба тіл деңгейінде қарастырылады, бірағы диалектілік немесе жартылай диалектілік ерекшеліктерімен сипатталады. Жазба ескерткіштерді лингвистикалық аспектіде зерттеу тіл білімі үшін аса маңызды. Оның ішінде дыбыстар жүйесі, олардың тарихи қалыптасуын айқындау тілдің мазмұнды саласы болып табылады.

Мақалада Әбілғазы Баһадүр Ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі дауысты дыбыстар жүйесі, олардың тарихи өзгерісі қарастырылды. Аталған еңбек XVII ғасырда шағатай тілінде жазылған. Шағатай тілі барша түркі халықтарына ортақ жазба тіл болғандықтан, ол тілдегі еңбектердің фонологиялық қабатын саралау – тарихи грамматикаға қатысты тың деректердің жарыққа шығуына себеп болады. Сонымен бірге, мақалада «Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі $e > i$ ($e \sim i$), $i > e$ ($i \sim e$), $i > i$ ($i \sim i$), $o > a$ ($o \sim a$), $u > a$ ($u \sim a$) дауысты дыбыстар өзгерісі жайлы сөз болды. Дауысты дыбыстар өзгерісінің ерте түркі дәуірі ескерткіштеріндегі, орта түркі кезеңіне тән қолжазбалардағы, қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысы сараланды. Аталмыш еңбекті фонологиялық жақтан саралай отырып, вокализмдер, вокализмдердің тарихи қалыптасуы, туыс, туыстас тілдер арасындағы сабақтастықтарды айқындау мақсат етілді. Вокализмдер жүйесін, олардың өзгеру сипатын зерделеу мақсатында салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Зерттеу мақалада «Шежіре-и теракимедегі» дауысты дыбыстар өзгерісі тарихи тізбек бойынша талданып, Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі, М. Қашғаридің «Диуани лұғат-ит түрк» сөздігіндегі, қазіргі түркі тілдеріндегі вокализмдер жүйесімен салыстырылды.

Түйін сөздер: вокализмдер, диахронды әдіс, синхронды әдіс, шағатай тілі, фонетика, жазба ескерткіштер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-90-97>

Түсті: 19.06.2023; Жөнделді: 14.10.2023; Мақұлданды: 21.12. 2023;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Тіл тарихы тіл құрамындағы жеке элементтердің тарихы ғана емес – тілдік құралдар жүйесінің, солардың өзгеріп, дамуының тарихы. Тілдің фонетикалық жүйесінің тарихы, тарихи фонетика жеке дыбыстардың немесе жеке фонетикалық құбылыстардың өзгеру, даму тарихы ғана емес, ең алдымен фонетикалық заңдылықтар, фонетикалық құбылыстар жүйесінің тарихы болып табылады. Фонетикалық заңдылықтарды диахрондық тұрғыдан зерттеу тарихи-салыстырмалы тіл білімінде тарихи фонетикалық өзгерістердің бір семьяға жататын барлық тілдерге қатысты түрлерін анықтайды. Тарихи

фонетика сөйлеу тілінің (қазіргі сөйлеу тілінің) дыбыстарын, дыбыстық заңдылықтарын қарастырмайды. Ол тек тілдік дыбыс жайлы ұғымға сүйенеді. Дыбыс жайлы ұғым фонетикалық белгілерді салыстыра қорытындылау барысында қалыптасады.

Түркі тілдері фонетикасын салыстырмалы тұрғыдан зерттеп зерделеу ХІ ғасыр лингвисті М. Қашғари еңбектерінен басталады. Ғалымның «Диуани лұғат-ит түрк» шығармасы түркі тілдері мен диалектілеріндегі лексикалық бірліктердің, дыбыстық сәйкестіктер мен фонетикалық заңдылықтардың салыстырмалы зерттелуімен ерекшеленеді. Осыдан-ақ, түркі тіл біліміндегі салыстырмалы-тарихи фонетиканың ғылыми негізі мың жыл бұрын қаланғанын көреміз. Түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігіндегі көшпелі өмір салты, күрделі саяси-әлеуметтік жағдайлар ғылымның үздіксіз өрістеуіне қолайлы жағдай туғыза бермегендіктен тіл білімі саласы да біршама кешеуілдегені белгілі.

М. Қашғари дәуірінен 7-8 ғасыр өткенде батыс Еуропада салыстырмалы-тарихи фонетикаға ерекше назар аударылып, оның ғылыми-теориялық негіздері қаланды. ХІХ ғасырда батыс зерттеушілері Р. Раск, Я. Гримм, орыс ғалымы А.Х. Востоков секілді тілші-ғалымдардың дыбыстар жүйесі, ондағы өзгерістер, туыс тілдер арасындағы байланысы, дыбыстардың артикуляциялық сипаты, дыбыстық өзгерістердің өзара сабақтастығы жайлы зерттеулері салыстырмалы-тарихи фонетиканың дамуына айтарлықтай әсер етті.

Зерттеу мақаламыздың нысаны ретінде алынған Әбілғазы Баһадүрдің «Шежіре-и теракиме» (Түркімен шежіресі) еңбегі шағатай тілінде жазылған шығарма болғандықтан, мәтін тілінен дыбыстық өзгерістерге, олардың тарихи қалыптасуына байланысты маңызды тілдік фактілерді таба аламыз. Шығармаға Рашидаддиннің «Жамиғат тауарихындағы» Оғызнама дастаны негіз болған. Шағатай тілінде жазылған еңбекті фонологиялық жақтан саралай отырып, вокализмдер, вокализмдердің тарихи қалыптасуы, туыс, туыстас тілдер арасындағы сабақтастықтарды айқандау мақсат етілді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. «Шежіре-и теракименің» фонетикалық қабатын зерттеуде шағатай тілі грамматикасын, ондағы дыбыстар жүйесін, олардың өзгеру заңдылығын, артикуляциялық жіктелімін, дыбыстық құбылыстарды толықтай қамтуға тырыстық. Аталмыш шығарма тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесін, ондағы өзгерістерді айқындау үшін дескриптивтік (сипаттама), тарихи-салыстырмалы (компаративтік), тарихи-салғастырмалы (типологиялық), фонетикалық әдіс-тәсілдер қолданылды. Мақаланың ғылыми-теориялық мазмұнын дәйектеуде М. Томановтың «Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы» (1981), А. Аманжоловтың «Түркі филологиясы және жазу тарихы» (1996), Ж. Түймебаев пен М. Ескееваның «Түркітанудың тарихи-лингвистикалық негіздері» (2015) т.б. зерттеу-еңбектер негізге алынды. Дыбыстар жүйесін зерделеуде салыстырмалы-тарихи әдістің қолданылуы зерттеудің ғылыми мазмұнын арттырары сөзсіз. М. Қашғаридің «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегіндегі тіл бірліктері мен ХVІІ ғасырда жазылған «Шежіре-и теракимедегі» сөздерді салыстырылып, ондағы дыбыстық өзгерістер көрсетілді. Лексикалық бірліктердің оғыз, қыпшақ, қарлұқ тобына жататын түркі тілдерінде түрліше дыбыстық өзгерістермен қолданылатынын көрсететін мысалдар мен ғылыми дәйектер берілді.

Әдебиетке шолу. Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі 1659-1660 жылдары жазылған. Аталмыш еңбекті алғаш орыс тіліне аударып, ғылыми тұрғыда салыстырмалы-тарихи талдаулар жасаған ғалымдардың бірі – А.Г. Туманский. Кейінгі зерттеулердің көпшілігі А.Г. Туманскийдің еңбектері негізінде жазылған. Ғалым А.Н. Кононов алғаш болып «Шежіре-и теракиме» еңбегіне лингвистикалық тұрғыдан терең зерттеулер жүргізеді (А.Н. Кононов. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази Хана Хивинского, 1958). Ғалымның зерттеуі шығарма мәтініндегі антропонимдердің, топонимдердің, этнонимдердің қалыптасу мен олардың фонетикалық, морфологиялық, синтаксистікерекшеліктерін қамтыды. А.Н. Кононов «Шежіре-и теракиме» еңбегінің барлық нұсқасын (7 нұсқасы бар) салыстырып, ондағы ортақтықтар мен айырмашылықтарды ғылыми тұрғыда зерделеді. Зерттеу мақаланың нысаны болған «Шежіре-и теракиме» еңбегінің фонетикалық, морфологиялық ерекшелігіне қатысты деректер түрік ғалымы

З.К. Өлмездің «Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü) (1996)» атты ғылыми зерттеуінде кеңінен қамтылған.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Қазіргі түркі тілдерінде дауысты дыбыстар жүйесі сегіз не тоғыз дауысты дыбысқа дейін жіктеледі. Олар артикуляциялық белгілеріне қарай айқындалады (а,ә,е,о,ө,і,и,ү); бірінші, екінші дәрежелі созылықты дауыстылар қолданылады; дауысты дыбыстар ашық-қысаң, жуан-жіңішке, еріндік-езулік фонемаларға жұптаса отырып бөлінеді [1, 369].

Түркі тілдеріндегі дауыстылар үндестігін зерттеген В.В. Радлов, дыбыстық өзгерістердің тарихи дамуына тоқталып, лексема құрамындағы дыбыстар өзгерісін сөз тұлғасымен бірге сөз мағынасына, кірігу құбылыстарының орнығуына, жаңа формалардың пайда болуына ықпал ететіндігін жазады: «Кроме строго соблюдения закона гармонии гласных..., происходят... еще и другие фонетические изменения в ауслауте корней и ауслауте аффиксов, которые могут быть истолкованы как средство связи между «предметом-содержанием» и «предметом-формой», в силу чего образуется своего рода гипераглютинация, ощущение членимости утрачивается, и в результате сплавления корня с аффиксом возникает нечленимое новообразование» [1, 372].

«Шежіре-и теракимеде» кездесетін дауысты дыбыстар өзгерісі: *e > i*. Сөздің негізгі буынындағы *e* дыбысы шағатай тілінде *i*-ге өзгереді. Бірақ шығарма мәтінінде *e > i* өзгерісі тұрақты сақталмаған. Мәтінде *e > i* өзгерісін көрсететін мысалдар:

Қılıcım sıyırıp bil eǵsemde kıyı qazdım

Ova kışlap kırdı yaylap balkan aşdım

(Қылышымды суырып бел бүккенде құдық қаздым

Сайда қыстап, қырда жайлап таулар астым) [2, 213]. Бұл жердегі *bil* “бел” сөзі М.Қашғаридің «Түрік сөздігінде» *bēl* тұлғасында келеді [3, 167]. Яғни *bil* “бел” < МК *bēl*.

Hızır Çora Amu suyunıñ yaǵasında Kürdüş tigen yerde ikin ikip ve hem çehar-paydarlıq qılıp uluǵ bay boldı (Хызыр Чора Әму суының жағасында Күрдүш деген жерде егін егіп, шаруашылық қылып, үлкен бай болды) [2, 222]. *ik*- “егу” < МК *ek*- [4, 197].

İkin iker yeri yoǵ irdi (Егін егер жері жоқ еді) [2, 224]. *ikin* “егін” < МК *ekin* [4, 197].

Üç kıçe kündüz anasını immedi (Үш күн, үш түн анасын ембеді) [2, 122]. *im*- “ему” < МК *em*- [4, 197].

Han ayta turur kim, köp imgekler körgendin soǵ yaşımız ottuz toqquzǵa yetkende tarih minǵ taqı elıǵ birde yılan yılında Harezmi memleketinde atamız tahtında oturup yurt işıǵe meşǵul boldıq (Хан айтады: Көп қиындықтар көрген соң жасымыз отыз тоғызға жеткенде, 1051 жылы, жылан жылында Хорезмде әкеміздің тағына отырып мемлекет істерімен айналыстық) [2, 108]. *imgek* “қиындық, азап” < МК *emgek* [4, 145].

Kirmekke iv yoǵ, bir çirik aǵaş içinde oǵlan tuǵurdı (Кіруге үй де жоқ, бір шіріген ағаштың ішінде ұлды босанды) [2, 131]. *iv* “үй” < МК *ev* [5, 189].

Eger sen müsülman bolsanǵ irdi seni alur irdim (Егер сен мұсылман болсаң, сені алар едім) [2, 126]. *ir*- “е, ету” < МК *er*- [5, 175].

Örgenıǵ içki işıkinde Irqıl Hacı olturdı (Шатырдың ішкі есігінде Ыркыл Хожа отырды) [2, 155]. *işik* “есік” < МК *ēşik* [5, 185].

Harezmdе olturǵanları hem bizning kelürimizni işitip qaçıp bu ayılǵan üç yurtqa bardılar (Хорезмдегілері де біздің келгенімізді естіп, осы айтылған үш жерге қашып барады) [2, 108]. *işit*- “есту” < МК *ēşit*- ~ *eşit*- [4, 247].

İlgidin bir toǵram it yerge tüşdi (Жеп жатқанда еттің бір бөлігі қолынан жерге түсті) [2, 120]. *it* “ет” < МК *et* [5, 186].

Irim itip aytdılar kim bu uzaq ömrli ve uluǵ devletli ve uçı uzaǵan ve yanı yayılǵan bolǵusı turur tidiler (оған ырым етіп: «бұл бала ұзақ ғұмырлы, бай дәулетті болады, елін дамытады» деп айтты) [2, 124]. *it*- “ету, жасау, дайындау” < МК *ēt*- [5, 186].

Anlar kelip Oǵuz Hanning itekine ikki qolları birlen muhkem yapışdılar irse han anlarǵa Uyǵur tidi (Олар келіп Оғыз Ханның етегіне екі қолдарымен қатты жабысқанда, Хан оларға «Ұйғыр» деді) [2, 129]. *itek* “етек” < МК *etek* [4, 103].

*Kervan kitdi köp kiç qaldm̄g yolğa kirgil
Alplar Bigler kören bar mu Qazan kibi?*

(Керуен көшті, көп кеш қалдың, жолға кір

Батыр, бектер Қазан секілдіні көргеніңіз бар ма?) [2, 210]. *kiç* “кеш” < МК *kêç* [5, 291].

Filan vaqtda halqı suğa ğarq qılır boldı, sen kime yaşağıl tip kimeni neçük yasarın körsetdi (белгілі бір уақытта халықты суға батырады, сен кеме жаса» деп кемеңің қалай жасалатынын көрсетті) [2, 116]. *kime* “кеме” < МК *kemi* ~ *kimi* [5, 297].

Pes niçe minġ kişiler mening bu söz aytqanıma bilmegenlerin bilip köngülleri hoş bola turur (Осылайша неше мыңдаған адамдар менің осы айтқандарымнан білмегендерін біліп көңілдері хош болар) [2, 108]. *niçe* “неше” < МК *neçe* [5, 356].

Bir niçe vaqtdın sonġ Qara Qanğa aytdılar kim oğlunġiz köçini siomey turur (Біраз уақыттардан соң Қара Ханға «ұлыңыз келіншегін сүймейді» деді) [2, 125]. *siv-* “сүю” < МК *sev-* [5, 497].

Men bilgenni sizzler bilmessizler barınġlar torpaqdın bir kişining suretin yasanġlar tidi («Менің білгенімді сіздер білмессіздер, барыңдар, топырақтан бір кісінің суретін (бейнесін) жасаңдар» деді) [2, 112]. *ti-* “деу, айту” < МК *tê-* ~ *ti-* [5, 545].

Жоғарыда көрсетілген мысалдарға қарап «Шежіре-и теракиме» еңбегінде *e > i* сәйкестігі тұрақты сақталған дей алмаймыз. Мәселен, М. Қашғаридің «Түрік сөздігінде» *beg* «бек» сөзі [5, 91] «Шежіре-и теракимеде» *e* және *i* дыбыстарымен келіп *beg*, *big* деген екі тұлғасы да жарысып қолданылады:

Suvar kitkendin sonġ han beglerige baqıp aytdı: Suvar asrunı öpüp bolup turur tidi (Сувар кеткеннен кейін хан бектеріне қарап «Сувар көпті сүюі керек» деп айтты) [2, 192]; *Cebe Noyan ve Sübedey Bahadır tigen ikki bigini baş qılıp ottuz minġ kişi birlen yiberdi* (Отыз мың кісімен Жебе Ноян, Сүбедей Баһадүр деген екі бегін бас қылып жіберді) [2, 135].

«Шежіре-и теракимедегі» дауысты дыбыстар жүйесін, олардың тарихи өзгерісін айқындауда салыстырмалы-тарихи әдіс негізге алдынды. Аталған әдіске сүйене отырып, М. Қашғаридің «Диуани лұғат-ит түрк» сөздігінде кездесетін тіл бірліктерімен салыстыру жұмысы жүргізілді.

Синхронды талдау негізінде *e ~ u* дауысты дыбыс өзгерісін түрліше формада зерделеуге болады. Түркі тілдерінде, атап айтқанда, қазақ, қарақалпақ ноғай, татар, башқұрт, чуваш тілдерінде акустикалық жағынан ұқсас болып келетін *i* дыбысы айтылады. Бұл дыбыс *ы* дыбысының жіңішке сыңары болып табылады: қазақ *тіл, кір*, башқұрт *тіл, кір*, ноғай *тіл, кір* т.б. Татар, башқұрт тілдеріндегі *i* қазақ тіліндегі баламасымен салыстырғанда *e* дыбысына жақындау айтылады. Қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, хакас, чуваш тілдеріндегі *i* басқа түрік тілдеріндегі *u* дыбысына сәйкес келеді: әзірбайжан *дил, кир*, қырғыз *тил, кир* т.б [6, 63].

Сондай-ақ, тіл алды ашық езу фонемасы *e* қазіргі қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтар құрамында толық сақталған. Ал татар, башқұрт тілдеріндегі моносиллабтар құрамында *e* фонемасы көбіне *ij(u)* дифтонгі арқылы дыбысталады. Ж. Аралбаев моносиллабтық деңгейдегі *a*, *e* дыбыстары парадигматикалық тұрғыдан қарағанда дербес фонемаларды синтагматикалық тұрғыдан алғанда жеке морфонемаларды құрайтынын көрсетеді [7, 34].

Дауысты дыбыс өзгерісі: *ü > e*.

Oğuz Han yetmiş ikki yılğaça Moğol ve Tatar öz sünġeki irdi, anlar birlen uruşdı (Оғыз хан жетпіс екі жылға жуық өз сүйегінен (тұқымынан) болған Моғол мен Татармен соғысты) [2, 132]. *sünġek* “сүйек” < МК *sünġük* [5, 511].

Түркі тілдеріне тән ең көне формалардың бірі ескерткіштер тіліндегі *ü* дыбысы қыпшақ тілдерімен моносиллабтар құрамында екі-үш ғана сәйкестік түзеді: *ü~ö, ü~e*. Мысалы, **küđ ~ *kej*: Енисей жазбаларында *küđ(egü)* “күйеу бала” [7, 227], башқұрт тілінде *kei(äü)* деп келеді. *ü~i, ü~e* сәйкестіктері де бірлі-жарым сөзді ғана қамтиды, қыпшақ-бұлғар топшасына тән [1, 389].

Qozı Yavı atlı oġlı bar irdi, anı padişah köterdi (Қозы Ыавы атты ұлы бар еді, оны падиша қылды) [2, 165]. *köter-* “көтеру, жоғарылату” < МК *kötür-* [5, 320].

Дауысты дыбыс өзгерісі: *ü > i*.

Uruşqan yeriniñ beri yüzinde aqıp bara turğan ikki uluğ su bar irdi (Соғысқан жердің бергі жағында ағып жатқан екі үлкен өзен бар еді) [2, 133]. *beri* “бері” < МК *berü* [5, 96].

Hannıñ oğlı boldı, tip sivinçi tilediler («Ханның ұлы болды» деп сүйінші сұрады) [2, 172]. *sinvinçi* “сүйінші” < МК * *sevinçü* < *seb-* [5, 497].

Енисей жазба ескерткіштері тілінде *ü* ~ *i* дауысты дыбыс өзгерісіне қатысты тіл бірліктері кездестіруімізге болады. *kud ~ *kij, *küd(egü)* “күйеу, күйеу бала” мағынасында: *küdegülerim, qız kelinlerim bökmedim* «күйеу балаларым, қыз-келіндерім, бөгіп тойынбадым» [8, 227]. Қазіргі татар тілінде *kij(äü)*, ноғай тілінде *kij(ev)* тұлғасында қолданылады [9, 49]. Түркілік вокализмдердің қалыптасу тарихы туралы зерттеулер *ü* дауыстысының бабатілде қолданыста болғанын көрсетеді [10, 73].

Дауысты дыбыс өзгерісі: *o > a*.

Kün savuq irdi (Күн суық еді) [2, 133]. *savuq* “суық” < МК *soğuk* [5, 507].

Aynamı qavur yurtına bardı (Айнаны қуып еліне барды) [2, 177]. *qav-* “қуу” < МК *kov-* [5, 461].

Anıñ toqsan yaşar padişahu bar irdi (Оның тоқсан жастағы падишасы бар еді) [2, 142]. *toqsan* ~ *tohsan* “тоқсан” < МК *tokson* [5, 577].

Дауысты дыбыс өзгерісі: *u > a*.

Qanlı Yavlı işikdin kirip keldi ve orta yerde olturdı (Қанлы Йавлы есіктен кіріп келіп ортаға отырды) [2, 179]. *orta* “орта” < МК *ortu* [5, 371].

Сөздің грамматкалық тұлғасының өзгеру, дамуын дыбыстарды тарихи тұрғысынан қарастырғанда ғана айқын түсінуге болады. Сондықтан сөз тұлғасын сөз етіп, оның буындық құрамы жайлы әңгімелегенде дыбыстардың тарихи ауысу, өзгеру жолын да еске алу керек. Сонда ғана сөздің байырғы түбірі мен кірігіп кеткен қосымша не түбірді айыруға болады [11, 113].

«Шежіре-и теракимедегі» дауысты дыбыстар жүйесінің тарихи өзгерісі, тілдік сипаты, фонологиялық ерекшелігі жоғарыда берілген мысалдардан айқын аңғарылады. М. Қашғаридің «Түрік сөздігі» XI ғасырда жазылған еңбек болса, одан бергі XVII ғасырда жарық көрген «Шежіре-и теракима» еңбегіндегі дыбыстар жүйесі арасында айтарлықтай өзгешеліктер бар екенін талдаулар барысында көруімізге болады. Сонымен бірге, М. Қашғаридің еңбегі өз заманындағы барлық түрік тілдерінің лексикалық қорын қамтығандықтан оны негізгі салыстыру әдісінің нысаны ретінде алдық. Әбілғазы Баһадүр Ханның «Шежіре-и теракимесі» шағатай тілінде жазылған тарихи шығарма, оның тілдік қабаты, стильдік ерекшелігі шағатай тілі грамматикасына негізделген.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы дауысты дыбыстар өзгерісі сараланды. «Шежіре-и теракимедегі» дауысты дыбыстар өзгерісін тарихи тізбек бойынша талдап, Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі, нақтырақ айтсақ, Енисей жазбаларындағы, М. Қашғаридің «Диуани лұғат-ит түрк» сөздігіндегі, қазіргі түркі тілдеріндегі өзгеру сипаты салыстырылып зерделенді. Дыбыстардың артикуляциялық ерекшеліктері, тілдік табиғатын, сөздер құрамындағы, буын жігіндегі, морфемалар арасындағы өзгеру заңдылықтарын зерттей келе тарихи даму сатысында олар да өзгеріске ұшырап, туыс не туыстас тілдер арасында өзіндік ерекшелігімен айқындалатыны байқалды. Түркі вокализмдерінің дамуы жалпы түркі тілдері дамуының бес кезеңіне (алтай дәуіріне дейінгі кезең, алтай дәуірі, хун дәуірі, көне түркі дәуірі, қазіргі түркі тілдерінің қалыптасу дәуірлеріне) сәйкес қарастырылады. «Шежіре-и теракима» еңбегіндегі кездесетін дауысты дыбыстар өзгерісі: *e > i (e~u)*, *ü > e (y~e)*, *ü > i(y~u)*, *o > a(o~a)*, *u > a(y~a)*.

Мақаланың нысаны болған аталмыш шығарма шағатай тілінде жазылғандықтан, шағатай тілі грамматикасы негізге алынып, ондағы лингвистикалық заңдылықтар біршама қарастырылды. Сонымен қатар түркі халықтарына ортақ шағатай тілінде жазылған «Шежіре-и теракима» еңбегінің тілдік қабатын зерделей отырып, қыпшақ және оғыз тобына жататын түркі тілдерінің лингвистикалық табиғатын айқындауымызға болады [12, 255]. Себебі, барша түркі халықтарына ортақ, рухани-мәдени салт-санасында, әлеуметтік-экономикалық тұрмыс-тіршілігінде ғасырлар бойы ұйыстырушы қарым-қатынас тілі

болған шағатай тілі өзіндік стилі жағынан айтарлықтай ерекшеленеді. Ежелгі қазақ жазуы шағатай тілінің дәстүрлеріне негізделген және көптеген шағатай ерекшеліктерін Қазақ хандығы құрылған кезден бастап ерте қазақ дереккөздерінен табуға болады [13, 73]. Орта ғасырлық бір ғана шығарманы талдау арқылы шағатай тіліндегі дауысты дыбыстардың тарихи өзгерісі жайлы ғылыми-теориялық деректерге қол жеткіздік.

Қорытынды. Жалпы түркі тілдеріндегі вокализмдер жүйесі: «бірінші дәрежелі» созылыңқылар, дифтонгтар мен полифтонгтарға және біршама қысқа дауыстыларға негізделген жүйе – оғыздық тип; «екінші дәрежелі» созылыңқылар мен біршама қысқа дауыстыларға негізделген жүйе – алтайлық тип; біршама созылыңқылар мен өте қысқа айтылатын дауыстыларға негізделген жүйе – қыпшақтық тип; «екінші дәрежелі» созылыңқыларға, фарингалданған және қысқа дауыстыларға негізделген жүйе – туватофалар тип деп төрт түрге сараланып қарастырылады. Түркі тілдеріндегі фонетикалық заңдылықтарды, дыбыстар жүйесін, ондағы өзгерістерді, тарихи сипаты мен бүгінін зерделеуде аталған типтерді негізгі қағида ретінде қарастыру қажет.

Фонетикалық зерттеулердің мақсат-нәтижелері әр түрлі болуы мүмкін. Фонетикалық зерттеу бір ғана тілдің фонологиялық жүйесін айқындауды мақсат етуі немесе бір-біріне жақын бірнеше тілдің фонологиялық жүйелерін зерттеп, оларға тән ортақ белгілер мен айырмашылықтарды көрсетуі мүмкін. Ортақ белгілер тілдердің өте көне дәуірінің көрінісі болуы ықтимал. Кейде фонологиялық талдаулар жеке дыбыстың даму эволюциясын қарастырса, кейде фонологиялық жүйеде болған өзгерістерді айқындауды мақсат етеді. Туыс тілдердің фонетикалық жүйесін салыстыру дыбыс жүйесіндегі ұқсастықтарды, дыбыстық заңдылықтарды айқындап қана қоймай, олардың бір-бірінен өзгешеліктерін, дыбыстардың қайдан, ненің салдарынан пайда болғаны жайлы мәселелерді алға шығарады.

Әбілғазы Баһадүр Ханның «Шежіре-и теракима» шығармасын лингвистикалық аспектіде талдау, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс-тәсілдер арқылы ондағы тіл бірліктерін зерделеу – түркі тілдерінің тарихи даму сатысын айқындауда, тарихи грамматиканың ғылыми-теориялық жағынан толысуына, тың деректердің жарыққа шығуына белгілі бір деңгейде әсер етері анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Түймебаев Ж., Ескеева М. Түркітанудың тарихи-лингвистикалық негіздері: Оқулық. – Астана: Еуразия ұлттық университеті, 2015. – 516 б.
2. Ölmez Z.K. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara: «Şafak Matbaacılık», 1996. s. 559.
3. Егеубай А. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3-том. – Алматы: Арда+7, 2017. – 600 б.
4. Егеубай А. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.
5. Древнетюркский словарь. Ленинград: – Наука, 1969. – 677 с.
6. Томанов М.Т. Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы. Қазақ ССР оқу министрлігі. Жоғары және орта арнаулы педагогика білімі жөніндегі республикалық оқу-методика кабинеті. – Алматы, 1981. – 113 б.
7. Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы: Ғылым, 1988. – 34 б.
8. Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя Енисейка. – Фрунзе: АН КиргССР, 1962. – 248 с.
9. Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 127 б.
10. Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – Москва: Наука, 1988. – 73 с.
11. Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – 113 б.
12. Балтабай Д.Ә., Зеки Каймаз. «Шежіре-и теракима» тарихи еңбегіндегі топонимдердің этнографиялық сипаты // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтау. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2023. – №2 (143). – 253-262 б.
13. Uldanay Jumabay. Düysenali Abdilaşım. Eski Kazak jazba tili // Ural-Altai Studies, 2020, № 4 (39), p. 71-76.

References

1. Tuimebayev Zh., Eskeeva M. Tyrkitanudyn tarihi-lingvistikalık negizderi [Historical and linguistic foundations of Turkology] (Eurasian National University, Astana, 2015, 516 p.). [in Kazakh]
2. Olmez Z.K. Ebulgazi Bahadır Han Secere-i Terakime (Tyrkmenlerin Soykutugu) [Abulgazi Bahadır Khan Shezhire-i Terakime. Pedigree of the Turkmens] (Shafak Matbaacılık, Ankara, 1996, 559 p.). [in Turkish]
3. Egeubay A. Kashkari M. Tyrik sozdigi [Kashkari M. Turkish dictionary]. Vol. 3. (Arda+7, Almaty, 2017, 600 p.). [in Kazakh]
4. Egeubay A. Tyrik sozdigi [Kashkari M. Turkish dictionary] Vol. 1. (Arda+7, Almaty, 2017, 592 p.). [in Kazakh]
5. Drevnetyurkskiy slovar' [Ancient Turkic dictionary] (Nauka, Leningrad, 1969, 677 p.). [in Russian]
6. Tomanov M.T. Tyrki tilderiniñ salıstıymaly fonetıkasy [Comparative phonetics of Turkic languages] (Ministry of education of the Kazakh SSR. Republican training and methodological office for higher and secondary special pedagogical education, Almaty, 1981, 113 p.). [in Kazakh]
7. Aralbayev Zh. Kazak fonetıkasy boiynsha etyudter [Etudes on Kazakh phonetics] (Science, Almaty, 1988, 34 p.). [in Kazakh]
8. Batmanov I. A., Aragachi Z. B., Babushkin G. F. Sovremennaya i drevnyaya Enisejka [Modern and ancient Yeniseisk] (Academy of Sciences of the Kyrgyz SSR, Frunze, 1962, 248 p.). [in Russian]
9. Amanzholov A. Tyrki filologiyasy zhane zhazu tarihy [History of Turkic philology and writing] (Category, Almaty, 1996, 127 p.). [in Kazakh]
10. Baskakov N.A. Istoriko-tipologicheskaya fonologiya tyurkskih yazyk [Historical-typological phonology of the Turkic language] (Nauka, Moscow, 1988, 73 p.). [in Russian]
11. Tomanov M. Til tarihy turaly zertteuler [Studies on the history of language] (Science, Almaty, 2002, 113 p.). [in Kazakh]
12. Baltabay D.A., Zeki Kaymaz. «Shezhire-i terakime» tarihi enbegindegi toponimderdin etnografıyalık sipaty [Ethnographic character of toponyms in the historical work "Shezhire-i terakime"], L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ılttyk universitetinin Habarshysy. Sayasi gylymdar. Aimaktanu. Shygystanu. Tyrkitanu seriyasy [Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Sciences. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology series], 2 (143), 253-262 (2023). [in Kazakh]
13. Uldanay Jumabay. Dyysenali Abdilashim. Eski Kazak zhazba tili [Dyysenali Abdilashim. Old Kazakh written language], Ural-Altai Studies, № 4 (39), 71-76 (2020). [in Turkish]

К.К. Кенжалин, Д.А. Балтабай

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Историческое изменение гласных (по произведению «Шежире-и теракиме»)

Аннотация. Язык древнетюркских, среднетюркских письменных памятников, отражающих особенности развития тюркских языков, рассматривается на уровне литературно-письменного языка с небольшими фонетическими особенностями, общими для всех тюркских племен, характеризуется некоторыми диалектными или полу диалектными особенностями. Изучение письменных памятников в лингвистическом аспекте имеет важное значение для лингвистики. В том числе система звуков, определение их исторического образования является содержательной отраслью языка.

В статье рассмотрены системы гласных звуков, их исторические изменения в труде Абулгасы Бахадур Хана «Шежире-и теракиме». Данный труд написан в XVII веке на чагатайском языке. Так как чагатайский язык является общим письменным языком для всех тюркских народов, то он дает возможность дифференцировать фонологический слой трудов на языке – выявить новые данные, касающиеся исторической грамматики. Вместе с тем, в статье говорится об изменении гласных $e > i, \ddot{i} > e, \ddot{i} > i, o > a, u > a$ в труде «Шежире-и теракиме». Проанализировано использование изменения гласных в памятниках раннего тюркского периода, рукописях, характерных для среднетюркского периода, современных тюркских языках. Анализируя данный труд с фонологической точки зрения,

было направлено на выявление преемственности между вокализмами, историческим становлением вокализмов, родственных, родственных языков. В целях изучения системы вокализмов, характера их изменения был использован сравнительно-исторический метод. В исследовательской статье анализируются изменения гласных в «Шежіре-и теракима» по исторической цепочке, в древнетюркских письменных памятниках, словаре М. Кашгари «Дивани лугат-ит Турк» сравнивали с системой вокализмов в современных тюркских языках.

Ключевые слова: вокализмы, диахронный метод, синхронный метод, чагатайский язык, фонетика, письменные памятники.

K.K. Kenzhalin, D.A. Baltabay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Historical vowel change (based on the work «Shezhire-i terakime»)

Abstract. The language of the ancient Turkic, Middle Turkic written monuments reflecting the peculiarities of the development of the Turkic languages is considered at the level of a literary-written language with small phonetic features common to all Turkic tribes, characterized by some dialect or semi-dialect features. The study of written monuments in the linguistic aspect is important for linguistics. Including the system of sounds, the definition of their historical formation is a meaningful branch of language.

The article considers the systems of vowel sounds, their historical changes in the work of Abulgaza Bahadur Khan “Shezhire-i terakime”. This work was written in the XVII century in the Chagatai language. Since the Chagatai language is a common written language for all Turkic peoples, it makes it possible to differentiate the phonological layer of works in the language – to reveal new data concerning historical grammar. At the same time, the article refers to the change of the vowels $e > i$, $ü > e$, $ü > i$, $o > a$, $u > a$ in the work “Shezhire-i terakime”. The use of vowel changes in the monuments of the early Turkic period, manuscripts characteristic of the Middle Turkic period, modern Turkic languages is analyzed. Analyzing this work from a phonological point of view, it was aimed at identifying the continuity between vocalisms, the historical formation of vocalisms, related, related languages. In order to study the system of vocalisms, the nature of their changes, a comparative historical method was used. The research article analyzes the changes of vowels in “Shezhir-i terakime” along the historical chain, in ancient Turkic written monuments, M. Kashgari’s dictionary “Divani lugat-it Turk” was compared with the system of vocalisms in modern Turkic languages.

Keywords: vocalisms, diachronic method, synchronous method, Chagatai language, phonetics, written monuments.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қ.К. – Ph.D., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Балтабай Д.Ә. – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kenzhalin K.K. – Ph.D., Associate Professor of Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Baltabay D.A. – Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

З.Р.Курманбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан
(E-mail: kurmanbekovazulfia02@gmail.com)

Әлеуметтік желі тілінің лингвостилистикалық сипаты

Аңдатпа. Қазақ тілі екі формада – ауызша және жазбаша түрде жүзеге асады. Виртуалды қатынас қазақ тілінің қолданылатын үшінші аясына айналып отыр. Ауызша және жазбаша қатынастың ерекшеліктері болатындығы сияқты әлеуметтік желі қатынасының да өзіндік ерекшеліктері бар. Әлеуметтік желі табиғатына тән белгілер ретінде мыналарды айтуға болады: 1) анонимділік; 2) желідегі байланыстың желі қолданушысының еркі мен қалауы бойынша іске асатындығы; 3) эмоционалдылықты беруде мәтінмен қоса бейвербалды амалдардың қолданылуы; 4) желідегі әрекеттердің жалпыға ортақ әлеуметтік нормалардан ауытқушылығы. Бұл белгілер әлеуметтік желі тілінің лингвистикалық ерекшелігіне ықпал етіп отыр. Әлеуметтік желі тілінің ауызша әрі жазбаша формада көрініс табуы бұл екеуінің де белгілерін өзіне қосқан стилистикалық әртүрлілігімен, көп функционалдылығымен, көптілділігімен, табиғатының жылдамдығымен сипатталады.

Мақалада әлеуметтік желі тілінің лингвостилистикалық сипаты баяндалады. Әлеуметтік желі тілінің лингвостилистикалық ерекшеліктері ретінде коллоквиализация, экспрессивтілік, көпкодтылық және желі тіліндегі сөйлеудің тұрпайылануы мен арзанқолдылығы, уәжсіз көптілділігі айқындалады.

Коллоквиализация ұғымы ауызекі сөйлеу тіліне тән сөздердің әдеби нормаға енуін білдіреді. Әлеуметтік желідегі экспрессивтілік желі қолданушыларының көздеген мақсаттарына сәйкес сөздерін айқын, мәнерлі, күшті әсер ететіндей етіп шығаруға байланысты жұмсалады. Әлеуметтік желідегі мәтіндер тек табиғи тілдік бірліктерден емес, графикалық, шрифтік, визуалды іспеттес құралдардан тұрады, бұл өз кезегінде желі тілінің көпкодтылығын айқындайтын белгі. Әлеуметтік желілердегі қарым-қатынастың кейбір ерекшеліктері сөйлеу мәдениетінің дөрекіленуі мен арзанқолдылық сипат алуына соқтырып отыр.

Түйін сөздер: әлеуметтік желі тілі, коллоквиализация, экспрессивтілік.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-98-109>

Түсті: 8.01.2024; Мақұлданды: 16.02.2024; Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Қазіргі жаһандық дәуірде коммуникацияның ең жиі қолданылатын түрі – ғаламтор қатынасы. Бұл қатынас бүгінгі заманның келбетіне айналды. Ғаламтордың пайда болуымен тілдің ауызекі және жазбаша формасынан басқа электронды түрі пайда болғандығын әлем лингвистері жазып жүр (Сәрсекке Г.Ә., 2023: 208-229).

Бұл электронды жазу түрі өзіне тән коммуникативтік ортасы бар, өзіндік қажеттілікті өтейтін құрал есебінде қаралуда. Ол өзінекөптеген сөйлеу тәжірибелерін, коммуникацияның түрлі тәсілдері мен форматтарын шоғырландырып отыр. Виртуалды тілдік тұлға мәселесі көтерілуде. Сондықтан ғаламтор тілінің лингвистикалық ерекшеліктерін қарастыру күн тәртібінен түскен емес, керісінше зерттеушілердің қызығушылығын уақыт озған сайын аударуда.

Ғаламтор ішіндегі «ғаламтор» іспеттес болған әлеуметтік желінің тілі де бірқатар жақтарымен ерекшеленеді, оның ауызша әрі жазбаша формада көрініс табуы, сол екеуінің де белгілерін өзіне қосқан стилистикалық әртүрлілігімен, көп функционалдылығымен, көптілділігімен, табиғатының жылдамдығымен сипатталады. Мақалада әлеуметтік желі тілінің лингвостилистикалық ерекшеліктеріне, оның негізгі деген айырым-белгілеріне талдау жасалады.

Internet World Stats сайтының берген ақпаратына сүйенсек, 2021 жылғы 30 маусымдағы дерек бойынша Қазақстанда 14669853 адам ғаламтор пайдаланған, бұл жалпы халықтың 77, 2 % құрайды, соның ішінде Facebook әлеуметтік желісін 11825000 адам қолданады екен. Елімізде Facebook желісінен өзге де жиі қолданылатын желілер бар, олардың қатарына күніне 1 млн. 125 мың рет қаралатын «Ватсап», 558 мың рет қаралатын «Инстаграм», 252 мың рет қаралатын «В контакте» желілері енеді (30 маусым 2021 ж <https://www.internetworldstats.com/stats3.htm>).

Бұл деректерді біз әлеуметтік желі тілінің шынайы тілдік факт ретінде қолданылатындығын көрсету үшін алып отырмыз. Қазақ тілі әлеуметтік желіде белсенді пайдаланылады. Әрине, әдеби тіл нормасының бұзылуы, сөйлеу этикетінің төмендігі, тіл мәдениеті сақталмайтын жағдайлар, өзге тілдік элементтердің басымдығы т.т. тәрізді деректер желі тілінде жиі ұшырасады. Осыған қарап, әлеуметтік желі тілінің белгілі бір қатынастық ортада, нақты коммуникативтік қажеттілікті өтеу үшін қолданылатын өзіндік ерекшелігі бар функционалдық аумақ екендігін жоққа шығара алмаймыз. Әлеуметтік желі тілі шынайы тілдік дерек ретінде қазақ тілінің ғаламтор саласындағы қолданысын күшейтіп отыр.

Желі тілінің басты ерекшелігі тілдік қатынастың екі түрінде – ауызша және жазбаша – өзінің бойына сіңіруден көрінетін жалпы лингвистикалық табиғаты. (Abulaish, Kamal, Zaki, 2020: 14).

Желі тілінің негізгі ерекшеліктері осыдан туындайды, атап айтқанда, олар: 1) коллоквиализация; 2) экспрессивтілік; 3) көпкодтылық; 4) сөйлеудің тұрпайылануы мен арзанқолдылық, көптілділік сипат алуы. Төменде осы белгілердің әрқасысына жеке-жеке тоқталамыз.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – әлеуметтік желі тілінің лингвостилистикалық ерекшеліктерін кешенді сипаттау.

Зерттеу нысаны – Қазақтілді әлеуметтік желілердегі, Facebook, Вконтакте, веб-парақшаларындағы жазбалар (диалогтар), комментарийлер, статустар.

Зерттеу пәні – қазақтілді әлеуметтік желі тілінің лингвистикалық ерекшеліктері.

Зерттеу материалдары және әдістер. Мақала материалдары қазақтілді әлеуметтік желілерден алынды, Facebook, Вконтакте, веб-парақшалардағы жазбалар, комментарийлер пайдаланылды. Тілдік мысалдар кездейсоқ іріктеліп, мерзімі жағынан 2020 жылдардан қазіргі дейінгі кезеңді қамтыды. Тілдік материалдарды жинауда Facebook желісінің орны ерекше болды. Internet World Stats сайтының берген ақпаратына сүйенсек, 2021 жылғы 30 маусымдағы дерек бойынша Қазақстанда 14 669 853 адам ғаламтор пайдаланған, бұл жалпы халықтың 77, 2 % құрайды, соның ішінде Facebook әлеуметтік желісін 11 825 000 адам қолданады екен (International world stats. Usage and population statistics. Internet 2022 Usage in Asia Internet Users, Facebook Subscribers & Population Statistics for 35 countries and regions in Asia) (30 маусым 2021 ж. <https://www.internetworldstats.com/stats3.htm>).

Тілдік және графикалық мысалдарды пайдалану барысында талдау, салыстыру, сипаттау, танымдық тұрғыдан баяндау әдістері қолданылды. Кейбір сөздердің шығу төркінін анықтау мақсатында ғылыми әдебиеттермен қоса түсіндірме сөздіктер, интернет желілеріндегі ақпарат пайдаланылды.

Талдауға алынған тілдік материалдар контекспен байланысты қарастырылды. Жазылған пост және оған берілген комментарийлер осы зерттеу жұмысының тілдік материалдары болды.

Әдебиетке шолу. Мақалады Г.Н. Смағұлова, К.Қ. Садирова, Г.О. Заурбекова, А. Үдербаев, Е. Жұматаевтың зерттеулері негізге алынып, желі тіліндегі әдеби нормадан ауытқушылықтар аталады. Әлеуметтік желі тіліндегі тілбұзарлық үрдістер сыналады.

Сонымен қатар мақалада сөйлеу актілерінің теориясы Дж. Остин, Дж.Р. Серл, Т.А. Ван Дейк, З.Ш. Ерназарова, тілдік қатынас Г.В. Колшанский, А.А. Леонтьев, Ф. Оразбаева, Б. Момынова, лингвопрагматика Ч.У. Моррис, В.А. Маслова, З.Ш. Ерназарова, Қ.Ө. Есенова, Д. Әлкебаева, тіл мәдениеті, стилистика М. Балақаев, Р. Сыздық, М. Серғалиев, Н. Уәлиұлы, ғаламтор тілі Д. Кристал, Н. Фейрклау, Е.И. Горошко, Г.Н. бойынша зерттеулердегі тұжырымдарға сүйендік.

Зерттеу нәтижелер және талқылау.

Коллоквиализация термині ауызекі сөйлеу тіліне тән сөздердің әдеби нормаға енуі дегенді білдіреді. Әлеуметтік желіде жазбаша тіл басым, алайда соған қарамастан желі қолданушылар ауызекі сөйлеуге тән тілдік бірліктерді қолдануға ұмтылады.

Ауызекі тіл мәселелеріне арналған еңбектерде ауызекі сөйлеу тілін қалыптастыратын коммуникативтік жағдайлардың бастылары ретінде мыналар аталады: 1) пікір айту ауызша әрі сөйлеуші мен тыңдаушының жүзбе-жүз отырып қатысуы үстінде болады; 2) пікір айту диалог түрінде, яғни екі немесе бірнеше адамның қатысуы арқылы жүреді; 3) пікір айту ешқандай дайындықсыз, емін-еркін әңгіме үстінде құралады (Әміров, 1977: 92).

Аталған белгілердің желі тіліндегі көрінісі дайындықсыздықтан туындайды. Желі қолданушылардың жазылмаған ережесі бар десек болады, ол ғаламтор кеңістігінде қалай сөйлейсің, солай жазу. Бұл ғаламтор қауымдастығы үшін қалыпты жағдай ретінде қабылданады және тілдік үнемдеу элементтеріне жол ашады. Коллоквиализация көрінісі ауызекі тілге тән сөздердің белсенді қолданысымен, сөйлеу реңкі басым лексикадан, тілдік үнемдеу заңдылықтарына (қысқарту, толымсыздық т.т.) сай келетін құрылымдардың көптігімен сипатталады.

Коллоквиализациялану чаттар мен форумдарда, түрлі блоктарда, әлеуметтік желілердегі достық хат алмасулар мен комментарийлердегі, статустардағы қарым-қатынас үшін тән болып келсе, ал іскери және білім беру бағытындағы ресми хабарламалара, белгілі тұлғалардың парақшаларында болмайды.

Коллоквиализациялану тілдік деңгейлердің барлығында көрініс табады. Соларға тоқтала кетейік.

Фонетика бойынша коллоквиализациялану әртүрлі дыбыстық өзгерістердің болуымен, дыбыстық қатарлардың редукцияға ұшырап отыруымен сипатталады. Кейбір фонетикалық құбылыстар да осы жағдайда орын алады [Фонетикалық құбылыстардың теориясына байланысты мына еңбек пайдаланылды: (Мырзабеков, 1996: 136)

Мысалы: аферезис құбылысы: *нестейн?* (не істейін?) *нешесің?* (не ішесің?), *салыватсын ба?* (түрткі) *салып жатырсың ба?*, *қуыватсын?* (қуып жатырсың?); Гаплогогия элементтері (сөз ішіндегі біркелкі, ұқсас буындардың бірінің түсіп қалуы): *балдар* (балалар, *Нотариусқа балдар метрика жасап...*); Диэреза (соңғы дыбыс тіркесінің түсіп қалуы): *көрінем* (көрінемін), *ашымайды* (жаным) *ашымайды*); Бір дыбыстың түсіп қалу құбылысы: *таурақ* (Мен бұларды көрсем тәуір-ақ жыным келеді); *джем го* (жем ғой); Шетілдік кірмелерді бейімдеп айту: *рецебі* (рецепт) *құпия* т.б. Графодериватология элементтері: *Аяяқты депутат*, *Тілеуқабыл 1000 жасар* тәрізді.

Тілдік үнемдеу құбылыстарының бірі – қысқарту. Қысқарту әлеуметтік тілде жиі кездеседі, ол төл сөздерге де, кірмелерге қатысты да қолданылады. Мысалы: *сомен* (сонымен); *не дид?* *Мен сөйдим*, *коммент* (комментарий), *Инста* (Инстаграмм), *сепар* (сепаратист) т.б.

Лексика мен морфология. Ауызекі сөйлеу тіліне тән сөздер, қарапайым лексика, дөрекі сөздер, варваризмдер, сленгтер мен жаргондар әлеуметтік желі тіліндегі коллоквиализациялану көрінісі.

Дөрекі сөздердің қазақ тілі тәжірибесінде ауызекі сөйлеу барысында жиі қолданылатыны белгілі.

Академик М. Серғалиев дөрекі сөздердің үш түрін атайды:

1) Өзінің мағынасынан-ақ әлдебіреуді қорлау, мазақтау, масқаралау мақсатында қолданылатын сөздер: – *Япыр-ай, мына малғұнның атымды алуы-ай...* (С.Мұқанов);

2) Ауыспалы мағынада жұмсалып, жаманшылықты, жиіркенішті адамды немесе құбылысты білдіру үшін қолданылады: – *Осы маған шайтан қаптап кетті!* (С.Мұқанов);

3) Адамның жағымсыз қылығын баса көрсету арқылы соған сай жағымсыз мағынаны білдіру үшін пайдаланылатын сөздер: – *Ал, бірақ Жаппархановтай итті планетадан іздеп табу қиын болар* (С.Досанов). (Серғалиев, 2006: 273).

Әлеуметтік желідегі жазбаларда да осыған ұқсас картинаны көруге болады. Желіде қозғалатын әр алуан қоғамдық-әлеуметтік тақырыпқа орай тұрпайы сөздер қолданылады.

Мысалы: *орысқұл* (...көп байқадым орысқұл адам ау әлде орыстың жиені ме білмедім); *бәле* (Не бәле мынау? Қай ел?); *доңыз* (Намыссыз доңыз болып өз ана тілінен жерініп кеткендер ғой...); *сорлы, байғұс* (Ай сорлы қазақ орысша сөйлесем бай, данышпан болып көрінем деп); және т.б.

Морфологиялық деңгейде кейбір сөзжасамдық үлгілер кездеседі.

Бірігу: *Әлеужелі* (Жер дауы басталғалы бері әлеужелі қоғамы «сабыршылар» мен «бүлікшілер», «ақылдылар» мен «ақымақтар» болып бөлініп алды); *лайкқұмар*;

ЖеБе (Желі Белсеңділері). Желі қолданушысының бұл тұлғаны жасаудағы уәжі мынадай: Осындай атау қалай? Желідегі белсеңді, танымал жазушылар да бір сөзбен аталуы керек деп есептеймін. Тек «Блогер» сөзімен емес. Блогер – блогы бар, блог жүргізетін адам. Желідегі белсеңділікпен шатастыруға болмайды. Ал Жебе жақсы келетін сияқты. Қысқа қашықтыққа арналған жебелер болады, ұзын қашықтықты ала латындар болады, түнде зуу ететіндер болады, басына от жағып атылатындар болады, артынан атылатындар болады, жаппай бір әмірмен атылатындар болады. Осы атауды қолданысқа енгізейік пе? (Аршат Ораз); сұқпабастар мен бұқпабастар т.т.

Синтаксисауызекі тілге тән сөйлеуді білдіру мақсатында құрылады. Мұндай синтаксистік құрылымдар генетикалық жағынан ауызекі тілге тән, сөз айтуға, түсінуге ыңғайлы құралады. Ал әлеуметтік желі жазбаша қатынасқа негізделгендіктен, ондағы синтаксистік жүйе де ауызекілікті білдіру үшін қолданылады, олар дайындықсыз табиғи қарым-қатынастың кейпін сақтау, жасау үшін қажет. Мәселен, синтаксистік жағынан толымсыз құрылымдар, ауызекі тілдік құрылымдарға тән сөздердің орын тәртібі т.т.

Әлеуметтік желі синтаксисінің сөз тіркесін құраудағы ерекшеліктерінің бірқатары мынадай үлгімен жасалады:

1) Барыс септік тұлғалы сөздер + есім сөздер: *айтқанға жақсы, билікке сын, үгітке ерме, сөзіне берік, ісіне мығым, қалғандарына сабақ* т.б.

2) Шығыс септік тұлғалы сөздер + есім, етістік сөздер: *әкімнен үміт жоқ, қолдан қайыр жоқ, шетінен қортық*, т.б.

Тиянақсыз, аяқталмаған сөйленімдер, сөз-сөйлемдер, жалғаулықсыз күрделі құрылымдар (*Кім болғанын сұрады – Кім болды, соны сұрады*) желі тіліндегі синтаксис деңгейіндегі ерекшеліктер. Мысалы:

Толымсыз құрылымдар:

Шығармайтындары жоқ; Арман красавчик;

Сөздердің орын тәртібі:

Бұлардың наны ғой қазір бұл инстаграм... (Қазір инстаграм бұлардың наны ғой (жеп отырған); *Осылардың көз жасы жібермес оны* (Оны осылардың көз жасы жібермейді);

Атаулы сөйлемдер:

Көктем шай; Рецебі құпия; Күлүін! Күшти! Керемет! Тамаша! Деталь! Зәкеңнің аруағы үшін!

Парцелляциялық құрылымдар:

Мынадай басшыларды базарға сауда жасауға шығару. Сатушы етіп;

Экспрессивтілік. Қарым-қатынастың басқа түрлері сияқты виртуалды қатынас жасаудың негізгі мақсаты – түрлі ақпараттарды бөлісу, тарату, қабылдау, оның ішінде эмоционалды ақпарат та бар. Әлеуметтік желі тілінде экспрессивтілік желі

қолданушысының сипатына байланысты болып келеді: сөйлеуші қандай адам, оның рухани және физикалық ерекшеліктері т.т. – бұлар адамның дауысы арқылы, сөзді айту мәнері, сөз таңдау мен сөйлем құру стилімен тікелей байланыста. Әлеуметтік желіде белгілі бір ақпаратты жариялай отырып, өзге қолданушылардың реакциясын (жауабын) күту – қалыпты жағдай. Демек, екінші тараптағы әңгімелесушінің реакциясына да көп мән беріледі. Ал оны жасау үшін желі қолданушылар түрлі амалдарға жүгінеді. Сөйлеушінің мақсаты әңгімелесушіні эмоцияға барынша тарту. Дыбыстарды созып айту, сөйлеу интонациясы, екпін, осының бәрі желідегі экспрессивтілік құралдары.

Әлеуметтік желілердің қазіргі виртуалды кеңістігі эмоционалдыққа толы. Қолданушылар қарым-қатынаста белгілі бір мақсатты көздей отырып, өз сөздерін айқын, мәнерлі, күшті әсер ететіндей етіп шығаруға тырысады (Bhumika, Anuj, Rahul, 2022: 397-406) Ерекше орынды сөз құбылту (эрративтерді пайдалану, сөзшығармашылығы т.т.) алады, бұл жеке қолданушыларға ғана емес, жалпы желі қауымдастығына тән. Ғаламтордағы кеңістіктің шексіз еркіндігі пен жеделдігі (жылжымалылығы) уақыт озған сайын жаңа мүмкіндіктерге ие болуда: мультимедиа енгізілуде, жаңа семиотикалық белгілер пайда болуда. Экспрессивтілікті білдіру үшін табиғи тіл элементтері де қатысады, сонымен бірге паратілдік амалдар (эмотикондар, интернет-мемдер, gif-бейнелеулер, дыбыстық жазбалар т.т.) қолданылады. Басқаша айтқанда, ғаламтор қатынасындағы экспрессивтілік вербалды және бейвербалды тәсілдерді пайдаланады.

Әлеуметтік желідегі тілдік деңгейлер арқылы берілетін экспрессивтілік құралдарының бірқатары мыналар:

1) Фонетикалық-графикалық құралдар

а) Эмоционалды сөздер құрамындағы дыбыстардың жазу кезінде қайталанып келуі. Бұл дауысты, сондай-ақ дауыссыздарға да тән, жеке не қатарласып келіп те жасала береді. Жазып отырған адамның күшті эмоциясын білдіреді, оның желідегі көптің назарында болғысы келген қалауын күшейтеді. Ауызекі тілде дауыс ырғағы айтылатын сөз желіде дыбыстарды созып жазады, қуаныш, реніш, еліру (қозу), мысқыл т.т. сезімді білдіру үшін пайдаланылады:

Кееремет; Рахмееет; Қаттыыы шаршапшп жүр ғой жұмыс жасап... үққққө пішпшшшш; Күшттіі; Қайдааасың? РАНМЕЕЕЕЕЕТ!!!!!!!!!! РАНМЕТ, KRASAVITSIA!!!!!!!!!!!!!! т.б.

Сөздерді осылай созып жазу (айту) әңгімелесушінің белсенділігін арттыру мақсатында, ұзақ үзілістен кейін әлдебіреулермен байланысты қайта жалғастыру үшін де қолданылады. Дыбыстарды осылай созып жазу ауызекі тілдегі дауыс ырғағымен айтылатын сөздердің әлеуметтік желідегі «көшірмесі» тәрізді, осылай желі қолданушылары өз эмоцияларын көпшілікке жеткізгісі келеді.

ә) Эрративтерді пайдалану, бұл сөз латын тіліндегі errare – қазақша «қателесу» деген мағынаны білдіретін сөзінен шыққан, әдеби тіл нормасымен сөйлейтін адамдардың әдейі бұрмалау, қате сөйлеуі арқылы пайда болған сөздер мен сөйленістер. Ғаламтор қатынасында бұл құбылыс «олбан тілі», «падонкаф тілі», «неограф тілі», «ОРФО-арт тілі» т.т. әртүрлі атаумен аталып жүр. Эрративтер желілік сленгтің ерекше түрін, өзінің «екінші рет өмірін тапқан» жазу нормасы бұрмаланған сөздер дегенді білдіреді. Эрративтердің көрінетін негізгі ортасы да – орфография, сөздер мен морфемалардың әріптермен берілуі. Падонктер тілі жазудағы нормаларды әдейілеп бұзуды таратып жатыр.

Сөздердің осылай бұрмалануына екі тәсіл негіз болған: 1) фонетикалық жазу («қалай естілсе, солай жазу») және 2) гиперкоррекциялық жазу (әріптердің жазу нормаларына мүлде сәйкес келмеуі).

Тілдегі барлық эрративтерді бірінші және екінші деңгейдегі эрративтер деп бөлу кездеседі. Бірінші деңгейдегі эрративтерге ауызша сөйлеу формасын қалыптастыра отырып, жазба норманы бұрмалау жатса, екінші деңгейдегі эрративтерге бірінші эрративтерде қолданылатын сөз, сөйленімдердің гипербұрмаланған, қиын айтылатын түрлері енеді. Қазақтілді желілерде эрративтердің орысша нұсқалары жиі тараған. Мысалы, жиі қолданылатын «красавчик» сөзі екінші деңгейде «красафчек» болып бұрмаланады.

Желіде жиі кездесетін бұрмаланған сөздертізімі:

Ава (Аватар) – пайдаланушы өзін «тұлға» ретінде әлеуметтік желіде таныстыратын шағын сурет.

Баттл – сайыс.

Бомба – ашуланғанда болып жатқан құбылысқа қатты наразылық білдіру.

Бот – кезкелген әрекетті автоматты түрде және берілген кесте бойынша орындайтын арнайы бағдарлама.

Бро – дос немесе жай таныс емес, бірақ жанашырлық тудыратын адам.

Варик – нұсқа.

Др – туған күн.

Жиза – өмір, өмірлік.

Инфа – ақпарат.

Личка-LS – әлеуметтік желілердегі жеке хабарламалар.

Лол – ағылшынша *laughing out loud*-тен шыққан, бұл «қатты дауыстап күлу» дегенді білдіреді.

Мб – мүмкін.

Мя – қысқартылған сөз «мәссаған».

Nice – ағылшын тілінен аударғанда «жақсы» дегенді білдіреді.

Нзч – оқасы жоқ.

Нинаю – білмеймін.

Нихатю – қаламаймын.

Осындай жолмен бұрмаланған сөздер, әрине, тіл мәдениетіне жат. Әдеби нормадағы сөздер әркімнің айту ыңғайына қарай бұрмалана берсе, содан барып жалпыадамзатқа, білімді, сауатты тұлғаларға мүлде түсініксіз сөйленіс түрі пайда болса, ғаламтор кеңістігінде «падонковтық субмәдениет»-тің қалыптасуы әбден мүмкін.

б) Фонетикалық сығымдау (компрессия) – ауызекі сөйлеу тіліне тән тілдік үнемдеу қағидасының іске асуы.

Мысалы: *мен сөйдим* (сөйттім); *не дид?* (дейді); *сепар* (сепаратист); т.б.

Осы сияқты тәсілдердің, сондай-ақ эрративтерді қолданудың негізіне сөз құбылту («сөз ойнату» деп те аталады) жатады. Сөз құбылту қазірге дейін өзгертіліп, жаңғыртылған тілдік бірліктер ретінде стильдік тәсілдің бірі саналып келсе, әлеуметтік желілер пайда болғалы жаңа сипатқа көшті. Желі пайдаланушылары тілдік қалыпты (норманы) әдейі бұза отырып, өзінің пікірлестерімен, жақындары және достарымен бейресми орта жасайды. Бұл ортада жазу нормасын сақтау маңызды емес, маңыздысы – басқалардың сені жақсы түсінуі. Ең бастысы – жаймашуақ әңгіме-дүкен құру, сондықтан «не дид», пж, «каксын» тәрізді қолданыстар әңгімені эмоциялық арнаға жақсы бұрады да, олардың шалажансар сөз екендігіне тіпті де назар аударылмайды. Желідегі әңгімелесушілерге көтеріңкі көңіл-күй сыйлау, салмақты тақырыпты әзіл-қалжыңға айналдыру көзделеді. Кекесін, сарказм, ирония қатысады. Мысалы: *Қаттыыыы шаршапппп жүр зой жұмыс жасап... ұқққққ пішишишиши* (шенеуніктердің мәжіліс залында ұйықтап отыруына орай); *жепутат*; т.б.

Жекелеген жағдайларда әдейі жазылған қате сөздер пікірталас кезінде қарсы жақты келемеждеу үшін қолданылады.

2) Лексика-фразеологиялық құралдар

а) Желі тіліндегі экспрессивтік-эмоционалды лексиканың үш түрін ажыратуға болады:

1) Ешбір қосымшасыз жеке тұрып эмоционалды бояуға ие болатын сөздер: *керемет, гажап, шіркін, есіл, тамаша, жайсаң, дарқан, байгұс, тексіз, шікірейген, алжыған, боқмұрын* т.б.;

2) Мәтін ішінде эмоционалды бояуға ие болатын сөздер: *Ел боламыз ба деген арманымызды құл қылатын парадокс; Жарқ-жұрқ еткен желісіз қатты өмір сүруге болады? Бүркіт торғайдың әңгімесін айтыпты; Осыны көрсем орысшаны он шайнап әзер жұтатыныма қуанам; Түйеқұс боп өмір сүре бермейсің зой;* 3) Сөзжасамдық жұрнақтар арқылы пайда болған эмоционалды сөздер: *сұқпабас, бұқпабас, шалаорыс, нөлбіреке, аташка, ақордист, інішек* т.б.

Интернет-ортада жастар тілінде немесе компьютерлік сленгтердің едәуірі орыс тіліндегідей қолданылады: *кайф, обалдеть, отстой, фигово* т.б.

Жергілікті тіл ерекшеліктері кездеседі: *қасқа* (Қасқа, аяп кеттім ғой), *өлә, қайақтан* т.б.

ә) Акронимдердің қолданылуы. Акронимияны қысқартулар деп түсінуге болады, олардың жасалу жолдарынан лексика мен сөзжасамның өзара жымдасуын көреміз. Қысқарған бірлік ретінде пайда бола отырып, акронимдер дербес сөз ретінде «өзіндік өмір сүре бастайды». Қазақ тіліне мұндай сөздер ағылшын тілінен енді, ағылшын тіліндегі көптеген акронимдер еш өзгерместен қазақтілді желілерде, әсіресе, жастар тілінде қолданылады (Кузнецов, 2011: 217-218):

DWBH қазақша мағынасы: «ешқашан түңілме, бақытты бол» дегенді білдіреді.

HAGD – Күнің тамаша өтсін;

HNY – Жаңа жылыңызбен;

BFF – Мәңгілікке жақын достар;

CYL – Көріскенше;

IMHO – Менің ойымша;

LOL – «Қатты күлу» деген мағынада;

OMG – О, менің құдайым;

ROFL – Күлкіден еденде сырғанамаймын (қатты күлу мағынасында) т.т.

Мұндай қысқарту түрінің пайда болу уәжі – тілдік үнемдеуге байланысты. Үнемдеу кез келген тілге тән қасиет, әсіресе желі байланысы жағдайында өріс алып отыр, қазақ тілінің өз мысалдары да пайда болуда. Мәселен, *қа* («қазір» деп толық айтудың орнына), *го* (ғой), *ра* (рақмет) т.т. мысалдар кездесіп қалады.

б) Тұрақты бірліктер. Әлеуметтік желі үшін тұрақты бірлік – Интернет-мемдер болып табылады. Интернет-мем кез келген ақпаратты немесе фразаларды тұрақты түрде желіде тарату арқылы тұрақтылықтың белгісіне айналды.

Интернет-мемнің ұтымды жағы неғұрлым өзекті пікірдің болуы және қысқалығы, олардың негізгі бағдары да – осы. Сонымен бірге әрі қарай жалғасын оқырман (желі қолданушысы) тарапынан табады, демек, оларда идея жалғастығы, соңғы мәреге жетудің ашықтығы бар.

Қазіргі ғаламтор кеңістігіндегі Интернет-мемдерді түрлі топтары кездеседі: мәтіндік мемдер; бейнелеу мемдері; медиа мемдер; креолды мемдер (Шурина, 2014: 147-153).

Осы орайда бейвербалды құралдар арқылы пайда болған мемдер емес, мәтіндік мемдердің әңгіме болатындығы түсінікті. Мәтіндік мемдер сөз, сөз тіркесі, сөйлем күйінде ұшырасады, қандай бірлікте келмесін олар жиынтық мағынаны білдіріп тұрады. Мысалы, *ұятмен* (орынсыз ұялудың белгісі ретінде); *сүрприз* (ауылдан келген тосын сый); *Бәкеден келдім* (жемқорлықтың белгісі) т.т.

3) Сөзжасамдық құралдар

Бірігу арқылы: *сұқпабас, бұқпабас* т.т.;

Қосымшалардың жалғануы: *-шыл/-шіл:үтікшіл* (ұлтшыл емес үтікшіл болды ғой); болымсыз көрсеткіштері *-сыз/-сіз: ұлтсыз, тексіз, намыссыз, отансыз, дінсіз* т.т.;

Қысқарту: *инет* (Интернет), *инста* (Инстаграмм);

4) Морфологиялық құралдар

Одағайлар: *Апырма-ай, Бәрекелді, Тәйт, Тәэк, Фу, Ойбу, Ух, Уа, әттең, Бәсе, Тәйірі* т.б.

Еліктеуіш сөздер: *қалт-құлт* (қалт-құлт еткен шалдар); *жарқ-жұрқ* (жарқ-жұрқ еткен желі серілері); *тыртың-тыртың, мыртың-мыртың, хаха, еее-де* (еее дедім); *сылтың-сылтың* т.б.

5) Синтаксистік құралдар

Парцеляция. Парцеляция құбылысы экспрессивтік синтаксистің бөлігі ретінде тілде ежелден келе жатыр. Кезінде А. Байтұрсынұлы осы тектес сөйлемдік құрылымдарды «іргелес сөйлем» деп атаған (Байтұрсынов, 1992: 448). Әлеуметтік желі синтаксисінде де осындай құрылымдар кездеседі. Олар сөйлемді бөлшектей отырып, ақпаратты ұсақ бөлшектерге бөліп жеткізеді. Ондай бөлшектер семантикалық жағынан эмоционалды болып келеді. Мысалы:

*Мынадай басшыларды базарға сауда жасауға шығару. Сатушы етіп;
Қайран сары аптобыз. Таңғы сағат 8:00-де кететін. Аудан орталығына. Түскі бірлер
шамасында келетін. Аудан орталығынан.*

Элипсиздіктің қолданылуы. Сөйлемнің бір мүшесін оған динамикалық, әсерлік беру мақсатында алып тастау:

Мен баламды әскери мектепке бергем сол мекомандиріне секіріп оқымайм деп...

Мен оған не звандайсың ол турбканы тастай салды, содан сөйлеспедік...

Қайталау: *Қош енді, қош бол инстаграмм... Ұятсыз, ұятсыз екен, ұяты жоқ... Қазақтың жартысы – блогер, жартысы – балгер т.б.*

Көпкодтылық. Мәтіннің бірыңғай тілдік бірліктерден ғана тұрмайтындығы, әсіресе, қазіргі ғаламтор дәуірінде ерекше белең алды, сол себепті мәтіннің гибридтілігі, бимедиалдығы, полимедиалдығы, мультимедиалдығы, вербалды-визуалдығы, көпкодтылығы коммуникативтік бірлік ретінде ғылыми айналымға мықтап енді. Мәтін табиғаты аталған элементтердің бірлігінен тұрады да, тұтас күйінде қабылданады. Мәтін желісін тілдік таңбалар ғана емес, графикалық, шрифтік, визуалды іспеттес құралдар түзеді, мәтін мағынасын түсінуге тілдік бірліктермен бірлесіп қызмет етеді. Мысал ретінде эмотикондарды, стикерлерді, Интернет-мемдерді алуға болады. Желі тілінде сызылған мәтіндер кездесіп жатады, олар да көпкодтылыққа мысал бола алады.

Мультимедиа, эмоциялықты, көңіл-күйді білдіретін аудио және бейнежазбалар. Бұлар бейвербалды материалдарға жатады, тіл білімінде көпкодтылық (поликодтылық) деп атайды. Бейвербалды материалдарға эмотикондарды, стикерлерді, мемдерді жатқызамыз.

Сөйлеудің тұрпайылануы мен арзанқолдылық, көптілділік сипат алуы.

Ғаламтор тіліндегі ең бір теріс фактор – әдеби тіл нормасының бұзылуы, сөйлеу этикетінің төмендеуі, ешқандай уәжсіз шеттілдік сөздердің (варваризмдер) қолданылуы. Әлеуметтік желі тілінің күнделікті өмірімізде қарқын алуы іштей желілік этикетті де тудырды және оны «нетикет» деп атаушылық кездеседі. Сөйлеу мәдениетінің дөрекіленуі мен арзанқолдылық сипат алуына әлеуметтік желі де, сондай-ақ одан тыс факторлар да әсер етіп отыр. Әлеуметтік желіден тыс факторларға әлеуметтік және психологиялық (жекелеген адамдардың психологиялық күйі) мәселелерді жатқызар едік, олардың қатарына жеке адамның сауаттылық деңгейі, тәлім-тәрбие, жеке адамдардың эмоциялық жай-күй, тілдік күзіреттілігі тәрізді т.т. енеді. Осы орайда көбінесе теріс жақтарын айтуға мәжбүрміз: жастар арасындағы сауатсыздық, тәрбиенің олқылығы, эмоционалдық тұрғыдан жекелеген адамдардың өзін-өзі ұстай алмауы (ұстамсыздық), ана тілін терең меңгермеген т.б. Мұндай теріс әсерлер әлеуметтік желі тілін тұрпайылыққа, оның арзанқолдық сипатының күшеюіне әкеліп отырғаны жасырын емес. (Kurmanbekova, Sarekenova, Malikov, Oner, Shokabayeva, 2023: 119).

Көп адамдардың қазіргі кезде «ермек ететіні» – осы әлеуметтік желі. Еңбектеген баладан бастап, еңкейген қарияға дейін әлеуметтік желінің әлемін бір кісідей меңгеріп алды. Бұл жағдай орын алғаны үшін, әрине, адамдарды кінәлай алмаймыз. Заман талабы, уақыт ағымы деген дүниелер бар. Сондықтан жаңа заманның сөйлесу тәсілін қайтсек те жоққа шығара алмайтынымыз анық. Дегенмен оның кері тұстары біліне бастады. Мәселен, әлеуметтік желі дұрыс қолдана білмеген адамды тәуелділікке, шынайы өмірден ажырап қалуға, оқу мен жұмыста төмен нәтиже көрсете бастауға жетелейтінді шығарды. Мұндай кемшін тұстардың қатарына отандастарымызды сауатсыздыққа бастап бара жатқан жағымсыз жағдай қосылды.

Түптеп келгенде, әлеуметтік желі бізді сауатсыздыққа үйретпейді, оның ондай қауқары да жоқ. Кінәрат – қолданушыларда. Анығында, әлеуметтік желі пайда болғалы адамдардың тіл мәдениетіне, сөйлеу, жазу мәдениетіне жеткілікті көңіл бөлмеуде. Оның біразын жоғарыда мысалдар келтіру барысында сөз еттік. Орынсыз сөзжасамға үйірсектеу, сөздерді орынсыз қысқарту, өзге тілдерді қазақ тілімен араластырып, тілді шұбарлау

сынды олқылықтар орын алуда. Осының барлығы ана тіліміздің абыройына нұқсан келтіріп қана қоймай, оның қолдану аясын тарылтуға да себепкер болуы мүмкін екендігін ескеруіміз керек. Әсіресе, оң мен солын енді ажырата бастаған жастар қауымы үшін тілді сақтау, норманы жетік білу, жалпы тілдік құзіреттілік жоғары болуы тиіс.

Тіл мәдениетінің осылай шұбарлануының себебі неде? Әлеуметтік желілердегі қарым-қатынастың салыстырмалы түрде анонимділігі (жасырындығы) желі қолданушыларына жалған атпен шығуына, басқа біреудің атын жамылуға негізгі себепкер болып отыр. Осы жағдай әлеуметтік желідегі бассыздыққа, зауалсыздыққа (жазасыздыққа), тілді шұбарлауға әкелетін бір фактор деп санаймыз. Өзінің ешқандай жауапқа тартылмайтындығын жақсы білетін желі қолданушылары (әсіресе, жастар қауымы) қарым-қатынас барысында түрлі дөрекі әрекеттерге барады, бұл тілді қолдануға да тікелей қатысы бар. Осындайлардың кесірінен әлеуметтік желі тілі тұрпайы қолданыстарға, тіл мәдениетінен ауытқушылыққа, сөйлеудің арзанқол сипат алуына жол беріп отыр. Орысша жаргон сөздер мен сленгтерге беталды елігу – соның бір мысалы. Жоғарыда бұрмаланған сөздерге орай оларды келтірдік. Қазақ тілінде де дөрекі сөйлеу мысалдары кездесіп қалады: *Мал, тіліңе ие бол; Өлсейшиши* т.б.

Қарапайым мысал ретінде төмендегі диалогтарға назар аударайық:

I-түрі

- *Сәлем досым, хал қалай?*
- *Шүкір жақсы, өзің қалайсың?*
- *Бүгінгі кешке дайындығың қалай?*
- *Ата-анам жұмыстан келгесін баратын болдым.*
- *Жарайды, ендеше кешікпе, күтеміз!*
- *Кездескенше!*

II- түрі

- *Салам кент каксын*
- *тема озин*
- *тема гой че там кешке неистейсин келесинба*
- *проблема кеш барам*
- *дывай кешикпе ждем*

Зер салып қарасақ, диалог жасаушы екі адамның сауаттылығы мен мәдениет деңгейін байқай аламыз. Сіздің ойыңызша қай сөйлесушілердің қарым-қатынасқа түсуі көңіл толтырады? Әрине, бірінші. Олай болатын себебі, көзге тартымды, ықыласпен жауап бергендігі, жоғары тілдік құзіреттілігі көрінеді. Тыныс белгісі қойылған, түсінікті. Екіншісі жайында бұлай айта алмаймыз. Әлеуметтік желілерді пайдаланушылар сөзді бұзбауы үшін, ойын жинақтап жазуы үшін, өзге тілдерден алынған сөздерді қолданбауы үшін, сөз құрылымын қысқартпау үшін түсіндірме жұмыстарын жүргізуді күшейту қажет.

Қорытынды. Әлеуметтік желі тілі тіл білімі үшін уақыт озған сайын ғылыми қызығушылық тудыруда. Елімізде, соның ішінде, әлеуметтік желіні қолданатын қазақтілді контент көбейіп жатқандығы шындық. Қазақ тілінің қолданылу аясы виртуалды әлемде де көрініс бере бастады, сондықтан желі тілінің лингвистикалық ерекшеліктерін қарастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Әлеуметтік желінің тілі өзіндік ерекшеліктерге ие, оның ауызша әрі жазбаша формада көрініс табуы аталған екеуінің де белгілерін өзіне қосқан стилистикалық әртүрлілігімен, көп функционалдылығымен, көптілділігімен, табиғатының жылдамдығымен сипатталады.

Мақалада әлеуметтік желі тілінің лингвостилистикалық ерекшеліктері ретінде коллоквиализация, экспрессивтілік, көпкодтылық және желі тіліндегі сөйлеудің тұрпайылануы мен арзанқолдылығы, уәжсіз көптілділігі аталады. Бұл белгілердің әрқайсысының көріну жолдары, тілдік деңгейлерге әсері сөз болады.

Коллоквиализация ұғымы ауызекі сөйлеу тіліне тән сөздердің әдеби нормаға енуін білдіреді. Әлеуметтік желіде жазбаша тіл басым, алайда соған қарамастан желі қолданушылар ауызекі сөйлеуге тән тілдік бірліктерді қолдануға ұмтылады. Әлеуметтік желі тілінде экспрессивтілік түрлі амалдармен, тәсілдермен беріледі. Желі қолданушылары қарым-қатынаста белгілі бір мақсатты көздей отырып, өз сөздерін айқын, мәнерлі, күшті әсер ететіндей етіп шығаруға тырысады. Ерекше орынды сөз құбылту (эрративтерді пайдалану, сөз шығармашылығы т.т.) алады, экспрессивтілік жеке қолданушыларға ғана емес, жалпы желі қауымдастығына тән. Әлеуметтік желідегі мәтіндер тек табиғи тілдік бірліктерден емес, графикалық, шрифттік, визуалды іспеттес құралдардан тұрады, бұл өз кезегінде желі тілінің көпкодтылығын айқындайтын белгі. Көпкодтылық мәтін мағынасын түсінуге тілдік бірліктермен бірлесіп қызмет етеді. Әлеуметтік желілердегі қарым-қатынастың кейбір ерекшеліктері сөйлеу мәдениетінің дөрекіленуі мен арзанқолдылық сипат алуына соқтырып отыр. Қазіргі әлеуметтік желідегі қарым-қатынасқа тән тілдік ерекшеліктің бірі осы екендігі баяндалды.

Аталған лингвостилистикалық ерекшеліктердің тілдік деңгейлерде көрінуі әртүрлі. Коллоквиализация мен экспрессивтілік шамамен тең дәрежеде лексика, фразеология, морфология деңгейінде көрінсе, фонетика бойынша азырақ деңгейде көрінеді. Көпкодтылық пен сөйлеудің тұрпайылануы мен арзанқолдылығы лексика мен фразеологияда байқалады. Бұдан әлеуметтік желі тілі әсіресе лексикада көп өзгерістерге ұшырайтындығы, басқа тіл деңгейлерімен салыстырғанда лексиканың ерекше көзге түсетіндігі нақты көрінеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Abulaish, M., Kamal, A., Zaki, M.J. (2020) "A survey of figurative language and its computational detection in online social networks". *ACM Transactions on the Web*. Vol.1, Iss.14.
2. Әміров Р. Ауызекі сөйлеу тілі синтаксисінің ерекшеліктері. – Алматы: Мектеп, 1977. - 92 б.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы: Ана тілі, 1992. - 448 б.
4. Bhumika B., Anuj V., Rahul K. (2022) "Analysing Cyberbullying Using Natural Language Processing by Understanding Jargon in Social Media". *Lecture Notes in Electrical Engineering*. Vol. 840: pp. 397-406.
5. International world stats. Usage and population statistics. Internet 2022 Usage in Asia Internet Users, Facebook Subscribers & Population Statistics for 35 countries and regions in Asia. June, 30, 2021. – URL: <https://www.internetworldstats.com/stats3.htm> (Accessed: 12.10.2023).
6. Сәрсекке Г.Ә. Электронды хаттың лингво-коммуникативтік белгілері // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2023. - 4 (71). – Б. 208-229.
7. Кузнецов А.В. Сленг пользователей Twitter (на материале английского языка) // Молодой ученый. – 2011. - № 2. - С. 217-218.
8. Adilbaeva, U., Mussanova, G., A., Mombekova, N., B., Suttibaev, N., A. (2022). Digital Communication Technology for Teaching a Foreign fLanguage and Culture through Reading. *International Journal of Society, Culture & Language*, 10(3), 21-30.
9. Kurmanbekova Z. R., Sarekenova K. K., Oner M., Malikov K. T., & Shokabayeva S. S. (2023). A linguistic analysis of social network communication. *International Journal of Society, Culture, & Language*, №11(1), 119-132 p.
10. Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 136 б.
11. Серғалиев М. Стилистика негіздері. Оқулық. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 273 б.
12. Щурина Ю. В. Интернет-мемы в структуре комических речевых жанров // Жанры речи. - 2014. - № 1. -Т. 9. – С.147-153.

References

1. Abulaish, M., Kamal, A., Zaki, M.J. (2020) A survey of figurative language and its computational detection in online social networks", *ACM Transactions on the Web*. Vol.1, Iss.14.
2. Amirov R. Auyzeki sojleu tili sintaksisinin erekshelikteri [Features of the syntax of spoken language] (Mekterp, Almaty, 1977, 92 p.). [in Kazakh]
3. Bajtursynov A. Til tagylymy (kazak tili men oku-agartuga katysty enbekteri) [Language lessons] (Ana tili, Almaty, 1992, 448 p.). [in Kazakh]
4. Bhumika B., Anuj V., Rahul K. "Analysing Cyberbullying Using Natural Language Processing by Understanding Jargon in Social Media", *Lecture Notes in Electrical Engineering*, 840, 397-406 (2022).
5. International world stats. Usage and population statistics. Internet 2022 Usage in Asia Internet Users, Facebook Subscribers & Population Statistics for 35 countries and regions in Asia. June, 30, 2021. Available at: <https://www.internetworldstats.com/stats3.htm> (Accessed: 12.10.2023).
6. Sarseke G.A. Jelektrondy hattyn lingvo-kommunikativtik belgileri [Email address linguo-communicative signs], *Abylai han atyndagy KazHK zhane OTU habarshysy. "Filologija gylymdary" serijasy* [Bulletin of the Abylai Khan Kazakh National University. "Philological Sciences" series], 4 (71), 208-229 (2023).
7. Kuznetsov A. V. (2011) Sleng pol'zovatelej Twitter (na materiale anglijskogo jazyka) [Twitter users' Slang], *Molodoj uchenyj* [A young scientist], 2, 217-218 (2011). [in Russian]
8. Adilbaeva, U., Mussanova, G., A., Mombekova, N., B., Suttibaev, N., A. Digital Communication Technology for Teaching a Foreign fLanguage and Culture through Reading. *International Journal of Society, Culture & Language*, 10(3), 21-30 (2022).
9. Kurmanbekova Z. R., Sarekenova K. K., Oner M., Malikov K. T., & Shokabayeva S. S. A linguistic analysis of social network communication. *International Journal of Society, Culture, & Language*, 11(1), 119-132 (2023).
10. Myrzabekov S. Kazak tilinin fonetikasy [Phonetics of the Kazakh language]. (Kazak universiteti, Almaty, 1993, 136 p.). [in Kazakh]
11. Sergaliev M. Stilistika negizderi [Basics of Stylistics]. Textbook (L. N. Gumilyov ENU, Astana, 2006, 273 p.). [in Kazakh]
12. Shhurina Ju. V. Internet-memy v strukture komicheskikh rechevyh zhanrov Zhanry rechi [Internet memes in the structure of comic speech genres]. *Zhanry rechi* [Genres of speech], 1(9), 147-153 (2014).

З. Р. Курманбекова

*Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

Лингвостилистический характер языка социальных сетей

Аннотация. Казахский язык реализуется в двух формах - устной и письменной. Виртуальное общение становится третьей областью применения казахского языка. Как и особенности устного и письменного общения, общение в социальной сети имеет свои особенности. В качестве характерных черт социальной сети можно назвать: 1) анонимность; 2) реализуемость связи в сети по воле и желанию пользователя сети; 3) использование невербальных подходов с текстом в передаче эмоциональности; 4) отклонение действий в сети от общепринятых социальных норм. Эти признаки влияют на лингвистическую специфику языка социальной сети. Выражение языка социальной сети как в устной, так и в письменной форме характеризуется стилистическим разнообразием, многофункциональностью, многоязычностью, быстротой характера, включающей в себя признаки обоих.

В статье докладывается лингвостилистический характер языка социальной сети. В качестве лингвостилистических особенностей языка социальной сети определяются коллоквиализация, экспрессивность, многокодадность и типичность и дешевизна речи в сетевом языке, немотивированная многоязычность.

Понятие коллоквиализация подразумевает включение в литературную норму слов, характерных для разговорной речи. Экспрессивность в социальной сети расходуется за счет того, что пользователи сети воспроизводят слова в соответствии с целями, которые они преследуют, так,

чтобы они имели четкий, выразительный, сильный эффект. Тексты в социальной сети состоят не только из естественных языковых единиц, но и из графических, шрифтовых, визуальных средств, что, в свою очередь, является признаком, определяющим многокодалность языка сети. Некоторые особенности общения в социальных сетях приводят к тому, что культура речи приобретает грубый и дешевый характер.

Ключевые слова: язык социальных сетей, colloquialization, экспрессивность.

Z. R. Kurmanbekova

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

Linguist linguistic nature of language on social network

Abstract. This paper presents a lingual-stylistic description of social network communication in the Kazakh-language. Kazakh language exists in two forms: written and oral. Nowadays virtual communication has become the third sphere where Kazakh language is used. Social Network Communication has its own peculiarities just as the oral and written communication. The following examples of network communication characteristics are given in this article: 1) anonymity; 2) network communication is based on network user's willing; 3) usage of non-verbal techniques in addition to the content to convey emotionality; 4) deviation of network communication activities from standard norms.

The language used in social networks is characterized by colloquialization, expressiveness, polycode, vulgarity, and cheapness of speech, as well as unmotivated multilingualism.

The concept of colloquialization refers to the introduction of words characteristic of the spoken language into the literary norm. Expressiveness in the social network is used to express network users' words in a way that is clear, expressive, and has a strong impact, according to the intended goals. In addition to natural language units, texts in social networks consist of graphic, font, and visual tools. It is a sign of the polycode nature of the network language. Some communication features in social networks lead to speech culture rudeness and cheapness.

The ways of these features appearance and the impact on language levels will be discussed in the paper.

Keywords: social network Language, colloquialization, expressiveness.

Автор туралы мәліметтер:

Курманбекова З. Р. - 8D02305 – «Филология» мамандығының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kurmanbekova Z. R. – Ph.D. student of specialty 8D02305 - «Philology», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

D.K. Nygmanova* , G.I. Kuldeyeva

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: dingokz@mail.ru, mironbek@mail.ru)

Linguocultural study of women's costumes in the novel "The plum in the golden vase" by Zhuang Zheng from the perspective of cultural translation

Abstract. *The visual nature of modern culture actualizes interest in the ethnic cultures of antiquity, including the historical costume. At the mass level, this is manifested in museum expositions, in the popularity of fiction. In practice, the costume should be considered as a sociocode that captures certain characteristics of a particular culture and, at the same time, is an intermediary among the cultures of different chronological periods, carrying out communication, transmission and assimilation of certain information that is significant for this culture. The analysis of the sociocultural codes of the traditional Chinese costume is of interest to researchers from the point of view of a deeper understanding of the Chinese thought about tradition - the idea of internal continuity of externally disparate phenomena, allows us to identify the fundamental ideological prerequisites of previous historical eras and their manifestations in the essential features of modern culture, to trace the interaction of traditional and innovative. In this regard, in this article we analyze the translations of the famous Chinese novel The Plum in the Golden Vase (金瓶梅 Jīn Píng Méi), which contains a huge number of items of clothing, in particular, women's traditional costume. The narrative delves into themes of desire, morality, social status, and the intricate dynamics of relationships. It provides a detailed culture portrayal of the society, and lifestyle of the time, while also commenting on the hypocrisy and moral decay of the era*

The study provided a comparative analysis of translations by Edgerton and David Tod Roy. The importance of historical materials, cultural relics and ancient paintings to the translation of costumes is explored.

Keywords: *Lingvoculturology, Cultural Translation Concept, "The Plum in the Golden Vase", Women's Costumes, Han Chinese Costume, Ming Dynasty.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-110-118>

Received: 27.10.2023; Revised: 20.11.2023; Accepted: 8.02.2024; Available online:
29.03.2024

Introduction. Clothing culture represents the most prominent and vibrant aspect of the comprehensive traditional culture of various ethnic groups. From clothing, one can catch a glimpse of the essence of ethnic culture, be it passionate, elegant, or reserved. Therefore, clothing culture holds a pivotal position in cultural exchange and dissemination. Thus, the ability of translation, which constructs cultural bridges and promotes cultural communication, to present the true essence of clothing culture to readers becomes of paramount importance. This paper will utilize a cultural translation perspective to examine the translation of clothing culture in the versions translated by Edgerton and David Tod Roy. We will explore the translation strategies employed by these two translators when translating clothing, with the aim of providing more insights and strength to the field of clothing translation.

Cultural Translation Perspective. In 1990, Bassnett introduced the "cultural turn" in translation studies, suggesting that contemporary translation research was transitioning from a formalist stage to one that considered context, history, and broader issues [1, 282]. Before presenting the cultural translation perspective, Bassnett analyzed the cultural origins of colonialism. She pointed out that colonialism was based on the concept of a superior culture dominating an inferior one. Furthermore, by analyzing the source text and the translated text, she discovered that the source text was always considered superior to its «copy». Therefore, she concluded that translations were destined to occupy a disadvantaged position. Bassnett believed that the "in-between" was the forefront of translation and renegotiation, representing an intermediate space bearing the weight of cultural meaning [2, 6]. Translation studies raised questions about what happens when a text moves from the source culture to the target culture. Translation is the essence of cultural exchange, a dynamic act of language [2,6]. Two different languages and two different cultures require translators to coordinate appropriately to achieve the goal of cultural dissemination. Bassnett's cultural translation perspective posits that while language translation is secondary, cultural translation takes precedence. Translating a text involves not only translating the language within the text but also translating the culture behind the language. In «Jin Ping Mei» (The Plum in the Golden Vase), there are descriptions of clothing and the shadow of culture everywhere, making it essential to emphasize the cultural connotations when translating this text. While focusing on culture, attention must also be paid to the authenticity of clothing translation. A thorough and apt description is necessary to better convey the cultural nuances.

Literature review. The lexico-semantic group "Clothing," possessing a unique set of distinct linguistic and extralinguistic properties, plays a special role in the functioning of society over the course of many centuries. Simultaneously serving as a product of industrial production and mass consumption, clothing has been evolving both technically and artistically since ancient times, resulting in a diversity of styles, models, and types within this sphere. Special theoretical works by linguists such as Roland Barthes, Umberto Eco, Elizabeth Wilson, Joanne Eicher, Malcolm Barnard, V.V. Bankevich, I.V. Builenko, Yu.A. Gvozdarov, P.N. Denisov, G.M. Ermolenko, Yu.V. Kazarin, D.N. Kozelskaya, O.V. Koltsova, E.S. Kornakova, L.P. Krysin, E.V. Kuznetsova, N.V. Kulakova, D.T. Lipatov and others, are dedicated to the study of the lexico-semantic group as a system of units [3, 112].

«The Plum in the Golden Vase» («金瓶梅») also known as «Jin Ping Mei» («金瓶梅词话») is considered one of the Four Great Classical Novels of Chinese literature. It was the first long prose novel written by an independent Chinese author and is renowned for its detailed descriptions of clothing and attire. The clothing depicted in «Jin Ping Mei» conforms to the Ming Dynasty's Hanfu system, and the novel's extensive and meticulous descriptions of clothing have made it a valuable resource for researchers studying Ming Dynasty attire.

Many books about Ming Dynasty clothing, such as «Da Ming Yi Guan Tu Zhi» (大明衣冠图志) by the author known as «Xie Fang Zhu Ren» «Wu Se: Jin Ping Mei Du 'Wu' Ji» (物色: 金瓶梅读“物”记) and «She Hua Zhi Se—Song Yuan Ming Jin Yin Qi Yan Jiu» (奢华之色——宋元明金银器研究) by Yang Zhi Shui, extensively reference and cite passages from «Jin Ping Mei» as references and examples. This illustrates the significant influence of «Jin Ping Mei» on clothing research.

The clothing of the late Ming Dynasty was characterized by a peak in fashion, especially in the richly colored attire worn by women. Therefore, it is believed that the descriptions of clothing in «Jin Ping Mei» are essential not only for researchers but also for translators interested in conveying Chinese culture, particularly its clothing culture, to Western readers.

In summary, the descriptions of clothing in «Jin Ping Mei» have a significant impact on the field of clothing research, and they also play a crucial role in translating and introducing Chinese culture, especially its clothing culture, to a Western audience.

Materials and Methods. The study of «The Plum in the Golden Vase» involves various materials and methods to analyze and understand this classic Chinese novel. Here are some common materials and methods used in the study of this work. Materials: 1) The Text Itself: The

primary material is the text of "The Plum in the Golden Vase." Researchers and scholars analyze the novel in its original language, typically Classical Chinese, to understand its linguistic and literary characteristics. 2) Translations: Translations of the novel into various languages provide access to a broader audience and allow for comparative analysis of different versions. 3) Historical and Literary References: Researchers often consult historical documents, literary references, and commentaries to understand the cultural and historical context in which the novel was written. 4) Critical Editions: Critical editions of the novel with annotations, footnotes, and explanations provide valuable insights into the text.

Methods: 1) Literary Analysis: Scholars use literary analysis to examine the novel's themes, narrative structure, characters, and symbolism. They explore how the text fits within the broader context of Chinese literature. 2) Cultural and Historical Analysis: This method involves investigating the historical and cultural background of the Ming Dynasty, the period in which the novel is set. Researchers analyze how the novel reflects the social norms, values, and practices of that era. 3) Comparative Analysis: Researchers may compare different translations of the novel to identify variations in interpretation and translation choices. 4) Sociolinguistic Analysis: Sociolinguistic methods can be used to study the language and dialects used in the novel, as well as how they reflect the social and regional backgrounds of the characters. 5) Feminist and Gender Studies: Some scholars employ feminist and gender studies approaches to analyze the portrayal of women and gender roles in the novel. 6) Reception Studies: This method involves studying how the novel has been received and interpreted over time, both in China and beyond. Researchers examine adaptations, commentaries, and critiques of the work. 7) Translation Studies: Researchers in this field focus on the challenges and strategies involved in translating "The Plum in the Golden Vase" into other languages. They explore how cultural and linguistic nuances are conveyed in translation.

The combination of these materials and methods allows scholars to gain a comprehensive understanding of "The Plum in the Golden Vase," its cultural significance, and its enduring impact on literature and scholarship.

Results and Discussion. *Translation Strategies for Female Clothing in the Cultural Translation Perspective in «Jin Ping Mei».*

Strategy is the external manifestation of text manipulation and is a relevant operation that translators use to construct the ideal relationship between the translated text and the original text during the translation process. One of the criteria for evaluating strategies is to look at the goals of the strategy [4,86]. The main viewpoint of the cultural translation perspective is that translators must translate the culture beneath the language. Therefore, the goal of translation strategies in this section is to examine whether two translators can faithfully present the culture of female clothing to the target language readers. Clothing translation involves specific issues, so a «local strategy» (局部性策略) needs to be adopted to deal with localized clothing terms. Furthermore, syntactic, semantic, and pragmatic strategies may overlap to some extent, and different strategies often coexist. Therefore, this section will explore the different combinations of strategies used by two translators in translating clothing in terms of color, patterns, and styles without deliberately dividing them into distinct strategy categories.

Chinese Colors.

In Chinese literature, a wide array of colors is used, often derived from single colors, such as green, which includes shades like light green, willow green, moss green, porcelain green, autumn fragrant green, and cascading fountain green. The distinctive feature of these words is that they make language expressions vivid and can depict various shades of color, which basic color words may find challenging to convey, significantly enriching the lexicon of colors [5, 721]. Chinese colors not only have a diverse spectrum but also have unique names. Translators not only need to have a keen sensitivity to colors but also need to find suitable English adjectives to present the vibrant and colorful hues to readers, achieving the goal of cultural communication.

(1) Derivative colors of red

In «Jin Ping Mei», red can be considered the star color. The author has not conducted a complete count, but there are as many as 300 references to red clothing, most of which are in

shades of deep red. Additionally, there are mentions of derivative shades like peach red and silver red.

Table 1. Derivative colors of red (红色衍生色)

№	Original text	translation by Edgerton	translation by David Tod Roy
1	桃红裙子(三回)	dark red	peach red
2	银红比甲(十一回)	red	pink
3	大红妆花通袖袄儿(十五回)	red	scarlet

These colors are primarily based on the red color palette (see Table 1), but they vary in terms of brightness, darkness, and secondary tones. Looking vertically, Edgerton's translation is simple and rough, often resorting to synonyms and a literal translation strategy, broadly translating silver-red as «red», thus losing the nuances and diversity of colors. On the other hand, Rui Xiaowei's translation is more precise, employing similar strategies as Edgerton, but not necessarily accurate in every instance. «Peach red» is a color that is distinctly Chinese in character. In a poem by Cui Hu, he wrote, «The beauty of a person's face and the peach blossoms complement each other in red». This verse vividly describes the beauty of women and the peach blossoms shining together. «Peach red» refers to the soft pink color of peach blossoms, representing a lively shade. Edgerton's translation of «dark red» is completely off the mark, and I speculate that he intended to use a literal translation strategy but misunderstood the color of «peach», resulting in a translation error. Similarly, Rui's «peach red» is also a literal translation strategy, but it reflects the color of ripe peaches, which is far from the delicate and fresh pink of peach blossoms. The primary color of peach blossoms is indeed red, but it leans more towards pink rather than red. Therefore, translating «桃红» as «peach blossom pink» would be more appropriate.

According to the «Chinese Dictionary» «银红» (yínhóng) is a color achieved by mixing silver vermilion into pink pigment, giving this color a metallic luster. In comparison to the gentle warm-toned «桃红» (peach blossom pink), «银红» is cooler, representing a cold shade of pink. Edgerton translates this cool pink as a higher-level term «pink», while Rui Xiaowei translates it as an even higher-level term «red», both of which are somewhat misleading. Therefore, «红» should still be translated as "pink." To convey the coolness of «银红», it can be directly translated as «silver pink». When readers encounter this phrase, they will intuitively perceive a metallic, cool pink color.

«大红色» refers to a bright and vibrant red color, symbolizing celebration, liveliness, and auspiciousness, often referred to as «Chinese red». Rui Xiaowei's translation of «scarlet» is a synonym for «大红», conveying the idea of a deep red color but with a somewhat negative connotation. Edgerton's translation, on the other hand, is a broad and less nuanced «red».

The term «大红» is more suitable for modification with a positive adjective. I believe it can be translated as «bright red», conveying a positive and culturally rich connotation. This choice emphasizes the brightness and positivity associated with the color, reflecting its cultural significance.

Table 2. Derivative colors of yellow (黄色衍生色)

№	Original text	translation by Edgerton	translation by David Tod Roy
1	软黄裙子(二十一回)	soft yellow	soft yellow
2	鹅黄绫袄子(五十六回)	goose-yellow	gosling-yellow
3	密合色纱挑线穿花凤缕金拖泥裙子(二十七回)	dark yellow	gosling-yellow

In this section, we have selected some color words related to yellow (Table 2), and it can be seen that both translators have made variations in their translations, which require careful consideration. Edgerton and Rui Xiaowei coincidentally translated «软黄» as «soft yellow», which is both a literal translation strategy and a figurative metaphorical transformation that retains the original meaning. On the one hand, according to the Merriam-Webster Advanced Learner's English-Chinese Dictionary, «soft» can describe softness in terms of sound, light, and color. Furthermore, the example «soft pink» is translated as «柔粉色», which is a direct translation. On the other hand, «软黄» can also be understood as «柔黄», both of which describe gentle and non-glaring colors, making it a metaphorical transformation. For this term, both translations are quite appropriate.

Regarding the translation of «鹅黄», it appears that both translators have used similar terms, but «goose» and «gosling» are completely different. «Goose» refers to an adult goose with snow-white feathers, while «gosling» refers to a young goose with a tender yellow hue. Edgerton's choice of «goose» as the primary color is not yellow; only the beak of the goose is yellow. This needs to be specifically mentioned; otherwise, it becomes an incorrect use of a synonym strategy. Therefore, Edgerton's translation is not as accurate as Rui Xiaowei's.

As seen in both «鹅黄» in this context and «桃红» in the previous paragraph, vocabulary used to describe colors based on natural objects can vary depending on their growth characteristics. For the translation of the last term, historical records indicate that in «扬州画舫录», it is stated, «浅黄白色曰蜜合» (pale yellowish-white is called «蜜合»). Edgerton's «dark red» deviates completely from the original, while Rui Xiaowei again uses a synonym, «鹅黄». Although both «鹅黄» and «蜜合» represent pale yellowish colors, «鹅黄» leans toward a highly saturated yellow with a hint of red, whereas «蜜合» does not have a red tone mixed in. Therefore, «蜜合» should be translated as a slightly yellowish-white. I believe «yellowish-white» would be more appropriate.

传统纹样 Traditional patterns.

In addition to the intricate traditional Chinese colors, the ancient and highly skilled weaving techniques have produced a dazzling array of patterns and designs that captivate the senses. Chinese traditional patterns, shaped by thousands of years of cultural history, have developed into graphic decorations with unique cultural characteristics and ethnic symbols [6, 65]. From the patterns on clothing, one can accurately distinguish Chinese culture from other cultures. For example, the representation of the fabric pattern «海波» (sea waves) in China and Japan is completely different. Accurately translating these patterns is of great significance for the transmission of culture.

(一) 织物底纹 Fabric pattern.

«织物的底纹» refers to the patterns woven directly into the fabric along with the fabric itself on a loom. In the 68th chapter, the «烟里火回纹锦对衿袄儿» mentions «回纹» (diapered pattern), also known as «回字纹» (Chinese key pattern). It's a pattern referred to as «富贵不断头» in Chinese folk culture, symbolizing prosperity and good fortune, and it has been passed down through the ages. When translating patterns like this, translators should use an expansion strategy to convey the cultural connotations of the phrase «回纹锦». Therefore, the translated text should be more extensive than the original. Edgerton translates it as «figured satin», which only reflects a type of satin relative to plain satin and does not convey the meaning of «回纹» (diapered pattern). It's a more general term. Rui Xiaowei changes the linguistic units, turning the original phrase into a sentence in the translation, which enhances readability. However, «diapered border» does not capture the meaning of «富贵不断头» (prosperity without interruption). Furthermore, Rui Xiaowei misinterprets «回纹锦» by incorrect punctuation. «烟里火回纹锦对衿袄儿» can be broken down into three parts: «烟里火» (color of the fabric), «回纹锦» (pattern of the fabric), and «对衿袄儿» (style of the garment). Therefore, «回纹锦» should refer to the entire garment made of this fabric, not just the diapered border of the clothing. In my opinion, a more suitable translation might be «satin with a continuous diapered pattern» as it better conveys the cultural significance represented by the «回纹» pattern.

(二) 缝缀纹样 Sewn-on patterns.

«缝缀纹样» refers to patterns that are sewn or embroidered onto fabric after it has been woven. In the 40th chapter, there is a mention of «沉香色妆花补子遍地锦罗袄儿», where «补子» (mandarin square) is described. Mandarin square refers to a piece of fabric with a specific pattern, often worn on the front and back of traditional Chinese garments. Garments with mandarin squares are known as «补服» (mandarin square garments). In the early Ming Dynasty, only officials were allowed to wear mandarin square garments, but by the late Ming period, this practice became more widespread, and even commoners could wear them if they could afford it. The mandarin squares of the Ming Dynasty were typically square-shaped and could either be separately sewn onto the garment or directly woven and embroidered onto it. Here, we are discussing the separately sewn variety.

Edgerton translates «补子» as «stomacher». However, the term «stomacher» typically refers to a triangular piece of fabric worn in the front of a woman's gown, which is not the same as a «补子». This interpretation by Edgerton is inaccurate.

Rui Xiaowei translates «补子» as «mandarin square», which is a very appropriate translation. It demonstrates a deep understanding of traditional Chinese clothing and reflects the cultural significance of «补子» accurately.

汉服形制 Han Chinese clothing style.

In «明实录», it is mentioned: «Having proper manners at home establishes a hierarchy among the young and old, and when the family and the court observe proper etiquette, it distinguishes rank and maintains equality». At the beginning of his rule, Zhu Yuanzhang established strict etiquette and ritual systems. In «春秋左传正义», it is stated: «The beauty of attire with embellishments is called «华», and the greatness of etiquette is why it is called «夏». [10] The ritual and etiquette systems include clothing regulations. While different clothing may have variations in fabric patterns, length, and thickness, their styles remain largely consistent. Although there was a trend of extravagance in the late Ming period, the basic structure of Ming Dynasty clothing did not undergo significant changes. Therefore, in «金瓶梅» (The Plum in the Golden Vase), many descriptions of clothing are familiar, such as the «比甲» (bi jia) category, which includes descriptions like «蓝纱比甲» (blue gauze bi jia), «云绢比甲» (cloud silk bi jia), «银红比甲» (silver-red bi jia), «妆花缎子比甲» (embroidered satin bi jia), and «大红遍地金比甲» (bright red with gold bi jia). The style remains constant, with variations only in fabric and patterns. Therefore, for the translation of such clothing descriptions, it should be done meticulously, with the translator understanding the clothing's form and providing accurate descriptions to allow readers to empathize.

(|) 膝裤 Knee-length pants.

The term «妆花膝裤» can be accurately translated as «embroidered knee-length leggings» in English. This translation conveys both the decorative aspect and the length of these leggings, which extend to the knee and are distinct from full-length trousers. In the seventy-fourth chapter, Ximen Qing quickly found another set, including a jade-covered satin jacket, a yellow cotton silk skirt, a blue Lushan silk cotton trousers, and a pair of embroidered knee-length leggings for her [3,115]. From this, it can be seen that in Ming-era Chinese clothing, trousers and knee-length leggings are two entirely different styles. While Ruixiaowei used an extended strategy to explain the original text, the term «leggings» lacks the depth and cultural connotation that «膝裤» holds. Leggings typically refer to tight-fitting leg coverings, which were rarely seen in ancient Chinese clothing. Chinese attire reflects a rich and diverse cultural heritage, and it's essential to convey the nuances accurately. In addition, his choice of «ankle leggings» shortens the length of the knee-length leggings. Therefore, translating it as «loose knee-to-ankle leggings» provides a more vivid image.

(二) 凤嘴鞋 Phoenix-beak shoes

Edgerton translates this as «her shoes scarlet, designed like a phoenix's bill», while Ray translates it as «shoes the points of which were adorned with red phoenixes». In reality, «凤嘴鞋» refers to shoes with upturned tips because during the Ming era, when women often bound their feet, the shape of the foot gradually narrowed from the back to the front, and the tip of the

big toe would lift up, resembling the beak of a phoenix. Therefore, «凤嘴» indicates the shape of the footwear rather than its decoration.

(三) 卧兔 Crouching rabbit.

In the sixty-eighth chapter, the term «海獭卧兔» can be translated into English as «sealskin headstrap». This term refers to a unique accessory from the Ming and Qing dynasties, known as the «昭君套». Ming dynasty women would wear it during winter to keep their foreheads warm and also for decorating their hair bun [8,22]. The term «卧兔» describes the appearance of this accessory: it resembles a reclining rabbit resting on the forehead. The «卧兔» is a long piece of fur that covers the forehead and has straps to secure it at the back of the head. Therefore, whether it's called a cap or a toque, it refers to a head-covering accessory. Both translations, «small white sealskin cap» and «sealskin toque,» provide a literal translation but do not capture the visual and functional aspects of the «卧兔». In my opinion, «headstrap» would be a more descriptive and fitting translation, as it conveys both the placement and form of the «卧兔».

Conclusion.

Through an analysis of the clothing translations in the two English versions, it becomes evident that Rui Xiaowei possesses more profound and extensive translation skills compared to Edgerton. Rui Xiaowei's translation demonstrates a better grasp of Chinese traditional attire and is underpinned by substantial research in historical sources, resulting in a more precise rendering of female clothing. This accomplishment is quite remarkable for a foreign translator of Chinese classical literature, emphasizing the importance of consulting relevant historical materials and providing culturally congruent translations for distinctive Chinese clothing terminology. Such efforts enable readers in the target language to gain insights into foreign cultures through their reading experience, particularly in works like «The Plum in the Golden Vase», which vividly depict the social customs of the era. Zhang Huiqin argues that translators have a duty and responsibility to offer harmonious translations for specific Chinese clothing terms, facilitating cross-cultural understanding among target language readers [9,35]. Hence, when translating literary works, it is imperative to consult pertinent historical sources and analyze the societal context of the time. This approach ensures a more faithful representation of the historical period for readers in the target language. Furthermore, translators should employ appropriate translation strategies in different contexts to prevent cultural misrepresentation. However, conveying a comprehensive understanding of clothing based solely on textual descriptions can be challenging. Therefore, after translating based on historical sources, incorporating illustrations in the appendix can be an effective means of visually depicting the clothing described in the original text. This interdisciplinary approach combines textual and visual elements to present clothing that faithfully mirrors the text, thereby achieving effective cultural translation and dissemination.

Contribution of the authors. Nygmanova Dinara - work with literature, analysis and synthesis of research results. Kuldeyeva Gulnara - analysis and synthesis of research results and work with manuscript text.

References

1. 谢天振. 当代国外翻译理论导读[M]. 天津: 南开大学出版社, 2008: 282 p.
2. Bassnett S. Translation Studies. Shanghai Foreign Language Education Press, Shanghai, 2004: 6 p.
3. 兰陵笑笑生. 新刻绣像批评金瓶梅(崇祯本). 香港: 三联书店, 2011: 112-118 p.
4. Chesterman A. Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory. Revised Edition, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2016: 85-86 p.
5. 钱纪芳, 顾小燕. 色彩指称词的模糊性及其翻译策略[J]. 浙江理工大学学报, 2008(6): 720-725 p.

6. 段笔耕, 金心亦. 中国传统纹样在现代纺织品设计中的应用——评《中国传统纹样与现代纺织品设计融合研究》. 上海纺织科技, 2022, 50(8): 65-66 p.
7. 扬之水. 物色: 金瓶梅读“物”记[M]. 北京: 中华书局, 2018: 117 p.
8. 擷芳主人. 大明衣冠图志[M]. 北京: 北京大学出版社, 2016: 22-29 p.
9. 张慧琴, 徐珺. 《红楼梦》服饰文化英译策略探索[J]. 中国翻译, 35(2), 2014: 111-115 p.
10. The Motives and Behavior of Malaysian Chinese Using China's Social Media, Haoyuan Yu & Farideh Alizadeh, Rupkatha Journal, Vol. 15, Issue 2, 2023.

References

1. Xie Tianzhen. An Introduction to Contemporary Foreign Translation Theory (Nankai University, Press Tianjin, 2008, 282 p.).
2. Bassnett S. Translation Studies (Shanghai Foreign Language Education Press, Shanghai, 2004, 6 p.).
3. Lanling Xiaoxiaosheng. New Engraved Critique of the Golden Lotus (Chongzhen Edition) (Joint Publishing, Hong Kong, 2011: pp. 112-118).
4. Chesterman A. Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory. Revised Edition (John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2016, 85-86 p.).
5. Qian Jifang, Gu Xiaoyan. The Ambiguity of Color Nouns and Their Translation Strategies, Journal of Zhejiang Sci-Tech University, 2008(6): pp. 720-725.
6. Duan Bigeng, Jin Xinyi. The Application of Traditional Chinese Patterns in Modern Textile Design: A Review of «Integration Study of Traditional Chinese Patterns and Modern Textile Design», Shanghai Textile Science & Technology, 2022, 50(8): pp. 65-66.
7. Yang Zhishui. «Selection: A Study of the Object in Reading Jin Ping Mei» (Zhonghua Book Company, Beijing, 2018, p. 117).
8. Master Xie Fang. «Illustrated Record of Ming Dynasty Clothing and Headwear» (Beijing University Press, Beijing, 2016: pp. 22-29).
9. Zhang Huiqin, Xu Jun. Exploration of English Translation Strategies for Costume Culture in «Dream of the Red Chamber. Chinese Translation, 35(2), 2014: pp. 111-115.
10. The Motives and Behavior of Malaysian Chinese Using China's Social Media, Haoyuan Yu & Farideh Alizadeh, Rupkatha Journal, 2 (15) (2023).

Д.К. Ныгманова, Г.И.Кульдеева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Чжуан Чжэннің «Алтын вазадағы қара өрік» шығармасындағы әйелдер костюмдерін мәдени аударма тұрғысынан лингвомәдени зерттеу

Аңдатпа. Қазіргі мәдениеттің көрнекі табиғаты ежелгі этникалық мәдениеттерге, соның ішінде тарихи костюмге деген қызығушылықты арттырады. Бұқаралық деңгейде бұл мұражай экспозицияларында және көркем әдебиеттің танымалдылығында көрінеді. Іс жүзінде костюм белгілі бір мәдениеттің қандайда бір сипаттамаларын қабылдайтын және сонымен бірге белгілі бір мәдениет үшін маңызды белгілі бір ақпаратты байланыстыру, беру және игеру функцияларын орындай отырып, әртүрлі тарихи кезеңдердің мәдениеттері арасындағы делдал болып табылатын социокод ретінде қарастырылуы керек. Дәстүрлі қытай костюмінің әлеуметтік-мәдени кодтарын талдау зерттеушілер үшін дәстүр туралы қытайлық ойды - сыртқы әр түрлі құбылыстардың ішкі үздіксіздігі идеясын тереңірек түсіну тұрғысынан қызығушылық тудырады. Бұл алдыңғы тарихи дәуірлердің іргелі идеологиялық алғышарттарын және олардың қазіргі мәдениеттің маңызды белгілеріндегі көріністерін анықтауға, сондай-ақ дәстүрлі және инновациялық өзара әрекеттесуді бақылауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты, мақалада біз әйгілі қытайлық «Алтын көздегі қара өрік» (天金 Jin Ping Méi) романының аудармаларын талдадық. Атап айтқанда әйелдердің дәстүрлі костюмдерінің ерекшелігін қарастырылады. Зерттеуде адамгершілік, әлеуметтік мәртебе және

қарым-қатынастың күрделі динамикасы тақырыптары, сол кездегі қоғам мен өмір салты, сонымен қатар дәуірдің екіжүзділігі мен моральдық құлдырауы мәселесі қозғалады. Зерттеуде Эдгертон мен Дэвид Тод Рой аудармаларының салыстырмалы талдауы ұсынылады. Сол дәуірдегі киім атауларын аудару үшін тарихи материалдардың, мәдени артефактілердің және ежелгі картиналардың маңызы талданады.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттану, мәдени аударма тұжырымдамасы, «Алтын көздегі қара өрік», әйелдер костюмі, қытай костюмі, Мин әулеті.

Д.К. Ныгманова, Г.И. Кульдеева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Лингвокультурологическое исследование женских костюмов в произведении Чжуан Чжэна «Слива в золотой вазе» с позиции культурного перевода

Аннотация. Визуальная природа современной культуры актуализирует интерес к этническим культурам античности, включая исторический костюм. На массовом уровне это проявляется в музейных экспозициях и популярности художественной литературы. На практике костюм следует рассматривать как социокод, который улавливает определенные характеристики конкретной культуры и, в то же время, является посредником между культурами разных исторических периодов, выполняя функции коммуникации, передачи и усвоения определенной информации, значимой для данной культуры. Анализ социокультурных кодов традиционного китайского костюма представляет интерес для исследователей с точки зрения более глубокого понимания китайской мысли о традиции - идеи внутренней непрерывности внешне разных явлений, что позволяет выявить фундаментальные идеологические предпосылки предшествующих исторических эпох и их проявления в существенных чертах современной культуры, а также отследить взаимодействие традиционного и инновационного. В этой связи в данной статье мы анализируем переводы знаменитого китайского романа «Слива в золотой вазе» (金瓶梅 Jīn Píng Méi), который содержит огромное количество предметов одежды, в частности, женских традиционных костюмов. Исследование затрагивает темы желания, морали, социального статуса и сложной динамики отношений. Оно предоставляет подробное культурное описание общества и образа жизни того времени, а также комментирует лицемерие и моральный упадок эпохи.

В исследовании представлен сравнительный анализ переводов Эдгертона и Дэвида Тод Роя. Анализируется значение исторических материалов, культурных артефактов и древних картин для перевода наименований одежды той эпохи.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепция культурного перевода, «Слива в золотой вазе», женские костюмы, китайский костюм, Династия Мин.

Information about the authors:

Кульдеева Г.И. – ф.ғ.д., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ныгманова Д.К. – «Аударма ісі» мамандығының докторанты, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Kuldeyeva G.I. – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nygmanova D.K. – Ph.D. student of Translation study, Senior Lecturer, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

П.С.Сыдық* , К.Қ.Садирова

К.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
(E-mail: sydykperizat@gmail.com, kulzat.sadirova@mail.ru)

Тілдік рефлексияның дискурс және мәтінмен арақатынасы

Аңдатпа. Бұл мақалада тілдік рефлексияның дискурс пен және мәтінмен арақатынасы, рефлексия үдерісінің мәтінде көрінісі, лингвистикада алатын орны жайлы мәселелер қарастырылды. Тіл біліміндегі жаңа парадигма когнитивтіліктің туындауымен тілдік рефлексия ұғымын, оның пәнаралық сипатын, тілдік бірліктерді менталды аспекті тұрғысынан зерттеудің маңыздылығы арта түсті.

Дискурс ғаламды бейнелеудің, ұғынудың тәсілі ретінде сөз бен ойдың бірлігін айқындаса, мәтін когнитивтік әрекеттің нәтижесі ретінде тілдік кодпен берілетін дискурс бірлігі болып табылады. Мақалада дискурс пен мәтінді қатар қарастыра отырып, өзара ерекшеліктеріне тоқталып, мәтіндегі ақпаратты қабылдауда оқырманның санасындағы реакцияны, оған стимул болған тілдік бірліктерді талдауда рефлексия үдерісіне ұласатыны анықталып, тілдік рефлексия ұғымымен ұштастыра отырып зерттеледі. Осыған орай, тілдік код және когнитивтік код терминдеріне анықтамалар беріліп, мысалмен нақтыланады.

Ғылыми жұмыста мәтін мен дискурстың тілдік рефлексиямен арақатынасын анықтауда Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» туындысынан үзінділер алынып, талдаумен ұсынылды. Мақалада анализ, синтез, сипаттау және модельдеу әдістері қолданылды, дискурстың когнитивтік табиғатын пәнаралық ғылым саласы аясында қарастыруда ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

Түйін сөздер: дискурс, тілдік код, когнитивтік код, мәтін, тілдік рефлексия, көркем дискурс, рефлексив.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-119-129>

Түсті: 12.10.2023; Жөнделді: 10.11.2023; Мақұлданды: 19.01.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Қазіргі тіл білімінде дискурс түсінігі әр түрлі бағыттағы зерттеулерде көпәспектiлi мәнге ие. Антропоэектілік парадигмамен бірге тілдік қолданысқа енген бұл ұғымға сан түрлі анықтамалардың берілуі, оны зерттеу тәсілдерінің де біржақты болмауы бұл мәселенің өзекті екендігін аңғартады. Л.М. Макаровтың пайымдауы бойынша, тіл білімінде антропоэектілік бағыттың қалыптасуы гуманитарлық ғылымдағы дискурстық төңкеріс деп аталады (Макаров, 2003). Ғалым Б. Момынова: «Антропоэектілік парадигма бұрыннан белгілі, танымал классикалық әдістемелік зерттеулер сияқты таным объектісін зерттегеннен гөрі, таным субъектісіне, яғни адамға бет бұрды. Өйткені, адам – тұлға, жай ғана ізгілік пен қайшылықтардың жиынтық образы емес, ұлттық және әлеуметтік белгілерді бойына жинақтаушы тұлға. Сондықтан да этнолингвистика, этнопсихология, этнопедагогика, психолінгвистика, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика – бәрі

адам санасы мен танымын, оның терең қатпарларын, таным мен сананың, адам ұғым-түсінігінің, ойы мен ойлауының тіл арқылы жарыққа шыққан нәтижелерін зерттейді», - деп көрсетеді (Момынова, 2009). Демек, дискурстық лингвистиканың антропоэекті лингвистикамен ұштасуының негізінде адам санасы мен танымы, дүниеге көзқарасы, оның әлемі сөз арқылы туыңдыларда немесе шығармаларда сөз арқылы біртұтас қарастырылып, көрініс табатындығы жатыр.

Материал және әдістер. Тілдік рефлексияның дискурспен, мәтінмен арақатынасын анықтау мақсатында тілдік материал ретінде Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» шығармасынан үзінділер алынды. Мақала жазу барысында ғалымдардың дискурс, мәтін және рефлексия ұғымдарына берген анықтамалары негізге алынып, көркем мәтінді дискурстық тұрғыдан талдау, контекстік талдау және сипаттамалық әдістер қолданылды.

Әдебиетке шолу. «Дискурс» терминін алғаш қолданған француз ғалымы Э. Бенвенист: «Сөйлеуші тарапынан айтылатын сөз (речь)» ретінде сипаттады (Бенвенист, 1974). Т. Ван Дейктің зерттеуіне сәйкес: «Дискурс, өзінің кең мағынасында, тілдік форманың – мағына мен іс-әрекеттің күрделі бірлігі, ол өз кезегінде коммуникативтік акт тұрғысынан жан-жақты сипаттала алар еді», - көрсетеді (Ван Дейк, 1989). Бұл тұрғыда «Орыс тілінің стилистикалық энциклопедиялық сөздігінде» дискурсқа мынадай анықтама беріледі: «Белгілі бір когнитивті және типологиялық негізделген коммуникативтік кеңістікте жүзеге асатын жазба мәтінде не ауызша сөйлеу тілінде орнығып отыратын коммуникативтік оқиға» (Кожина, 2003). Т.А. ван Дейк «Мәтіннен басқа да экстралингвистикалық факторлардан (әлем туралы білім, ой-пікір, тұжырымдамалар, адресат мақсатынан) тұратын күрделі коммуникативтік құбылыс», - деп саралайды (Ван Дейк, 1988). В.И.Карасик түсінігінде дискурс – экстралингвистикалық-прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психолінгвистикалық және басқа да факторлардың жиынтығынан тұратын байланыстағы мәтін; арнайы әлеуметтік іс-әрекетке бағытталған; адамдардың арақатынасындағы және олардың санасындағы (когнитивтік үдерістегі) компонент; өмірге ендірілген сөз (Карасик, 2004). Бұл ретте, Ж.И. Исмаилова «мәтін» ұғымын қарастырмай «дискурсты» зерттеудің мүмкін еместігін айтады: «Дискурстың заманауи анықтамалардың барлығы дерлік мәтінді салыстыруға негізделген: мәтін – жүйе бірлігі, дискурс – сөз құбылысы; мәтін – өнім, дискурс – үдеріс; мәтін – виртуалды абстрактілі болмыс, дискурс – осы болмыстың іске асуы және т.б.» (Исмаилова, 2006). Жоғарыдағы ғалымдардың берген анықтамаларынан көргеніміздей, дискурс пен мәтінді қатар қарастыру немесе олардың өзіндік ерекшеліктерін ашып, зерттеулер жүргізудің маңызды екендігін байқаймыз. Бұл сұрақ төңірегіндегі ғалымдардың пікірі де сан алуан. Х.С. Мухамадиевтың сипаттауынша, дискурс – диалог түріндегі, мәтін – монолог түріндегі тілдік әрекет. Дискурс – тілдік әрекеттің дыбысталу формасы, мәтін – тілдік әрекеттің графикалық формасы; дискурс – белгілі бір жағдайдағы вербалды және бейвербалды құралдардың қатысымымен жүзеге асатын дайындықсыз сөйлеу, ал мәтін – арнайы өңделіп, белгілі бір мақсатқа бағытталған тілдік әрекет, бұл жерде жағдаят категориясы қарастырылмайды; дискурста коммуникацияға қатысушылардың арасында міндетті түрде байланыс орнауы шарт, мәтінде жеке қатысымдық байланыс болмайды; дискурс - кеңістік пен уақыт бірлігінің шеңберіндегі тілдік әрекеттің орнауы мен оның санада қабылдануы, мәтін тілдік әрекеттің әртүрлі уақыт аралығында уақытша (временные условие) орналасуы мен жадта қабылдануы; дискурс – қатысымның (әңгіме немесе пікірталас кезінде) жалпылама не жекелеген мақсатына сай сөйлеуші мен тыңдаушы рөлдерінің ауысып – алмасып отыруы, мәтінде тілдік әрекет иесі, яғни автордың жалғыздығы, коммуникативтік жағдаяттың толық жүзеге аспауы көрінеді (Мухамадиев, 2004). Ғалымның берген анықтамасына сүйенсек, дискурс пен мәтін арақатынасы дискурстың динамикалық, ал мәтіннің статикалық қалпында болатынынан байқалады. Бұл дегеніміз, дискурстық қарым-қатынас кезінде адресант пен адресат, сөйлеуші мен тыңдаушы өзара қарым-қатынасқа түсіп, коммуникативтік жағдаятта бір-бірімен ақпарат алмасу болады, ал мәтінде керісінше оқырман жанды қатынасқа түсіп талдау жасай алмағандықтан, тек автордың логикалық ой тізбегін өзінше саралау

мүмкіндігіне ие. Яғни, дискурс коммуникация құрудағы форма ретінде көрінсе, мәтін осы дискурстың бірлігі (мәтін дискурста жанданады) болып саналады.

Талқылау және нәтижелер. Дискурсты коммуникация тұрғысынан қарастыруда код мәселесіне назар аударған жөн. Мәтіндегі тілдік таңбаларды кодтар жүйесі ретінде қарастырсақ, автор өзінің айтпақ болған ойын тілдік бірліктер арқылы кодқа салса, оқырман бұл туындыны өз санасынан өткізіп түйсінуі үшін сол кодты аша алатындай білімі (танып-білу қоры) болуы тиіс. Автор мен оқырман екеуі де бір тілдің субъектісі болса, тілдік нормалар екеуіне де ортақ болып табылады. Алайда, мәтін түзуші тілдік бірліктерді өз мақсатына қарай таңдап алатынын ескерсек, сол тілдік таңбаларда салынған мәдени немесе когнитивті кодты ашу қабылдаушының санасында шиеленіс тудыруы мүмкін. Мысалы, автор өз туындысында қашықтық өлшемді білдіру мақсатында *қозы көш жер* деген тілдік кодты пайдаланды. Оқырман бұл этнографиялық атау жайында тілдік білімі болмағандықтан оның мазмұнын ұқпауы ықтимал. Бұл түсінбеушілік оқырманның санасында халықтық атауға қатысты дәстүрлі білімнің жоқтығымен айқындалады. Яғни, қарым-қатынасқа түсушілер бір ұлттың тілдік жүйесінде болуымен қатар, сол ұлттың кодтық жүйесін де білуі қажет. Сонда ғана коммуниканттардың арасында ақпарат дұрыс қабылданып, коммуникация өрбиді. Бұл сөзімізге профессор Б.Қалиұлының мына пікірі дәлел бола алады: «Тілдік қарым қатынас болуы үшін кемінде үш нәрсенің болуы шарт. Олардың біріншісі – ұлттық тіл, яғни таңба. Екіншісі сол тілді (таңбаны) қолданушы (адресант), үшіншісі оны түсініп қабылдаушы (адресат). Осы үшеуі бірлікте болса ғана тіл өзіне тән коммуникативтік қызметін толық атқарады. (Қалиұлы, 2011).

Ал, керісінше басқа оқырманның санасында бұл атау жайында ақпарат болса, ол өткен замандағы ақиқат дүниеден хабар береді, қабылдаушы оны өзіндегі біліммен сәйкестендіреді, яғни реакцияға ұшырайды, осылайша автор мен оқырман арасында диалог басталады. Бұл ойымызды ғалым Н.Уәлидің мына пікірімен толықтырамыз: «Мәтіндегі әлгіндей тілдік таңбалар индивид санасындағы ақиқат дүние туралы «тыныш» күйдегі білімді «оята» бастайды. Тілдік таңба стимул болса, оқырман санасындағы білімнің мән алуы (актуалдануы) – реакция. Бұл жайт мәтін арқылы «оқырман тілдік тұлға» мен «суреткер тілдік тұлға» арасында диалогтің басталғанын байқатады. Екі бірдей код – тілдік код пен когнитивтік код, – ашылғанда ғана сөз субъектілерінің (адресант пен адресат) арасында диалог болады» (Уәли, 2007). Е. Кубрякова анықтамасына сәйкес: «Мәтін – айрықша тілдік код, сондықтан оқырман санасында мәтіндегі тілдік кодты аша алатындай тілдік білімнің болуы шарт, өйткені автор айтпақ ой-сезімін тілдік бірліктер арқылы кодқа салады» (Кубрякова, 2002).

Ғалымдардың пікірін басшылыққа ала отырып, жоғарыда келтірген мысал бойынша екі оқырманның арасындағы айырмашылықты *тіл тұтынушысы* және *тілдік тұлға* болуымен байланыстырамыз. Этномәдени кодпен берілген тілдік таңбаны (қозы көш жер) түсіне алмаған оқырман тек тіл тұтынушысы болып қала берді (ұлттың танымы сақталған «мәдени кодты» аша алмауы, аталған ұғымға қатысты ақпараттар легі жоқ). Ал, екінші оқырман тілдік мәдени құзыреті қалыптасқан тілдік тұлға (ұлттың кодтық жүйесін меңгерген, атау жайында білімі бар). Бұл жағдайды дискурсты арнайы зерттеуші ғалым К. Садирова былайша түсіндіреді: «Бұл тұста тіл тұтынушысы мен тілдік тұлғаның айырмашылығы бірінің тек лингвистикалық құзыреттілікке (тіл тұтынушысының) ие болуы, бірінің лингвистикалық құзыреттілікке қоса, өзі тұтынатын тіліндегі мәдени семантиканы, мәнділікті жете меңгеруі (тілдік тұлғаның)» (Садирова, 2019).

Тіл тұтынушысының тілдік мәдени құзыреті дискурстық тәжірибеде қалыптасады десек, ғалым К. Садирова дискурсты: «мәтін қалыптастыратын коммуникативтік ортада өткен қарым-қатынасқа сай когнитивтік үдеріс» ретінде сипаттайды (Садирова, 2019). Профессор Э.Д. Сулейменова дискурстың когнитивтік табиғаты жөнінде «тілдің мазмұндық жағының кез-келген интерпретациясы тіл, ойлау және шындық болмыс арақатынасы мәселелерімен тікелей байланысты болады. Тілдік және когнитивтік ұғымдарды талдаудың ерекше әдістемелік мәні мен оған деген аса қызығушылық бұл жағдаятты негіздейді» деп

түсіндіреді (Сулейменова, 2007). Ендеше, дискурсты когнитивті тұрғыдан қарастыруда коммуниканттардың жеке тұлғалық, ментальдық әлемін де зерделей аламыз. Яғни, адамның өмірлік тәжірибесінің негізінде этномәдени бірліктер санада сақталады, және белгілі бір түсінік қалыптастырып, ол білім қоры әлеуметтік психологиялық жағдаяттарда көрініс береді. Бұл ретте, дискурстың когнитивтік қырын пәнаралық ғылым саласы аясында зерттеудің маңыздылығы білінеді. Зерттеуші Т.А.ван Дейк пен В.Кинч (Ван Дейк, Кинч, 1988) құрған пәнаралық модельді кесте (1-кесте) түрінде ұсынуды жөн көрдік:

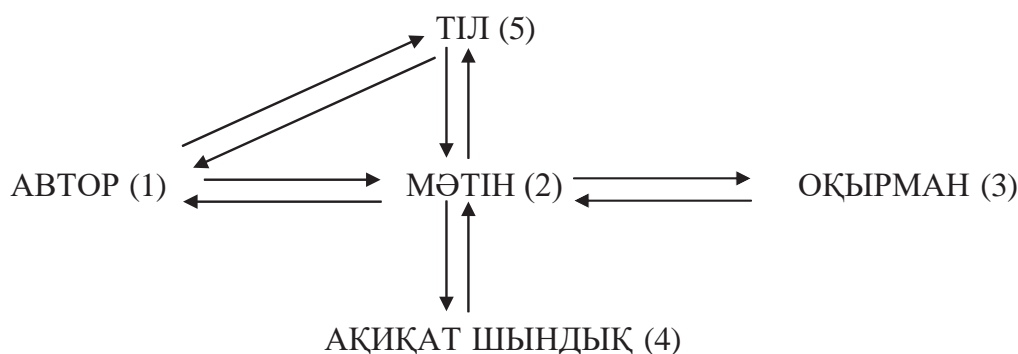
1-кесте. Пәнаралық модель компоненттері

Когнитивтік	Контекстуальдық
Модельдің пресуппозициялы негізі (когнитивті, ішкі ақпаратты пайдалану)	Мәтінді өңдеу моделінің прагматикалық негізі (мәтіннің мәнін түсінудің әлеуметтік мәнмәтінде көрінуі)
Модельдің стратегиялық негізі (ментальды түсініктердің тиімді құрастырылуы)	Тыңдаушы мен сөйлеуші әрекетіндегі интерактивті үрдіс

Кесте бойынша коммуниканттардың жекелеген танымдық аясының қиылысу немесе түйісу нүктесі коммуникативтік жағдаяттың когнитивті аспектісі болып саналады. Мұнда коммуникант санадағы ішкі ақпаратты пайдалану арқылы ментальды түсінігін құрастырып, өзінше қорытады. Осылайша, модельдің стратегиялық негізі осы түсініктерді дұрыс қалыптастыруды мақсат етеді. Қабылданған мәтінді өңдеуде тыңдаушы мен сөйлеушінің өзара әрекеттері әлеуметтік мәнмәтін ретінде қалыптаса отырып, прагматикалық негізді құрайды. Осылайша, индивидтің санасы мен әрекетіне байланысты тілдің қолданылуы немесе жұмсалуды прагматика ұғымымен ұштасады. Тілді зерттеуші ғалымдарының сана, ой, ментальды кеңістік, менталитет сынды ұғымдарды пәнаралық сипатта зерттеу объектісіне айналдыруы коммуникацияға қатысушылардың тілдік қабілетін толыққанды зерттеуге мүмкіндік береді.

Когнитивтік аспектісі тұрғысынан пресуппозиция мен мәнмәтін коммуникацияның астырт та терең компоненттеріне (глубинные компоненты) жатады. Олар сөйлесім арқылы коммуникативтік жағдаяттың ерекшелігін (специфика) айқындайды (Иссерс, 2006). К.А. Долининнің көрсетуінше, коммуникативтік жағдаяттың параметрлерін (адресат, адресант, код, хабарлама, байланыс каналы, белгілі бір жағдайлар) есепке ала отыра, кез келген мәтін «элементтер тізбегінен тұратын ұымдасқан мағыналық тұтастық; автормен (адресантпен) оқырманға (адресатқа) бағытталған хабарлама» болып табылады (Долинин, 1988).

Коммуникативтік жағдаят дискурстың өзегі болып саналса, М.Фуко дискурсты авторлық ұстаныммен байланыста қарастырады. Автор мен оқырман арасындағы коммуникация әлеуметтік, психологиялық факторлардың өзара әрекеттесуі нәтижесінде көрінеді. Автор туындысы, соның ішінде көркем мәтін ең алдымен адам танымына бағытталады, оқиғалар және шешімдер көркем сөздермен жеткізіледі. Көркем туындының ерекшелігі шынайы өмірдегі автордың тілдік бірліктердің көмегімен ішкі сезімдерін, сырын дискурстық жүйеде қалыптастыруы. Адресант тілдік тұлға ретінде өз санасындағы танымын қабылдаушы санасында қайта түзеді. Осылайша, көркем шығарма автор – мәтін – оқырман қатынасында алып зерттелсе, зерттеуші Қ.К.Кенжеқанова (2015) «Саяси дискурстың прагматикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша)» атты диссертациялық жұмысында ғалым Ғ.Әнестің мәтіннің тіл жүйесіндегі байланысын Л.В.Бабенко сызбасына сәйкес сипаттағанын көрсетеді:

1-сызба. Мәтіннің тіл жүйесіндегі байланысы

Сызбада мәтіннің тіл жүйесіндегі өзара байланыстылығы автордың ақиқат шындықты бейнелеп құрастырған шығармасының адресатқа жетіп, оның санасына әсер ету (реакция) арқылы оқырман автордың ойын түсініп, оның шығармашылық әлеміне баруға тырысады. Жазушының суреттеген ақиқат шындығын өзінше пайымдауға мүмкіндік алады. Адресат адресанттың таным әлемі мен тіл әлеміне бойлайды. Яғни, автор көркем мәтінді құруда оқырманға түсінікті жеткізудің жолдарын іздейді. Бұл жайында ғалым Н.Уәлидің пікіріне сүйенсек, «Автор өзінің санасындағы тілдік парадигмадан (вертикал түзуден) тілдік бірліктерді таңдап, талғай бастайды. Ой елегінен өткен бірліктер синтагмалық (көлбеу түзу бойынша) тізбекке түседі. Сөйтіп, автордың «нені айтсам?», «қалай айтсам?», «кімге айтсам?» деген мәтіндік құрылымға дейінгі ойша сөзі, яғни «коммуникацияның» бірінші кезеңі тілдік таңбалар арқылы объективтеніп, мәтінге, яғни екінші кезеңге – сөз актісінің бір бүтініне айналады, бірақ коммуникация аяқталмайды» (Уәли, 2007). деп ой білдіреді.

Ғалым Әзімжанова Г. «Көркем мәтін – коммуникация формасы, оған байланыс, белгі (код), меңгеру, тезаурус, дүниетаным, коммуниканттардың әлеуметтік, тарихи, ұлттық ерекшеліктері, интенцияның коммуникативті (прагматикалық қарым-қатынаста лаптарына сәйкес келуі жатады. Көркем мәтіннің ақпараттық мазмұндық және прагматикалық деңгейдегі экстралингвистикалық (когнитивті) аспектісі коммуниканттардың тілдік және әлеуметтік тәжірибесіне негізделеді, ақпараттық дүниетанымына және қатынасшылардың мақсатына сәйкес болады. Сөздің эстетикалық мәні оның сапасы ретінде сипатталады, ол мәтін жүйесінде лексикалық бірліктердің коммуникативті әлеует негізінде, тұтас бүтіннің бейнелі перспективасында, оның басқа элементтермен жан-жақты байланысында қалыптасады» деп тұжырымдайды (Әзімжанова, 2007). Бұдан біз қарым-қатынас стиліне қарай дискурстың көркем дискурс болып ажыратылатынын аңғарамыз. Мұны ғалым А.Н. Приходьконың дискурсты орта, қарым-қатынас режимі және қарым-қатынас стиліне қарай топтастырғанынан да байқауға болады (Приходько, 2007).

Профессор Ж. Манкеева психолінгвистиканы әр ұлтқа лайықты ұғымды қабылдау, тану, сезу, тұшыну, ақпаратты жеткізу, тарату қабілеттеріндегі өзгешеліктерді тілдік санада таңбалау деп көрсетсе, прагматиканы уақыт пен кеңістік контекстінде қоғамдағы тіл қызметінің тілді тұтынушының санасы мен әрекеті аясында қолданудың көрінісі деп тұжырымдайды (Манкеева, 2014). Яғни, коммуникативтік жағдаятқа байланысты (автор мен оқырман) көркем шығарма авторының оқырманға өз мақсатына сай ниетін көрсете отырып, әсер етуі дискурстық прагматика ұғымына саяды. Бұдан қандай да бір ұғымды қабылдап ой елегінен өткізуде *тілдік сана* термині қолданылатынын байқаймыз. Тілдік сананы И.А. Стернин тілдік бірліктердің семантикасы арқылы зерттеуге алынады десе, ал семантика номинациялау үдерісі мен коммуникация барысында ашылады деп көрсетеді (Стернин, 2002). Демек, тілдік санада тілдік ойлау әрекетімен қатар сөйлеушінің коммуникация барысындағы автоматты әрекеті де көрініс табады. Р.М. Шумарина пікіріне сәйкес, тілдік сана «мәтіннің, тілдік сана-сезімнің, одан кейін метатіл мен метамәтіннің пайда болуына тікелей ықпал етеді» (Шумарина, 2003).

Қазіргі уақытта бұл ұғымдар кеңінен рефлексивті лингвистика аясында зерттеліп жүр. Көркем дискурстағы мәтіннің, тілдік сана сезімнің жандануы, оқырман тарапынан қабылданып, интерпретациялануы *метатіл* және *метамәтін* түсініктерімен қатар келетінін аңғарамыз. Бұл ретте, Н.К. Рябцева мынадай анықтама береді: метатіл «метатілдің өзінен басқа тілге деген, оның ауызша, жазбаша, арнайы, әдеби және т.б. сөйлеу түрлерінде өзара байланысқан ойлау, сөйлеу-ойлау үдерістері мен біршама рәсімдерді қолдану секілді рефлексияның тілдік құралдар типі мен түрлерінен тұрады» (Рябцева, 2005). Анықтамаға сәйкес, метатілдің бір тілдік таңбаны екінші тілдік таңба көмегімен интерпретациялаудағы құрал ретінде сипатталғанын байқаймыз. Мысалы, Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» атты шығармасынан мына үзіндіні алайық: «Қораның бұрышын айнала бергенім сол еді, көзім есік алдындағы *тажалға* түсті. *Тажал деп отырғаным — сыры көше бастаған, жағал-жағал үш дөңгелекті, көкшіл көне мотоцикл*». Автор *тажал* деген лингвистикалық таңбаға өзінің тарапынан түсініктеме беруде екінші қатардағы тілдік таңбалар көмегіне (сыры көше бастаған, жағал-жағал үш дөңгелекті, көкшіл көне мотоцикл) жүгінген. Бұл ретте автордың ой елегінен өткен тілдік бірліктері (метатіл) мотоциклді *тажалға* теңей отырып, оның тек ескі сипатын беріп қана емес, оған деген өзінің жағымсыз көзқарасын аңғартуда оқырманның танымына бағытталған. Адресант метатілдік санасына сүйене отырып, көркемдеуіш құралдар сәтті пайдаланылғанын көре аламыз. Ал, оқырман өз кезегінде осы мәтінді қабылдап, интерпретациялауда тілдік санасында рефлекске түскен ескі мотоциклдің «тажал» сөзімен жағымсыз мәнде ассоциациялануында метатілдің маңыздылығы айқын көрінеді. Бұл жағдайда адресат санасында метатілдік рефлексия орын алады (тілдік ақпараттан бөлек, автордың эмоциясын, мотоциклге деген ішкі ызасын түсіну).

Бұл жайында ғалым Н.Б. Глотова «метатілдік рефлексияға» мынадай анықтама береді: «Метатілдік рефлексия өзінің дайындықсыз сөйлеу, интуитивті, бейнелі, поэтикалығымен ерекшелене тұрып, қарапайым адам санасында қалыптасқан әлем бейнесінің тілде көрініс табуы» (Глотова, 2003).

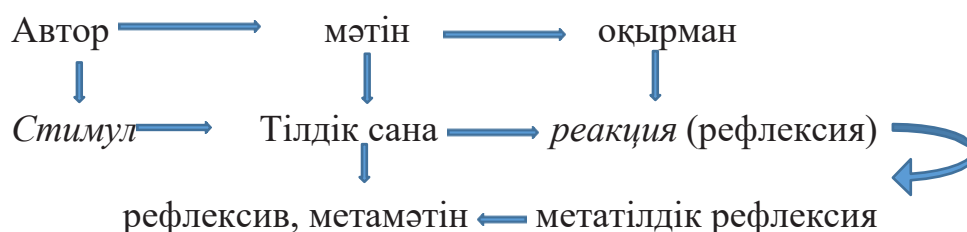
Метатілдік рефлексия функциялары жайлы зерттеулерді қарастыра келе, М.Р. Шумарина функцияларды жалпы үш топқа жіктейді: а) мәтіндік; б) дискурсивті; в) әлеуметтік (Шумарина, 2011). Мәтіндік функциялар мәтін құраудағы метатілдік айтылымдардың рөлімен анықталады; дискурсивті функциялар нақтылы коммуникативті жағдай мен оны реттеу амалдары негізінде көрінеді; әлеуметтік функциялар метатілдік қызметтің жеке тұлғаларға не күллі қоғамға тигізер әсеріне тиесілі. Метатілдік рефлексия терминін анықтауда ғалымдар екі басты мәселеге басымдылық танытады:

1) қарым-қатынас кезіндегі сәтсіздік немесе оның туу қаупін сезіну рефлексияның пайда болуына стимул бола алады (Хлебда, 1998; Булыгина, 2000);

2) тілдік тұлға рефлексия үдерісінде екі жақты рөл атқарады: сөйлеуші, яғни сөз авторы ретінде және де өзінің сөйлеу әрекетін бағалайтын сыншы ретінде (Булыгина, 2000).

Көркем дискурста автор үнемі оқырманына ақпаратты сәтті жеткізуді ойлап отырады десек, біздің мысалымыздағы *тажал* сөзіне берілген анықтама адресанттың бұл ұғымды адресаттың түсінудегі қауіпті сезіну барысында рефлексияның пайда болуына стимул болған бірлік ретінде қарастыра аламыз. Демек, автор коммуникация кезінде сәтсіздік орын алмас үшін метатілдік рефлексия үдерісінің субъектісіне айналды. Оқырман санасында да *тажал* сөзі жағымсыз мәндегі термин ретінде қабылданады. Сондай-ақ, ескі мотоциклдің «*тажал*» сөзімен ұштастырылуын адресат кейіпкер Қожаның өз анасын мотоцикл иесінен қызғануынан, оған деген теріс көзқарасынан туындаған ұғым деп түсіне алады. Аталған терминге қатысты өзінің білім қорындағы ақпаратқа жүгініп, оның ежелден келе жатқан негативті мәнде жұмсалатын бірлік екенімен сабақтастырады. Сонымен қатар, эксплицитті тілдік ақпараттан бөлек, автордың метатілдік бағалау әрекеті негізінде метатілдік қызметтің дискурсивті табиғаты көрінеді («тажал» сөзіне берілген авторлық анықтама). Яғни, бір ғана стимул *тажал* сөзі екі коммуникант (автор мен оқырман) арасында көркем дискурста санада реакцияға ұшырап, өз кезегінде метатілдік рефлексияны тудырып, рефлексивті

лингвистиканың объектісіне айналғанын байқаймыз. Бұл орайда, метатілдік рефлексия жоғарыда көрсетілген М.Р.Шумарина жіктемесіне сәйкес, мәтіндік және дискурсивті функцияны атқарып тұр. Стимул реакция (S R) сызбасы негізінде ассоциациялану арқылы концепт термині орын алса, бұл ұғым рефлексивті лингвистикада *рефлексив*, *метамәтін* терминімен сәйкес келеді. Бұл терминдер метатілдік сана жұмысының өнімі, нәтижесі ретінде сипатталады. Осы үдерісті сызба түрінде былай ұсынсақ болады:

2-сызба. Тілдік рефлексияның мәтінмен, дискурсмен арақатынасы

Көркем дискурстың рефлексивті лингвистикада көрінуін былайша сипаттасақ болады: автор мәтінді жазады және ол оқырманның танымына, түсінігіне бағыттала отырып, тілдік санасында реакцияға түседі (оқырманның аялық білімімен сәйкеседі); Тілдік санаға әсер еткен автор тарапынан берілген стимул сөздер (таңбалар) рефлексия барысында адресаттың метатілдік рефлексия жасауына мүмкіндік береді; осының нәтижесінде пайда болған өнім *рефлексив* немесе *метамәтін* деп аталады.

Ал тілдік тұлғаның рефлексия үдерісінде екі жақты рөл атқаратынын аталған шығарманың төмендегі бірліктерінен аңғара аламыз:

«Жанар, сені сағындым,
Келші, келші тезірек
Жатпай-тұрмай ойлаймын,
Іші-баурым елжіреп.

Бірнеше қайталап оқимын, *жаман шықпаған тәрізді. Мүмкін, көркемдігі пәлендей жүйрік бола қоймас, бірақ шындық бар, сезім бар.* Әлде көптен қолыма қалам ұстамағандықтан, кеудем жырға толып кеткен бе, әлде Жанарға деген сағыныш сезімінің тасқындап құйылған түрі осы болды ма, шүпілдеген екі бет өлеңді тапжылмастан, ешбір қиналыссыз жазып тастадым. *Өте-мөте сәтті шыққаны* соңғы қорытынды шумағы болды:

Жанар, сендей жан тумас,
Туса, туар, артылмас.
Бір өзіңнен басқаға
Сағынышым айтылмас».

Автор кейіпкер Қожаның Жанарға арнап шығарған өлеңі жайында өз көзқарасын білдіру арқылы өз ойына баға беріп тұр (Соқпақбаев, 2005). Мұнда авторға стимул болған өлең жолдары автордың тілдік санасында рефлекске түсіп, адресант өзіне сыншы ретінде оң бағалауыштық сипатта пікір білдірді (жаман шықпаған тәрізді; шындық бар, сезім бар), осы ойды жеткізуде қолданылған тілдік құралдар рефлексив (мәнмәтін) ретінде жұмсалады. Бағалауыштық және интерпретативті компоненттер аутодиалог арқылы көрініс бергенін байқауға болады.

Сонымен қатар, туындыдан автордың ішкі ойын беретін сөйлемдерді де аңғаруға болады: «Әрине, мен бұл повесті ойдан шығарып немесе басқа біреу туралы жазып отырсам, онда тағы қанша жазарымды, оның немен тынарын да күні ілгері түспалдап білген болар едім ғой. Менің қазіргі мүмкіндігім ондай емес. Өз басымнан кешкен оқиғаларды тізбектеп отырған хатшы тәріздімін. *Бірақ сол іркес-тіркес оқиғаларды біріне бірін*

қалай болса, солай матап, жапсыра бергенмен, ол көркем шығарма бола ма. Әрине, болмайды. Сыншылар айтатындай, оны жазушылық електен өткізіп өңдеуім, сұрыптауым, бір желінің бойына маржандай етіп тізе білуім қажет. Творчестволық еңбектің осы нәзік жақтары менің қолымнан келіп жатыр ма, келмей жатыр ма? Құрметті оқушымыды жалықтырып жіберген жоқпын ба, неғұрлым ілгерілей түскен сайын, мені осы жай қатты толқытып, жүрексіндіреді» (Соқпақбаев, 2005). Бұл мысалдан біздің жоғарыда атап көрсеткен көркем туындыға тән ерекшелік ретінде автордың тілдік бірліктерді орынсыз алмай, оны таңдап, өңдейтінін автордың өзі растайды (авторлық модальдылық, авторлық бағалау категориялары). Сонымен қатар, қаламгердің шығармаға қатынасын білдіретін таңбалар автор интенциясы терминімен астасады. Бұл таңбалар арқылы оқырман қаламгердің түпкі ойына бойлай алады. Яғни, адресант тек коммуникативтік ниетін ғана емес, оқырманның да эмоционалды күйіне алаңдаған жағдайын аңғартады. Демек, екі коммуникант арасында көркем туынды арқылы дискурстық жүйе орнап, зерттеу объектісі арқылы субъектінің танымына жол ашатын, оның санасында әрекеттесетін ақпараттар легі, қорытылған ойдың сөзде көрінуі рефлексия ұғымымен анықталып, рефлексияның дискурстық жүйемен арақатынасы көрініс береді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, тілдік рефлексия тілдік санада орын алған реакцияның тілдік таңба арқылы бейнеленіп, жеке тұлғаның ішкі пікірімен үндесетін үдеріс. Тілдік және бағалау рефлексиясы тілдік бірліктер (рефлексивтер) арқылы мәтінде көрінеді. Мәтін адресат танымына бағытталған, дискурста жанданатын, коммуниканттардың бір-біріне әсерін білдіретін коммуникация өнімі, дискурс бірлігі. Мәтіндегі автордың эмоциялары мен сезімдерін айшықтайтын ақпаратты адресаттың қабылдап, оны интерпретациялауында дискурстық жүйе түзіледі. Осылайша, адресат автор санасындағы танымын өз санасында қайта түзеді, автордың танымына бойлауда қолданылатын тілдік бірліктері метатіл және метамәтін ұғымдарымен сәйкеседі. Ал, бұл ұғымдар өз кезегінде санада рефлекске ұшырап, рефлексия үдерісінің негізіндегі ақпаратты жеткізудегі тілдік құралдар болып саналады. Рефлексияны сана компоненті деп қарастырсақ, санадағы рефлексияның дискурста дискурстық бірлік арқылы ұғынылатынын көреміз. Бұл ретте, тілдік тұлғаның таным әлемі, көркемдік әлемі, жеке тіл әлемі аталған ұғымдардың аясында жан-жақты ашылып, пәнаралық сипатта зерттелуі өзге бағыттағы ізденістерге негіз болады деп топшылаймыз.

Авторлардың қосқан үлесі. Сыдық Перизат – тұжырымдаманы құру, әдебиетпен, қолжазба мәтінімен жұмыс. Садирова Күлзат – зерттеу нәтижелерін талдау және синтездеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Әзімжанова Г. (2007) Қазақ көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуеті: филол. ғыл. док. ... дисс автореф. – Алматы, 2007.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1974. - 447 с.
3. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Стихийная лингвистика (folk linguistics) // Русский язык сегодня. – 2000. – №1. – С. 9-18.
4. Ван Дейк Т.А., Кинч В. (1988) Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. – М., 1988. – С. 165-175.
5. Ван Дейк Т.А. (1989) Язык. Познание. Коммуникация. – М, 1989. – 312с.
6. Вепрева И.Т. (2005) Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху. – М., 2005. 384 с.
7. Глотова Н.Б. (2003) Семантизация мотивированных слов носителями языка: дисс. .... к. филол. н. – Кемерово, 2003. – 184 с.
8. Долинин К.А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988. – 285 с.
9. Исмаилова Ж.А. Текст и дискурс в современной лингвистической парадигме // Наука и образование Южного Казахстана. Серия гуманитарные науки. – 2006. – № 6 (55). – С. 69-71.
10. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: КомКнига, 2006. – 284 с.

11. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
12. Кенжеқанова Қ.К. Саяси дискурстың прагмалингвистикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша). – Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2015, 47 б.
13. Кожина М.Н. Стилистический энциклопедический словарь русского языка. – Москва: Флинта: Наука, 2003. – 696 с.
14. Кубрякова Е.С. Слово в дискурсе (новые подходы к его анализу) // Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования. Сб. науч.трудов. – Рязань, 2002. - С. 7-11.
15. Қалиұлы Б. Дискурс және оның тілдік белгілері «Дискурс теориясының өзекті мәселелері» халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. - Ақтөбе, 2011, 10 б.
16. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. – М.: «Гнозис», 2003. – 280 с.
17. Манкеева Ж.А. Лингвостилистика – тілдік тұлғаны танудың басты көзі. Түркітану мен қазақ филологиясының дамуы: ғылыми мұра және ғалым феномені. – Алматы: Елтаным баспасы, 2014. – 380 б.
18. Момынова Б. Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар. Оқу құралы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 144 б.
19. Мухамадиев Х.С. Русский язык: учеб.пособие по научному стилю. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 147 с.
20. Рябцева Н.К. Язык и естественный интеллект. – М., 2005. – 640 с.
21. Садирова К. Дискурсология мәселелері. - Ақтөбе, «Колибри», 2019. - 56 б.
22. Стернин И.А. Коммуникативное и когнитивное сознание // С любовью к языку. – Москва-Воронеж, 2002. – С. 44-51.
23. Соқпақбаев Б. Менің атым Қожа. - Алматы, Қазақпарат, 2005.
24. Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. - Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 160 с.
25. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докторы ... авторефераты. – Алматы, 2007.- 56 б.
26. Хлебда В. Шесть соображений по вопросу о языковом самосознании // Русистика: Лингвистич. парадигма конца XX века. – СПб., 1998. – С. 62-67.
27. Шумарина М.Р. Язык в зеркале художественного текста (метаязыковая рефлексия в произведениях русской прозы). – М.: Флинта, 2011. – 328 с.

References

1. Azimzhanova G. Kazakh korkem proza matininin pragmatikalık aleueti [Pragmatic potential of the Kazakh literary prose text]. Dissertation of the Doctor of Philology (Almaty, 2007). [in Kazakh]
2. Benveniste E. Obshhaja lingvistika [General Linguistics]. Translated from the French (Progress, Moscow, 1974, 447 p.). [in Russian]
3. Bulygina T.V., Shmelev A.D. Stihijnaja lingvistika (folk linguistics) // Russkij jazyk segodnja. – М., 2000. – №1. – С. 9-18. [in Russian]
4. Van Dyke T.A., Kinch V. Strategii ponimaniya svjaznogo teksta [Strategies for understanding a coherent text], Novoe v zarubezhnoj lingvistike [New in foreign linguistics]. Is. XXIII. Moscow, 1988. P. 165-175. [in Russian]
5. Van Dyke T.A. Jazyk. Poznanie. Kommunikacija [Language. Cognition. Communication] (Moscow, 1989, 312 p.).
6. Vepreva I.T. Jazykovaja refleksija v postsovetSKUju jepohu [Linguistic reflection in the post-Soviet era] (Moscow, 2005, 384 p.). [in Russian]
7. Glotova N.B. Semantizacija motivirovannyh slov nositeljami jazyka [Semantics of motivated words by native speakers]. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Kemerovo, 2003, 184 p.). [in Russian]
8. Dolinin K.A. Interpretacija teksta [Interpretation of the text] (Prosveshhenie, Moscow, 1988, 285 p.). [in Russian]
9. Ismailova Zh.A. Tekst i diskurs v sovremennoj lingvisticheskoj paradigme [Text and discourse in the modern linguistic paradigm], Nauka i obrazovanie Juzhnogo Kazahstana. Serija gumanitarnye nauki [Science and education of South Kazakhstan. The Humanities series], 6 (55), 69-71 (2006). [in Russian]

10. Issers O.S. Kommunikativnye strategii i taktiki russkoj rechi [Communicative strategies and tactics of Russian speech] (KomKniga, Moscow, 2006, 284 p.).
11. Karasik V.I. Jazykovej krug: lichnost', koncepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse] (Gnosis, Moscow, 2004, 390 p.). [in Russian]
12. Kenzhekanova K. K. Sajasi diskurstyn pragmalingvistikalık zhane kognitivtik komponentteri (kazak tilindegi merzimdi basylymdar materialdary boıynsha) [Pragmalinguistic and cognitive components of political discourse (based on materials of periodicals in the Kazakh language)] (Al-Farabi KazNU, Almaty, 2015, 47 p.). [in Kazakh]
13. Kozhina M.N. Stilisticheskij jenciklopedicheskij slovar' russkogo jazyka [Stylistic encyclopedic dictionary of the Russian language] (Flinta: Nauka, Moscow, 2003, 696 p.). [in Russian]
14. Kubryakova E.S. Slovo v diskurse (novye podhody k ego analizu) [The word in discourse (new approaches to its analysis)], Tekst i diskurs: tradicionnyj i kognitivno-funkcional'nyj aspekty issledovanija [Text and discourse: traditional and cognitive-functional aspects of research: collection of scientific papers] (Ryazan, 2002, P. 7-11). [in Russian]
15. Kaliuly B. Diskurs zhane onyn tildik belgileri «Diskurs teorijasynyn ozekti maseleleri» halykaralyk gylymi konferenciya materialdarynyn zhinagy [Discourse and its linguistic features collection of materials of the international scientific conference "actual problems of discourse theory"] (Aktobe, 2011, 10 p.). [in Kazakh]
16. Makarov M. L. Osnovy teorii diskursa [Fundamentals of discourse theory] ("Gnosis", Moscow, 2003, 280 p.). [in Russian]
17. Mankeeva Zh.A. Lingvostilistika – tildik tulgany tanudyn basty kozi. Turkitanu men kazak filologijasynyn damuy: gylymi mura zhane galym fenomeni Linguostilistics is the main source of linguistic personality recognition. Development of Turkic studies and Kazakh philology: scientific heritage and the phenomenon of scientists (Eltanym publishing house, Almaty, 2014, 380 p.). [in Russian]
18. Momynova B. Tildegi zhana bagyttar men tiptik katynastar [New directions and typical relations in the language]. Study guide («Arys», Almaty, 2009, 144 p.). [in Kazakh]
19. Mukhamadiev H.S. Russkij jazyk: ucheb.posobie po nauchnomu stilju [Russian language: studies.a handbook of scientific style] (Kazakh University, Almaty, 2004, 147 p.). [in Russian]
20. Ryabtseva N.K. Jazyk i estestvennyj intellekt [Language and natural intelligence] (Moscow, 2005, 640 p.). [in Russian]
21. Sadirova K. Diskursologija maseleleri [Problems of discurology] ("Kolibri", Aktobe «Колибри», 2019, 56 p.). [in Kazakh]
22. Sternin I.A. Kommunikativnoe i kognitivnoe soznanie [Communicative and cognitive consciousness], S ljubov'ju k jazyku [With a love of language] (Moscow-Voronezh, 2002, P.44-51). [in Russian]
23. Sokpakbaev B. Menin atym Kozha [My Name Is Kozha] (Kazakparat, Almaty, 2005, 56 p.). [in Kazakh]
24. Suleimenova E.D. Ponjatie smysla v sovremennoj lingvistike The concept of meaning in modern linguistics (Mektep, Alma-Ata, 1989, 160 p.). [in Russian]
25. Uali N. Kazak soz mädenietinin teorijalyk negizderi [Theoretical foundations of Kazakh speech culture]. Abstract of the dissertation of the Doctor of Philology (Almaty, 2007, 56 p.).
26. Khlebda V. Shest' soobrazhenij po voprosu o jazykovom samosoznanii [Six considerations on the issue of linguistic identity], Rusistika: Lingvisticheskaja paradigma konca XX veka [The linguistic paradigm of the late twentieth century] (SPb., 1998, P. 62-67). [in Russian]
27. Shumarina M.R. Jazyk v zerkale hudozhestvennogo teksta (metajazykovaja refleksija v proizvedenijah russkoj prozy) [Language in the mirror of a literary text (metalanguage reflection in works of Russian prose)] (Flinta, Moscow, 2011, 328 p.). [in Russian]

П.С.Сыдық, К.К.Садирова

Ақтөбінский региональный университет им.К.Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

Соотношение языковой рефлексии с дискурсом и текстом

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы соотношения языковой рефлексии с дискурсом и текстом, а также отражения процесса рефлексии в тексте и его места в лингвистике. С появлением когнитивизма возросла важность изучения понятия языковой рефлексии, ее междисциплинарного характера, языковых единиц с точки зрения ментального аспекта.

В то время как дискурс определяет единство слова и мысли как способ представления, осмысления Вселенной, текст является единицей дискурса, которая передается языковым кодом как результат познавательной деятельности. Выявляется реакция в сознании читателя на восприятие информации в тексте, переходящая в процесс рефлексии при анализе языковых единиц, ставших для него стимулами, и это исследуется в сочетании с понятием языковой рефлексии. В связи с этим дается определение терминов «языковой код» и «когнитивный код», приводятся примеры.

Для определения соотношения текста и дискурса с языковой рефлексией были взяты выдержки из произведения Б. Сокпакабаева «Меня зовут Кожа». В статье использованы методы анализа, синтеза, описания и моделирования, за основу взяты труды ученых, рассматривающих когнитивную природу дискурса в рамках междисциплинарной области науки.

Ключевые слова: дискурс, языковой код, когнитивный код, текст, языковая рефлексия, художественный дискурс, рефлексив.

P.S.Sydyk, K.K.Sadirova

K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

The relationship of linguistic reflection with discourse and text

Abstract. This article examines the relationship of linguistic reflection with discourse and text, as well as the reflection of the process of reflection in the text and its place in linguistics. With the advent of cognitivism, the importance of studying the concept of linguistic reflection, its interdisciplinary nature, and linguistic units from the point of view of the mental aspect has increased.

While discourse defines the unity of word and thought as a way of representing and comprehending the universe, text is a unit of discourse that is transmitted by the language code as a result of cognitive activity. The reaction in the reader's mind to the perception of information in the text is revealed, which turns into a process of reflection in the analysis of linguistic units that have become stimuli for him, and this is investigated in combination with the concept of linguistic reflection. In this regard, the terms "language code" and "cognitive code" are defined, and examples are given.

To determine the correlation of text and discourse with linguistic reflection, excerpts from B. Sokpakbayev's work "My name is Kozha" were taken. The article uses methods of analysis, synthesis, description and modeling, based on the works of scientists considering the cognitive nature of discourse within the interdisciplinary field of science.

Keywords: discourse, language code, cognitive code, text, language reflection, artistic discourse, reflexive.

Авторлар туралы мәлімет:

Сыдық П.С. – докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Садирова К.К. – ф. ф. д., профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Sydyk P.S. – Ph.D. student, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Sadirova K.K. – Doctor of philological sciences, Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

А.А. Таджибаева* , А.А. Таджибаева

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

(E-mail: tadaygul@mail.ru, ayzada81@mail.ru)

Принцип концептуальной интеграции в стилистике

Аннотация. В статье рассматриваются исходные положения концептуальной интеграции, определяется процесс концептуальной интеграции, исходные пространства, общие пространства и бленды. Целью исследования является описание основных положений теории концептуальной интеграции в контексте когнитивных процессов, происходящих при создании и использовании метафор и других языковых явлений. Актуальность работы объясняется тем, что рассматривается возможность применения положений теории концептуальной интеграции для объяснения природы многих языковых единиц, в том числе ряда стилистических явлений. В работе проводится анализ ряда языковых явлений, основанных на механизме концептуальной интеграции: словосочетания, построенные на основе принципа, некоторые грамматические конструкции, сложные существительные. Кроме того, рассматриваются стилистические явления, в основе которых лежит принцип концептуальной интеграции, к ним относятся окказионализмы, метафора, антономазия и др. На примере анализа некоторых из вышеперечисленных языковых явлений продемонстрирован механизм образования блендов. Взаимовлияние теорий концептуальной интеграции и теории концептуальной метафоры раскрывается при сравнении положений, понятий и анализе языковых единиц. Подобный анализ позволяет сделать достоверные умозаключения и выводы. Примеры, представленные в статье, заимствованы из текстов газет, журналов и художественной литературы.
Ключевые слова: концептуальная интеграция, исходное ментальное пространство, бленд, метафора, стилистический прием.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-130-139>

Поступила: 5.06.2023; Доработана: 7.08.2023; Одобрена: 23.12.2023;
Доступна онлайн: 29.03.2024

Введение. Теория концептуальной интеграции, или теория блендинга, изначально основанная на концепции ментальных пространств Ж. Фоконье (G. Fauconnier), начала свое развитие в конце XX века и в настоящее время является наиболее перспективной и многообещающей в области исследований метафоры [1]. Данная теория нашла широкое практическое применение во многих областях науки. Впоследствии данная теория развивалась уже совместно с М. Тернером (M. Turner) [2]. Согласно данной работе, при использовании метафоры в человеческом мозге появляются одновременно две мысли о двух различных явлениях, которые взаимодействуют в одном слове или выражении, значение которого и является результатом этого взаимодействия. Данная теория тесно взаимосвязана с теорией концептуальной метафоры Дж. Лакоффа (G. Lakoff) и М. Джонсона (M. Johnson) и может быть применима в изучении и других стилистических приемов и языковых явлений [3].

Актуальность данного исследования заключается в том, что оно выполнено на стыке двух перспективных теорий – теории метафоры и теории концептуальной интеграции; в статье рассматривается возможность применения положений теории концептуальной интеграции для объяснения природы многих языковых единиц, в том числе стилистических явлений. В последние десятилетия механизм концептуальной интеграции описывается в работах таких исследователей, как С. Коулсон (S.Coulson), Т. Окли (T. Oakley), Дж. Грейди (J.Grady) и др., в основном на материале метафор [4], [5], [2], хотя список лингвистических средств, репрезентирующих процесс концептуальной интеграции, может быть значительно дополнен.

Цель исследования: детальное рассмотрение положений теории концептуальной интеграции для объяснения когнитивных процессов, происходящих в языковом сознании при создании и использовании метафор, а также других языковых единиц, таких, как окказионализм и антономазия.

В соответствии с целью исследования, определены **следующие задачи:**

- описать основные положения теории концептуальной интеграции;
- детально рассмотреть механизм структурирования значения метафор в рамках теории концептуальной интеграции;
- выявить языковые единицы, механизм образования которых возможно описать в терминах теории концептуальной интеграции;
- провести анализ метафоры, окказионализма и антономазии для демонстрации актуальности применения теории концептуальной интеграции.

Методология исследования. Основным методом, использованным для получения достоверных результатов исследования, послужил метод дефиниционного анализа, который основан на операции определения понятий, сформированной в рамках логики. Этапами этого метода являются определение объекта и установление видовых отличий или признаков, отличающих данный объект или признак от других, схожих и относящихся к этому же классу, соединяясь друг с другом в различных комбинациях, ментальные пространства образуют новые значения.

Обсуждение. Когнитивная грамматика [6], концептуальная метафора [3], топологическая семантика [7], теория ментальных моделей [8] – это ряд перспективных теорий современной лингвистики, к которому можно также отнести теорию концептуальной интеграции, предложенную Ж. Фоконье (G. Fauconnier) и М. Тернером (M. Turner). На сегодняшний день теории концептуальной интеграции посвящен ряд работ, но не выявлены лингвистические средства, репрезентирующие процесс концептуальной интеграции.

Структурирование значения в рамках теории концептуальной интеграции происходит по определенной схеме и состоит из ментальных пространств (*input space, generic space, blend*). Отношения между тремя составными частями могут варьироваться и быть основаны на аналогии, метафорическом сравнении, метонимическом переносе, связи функции и значения и т.д.

Основной идеей авторов теории является мысль о том, что исходные (*input*) ментальные пространства налагаются на вновь создаваемое ментальное пространство, называемое блендом (*blend*). Бленд, в свою очередь, может быть определен как конструкт, отличающийся целостностью, компактностью и быстрой запоминаемостью. Таким образом, бленд представляет собой новое «интегрированное» концептуальное пространство, не схожее ни с одним из исходных пространств, а также не являющееся суммой этих пространств. Более того, бленд обладает новым, уникальным, собственным значением. Ментальные пространства не отражают «объективную действительность», но передают образы, возникающие при осмыслении и описании человеком того или иного события, отношения к тем или иным фактам, действиям, феноменам и т.д.

Как показывает анализ лингвистической литературы, исходными положениями концептуальной интеграции являются:

концептуальная интеграция – определяется как сложный когнитивный процесс, возникающий при соположении двух явлений или понятий, независимых друг от друга, и объединяющий четыре ментальных пространства: два исходных, одно общее пространство и бленд;

исходные пространства (input spaces) представляют собой независимые ментальные пространства, описывающие различные явления и понятия. Объединение ментальных пространств порождает новое ментальное образование – бленд или, другими словами, смешанное пространство;

общее пространство (generic space) – ментальное пространство, описывающее совпадающие структуры/элементы исходных пространств, впоследствии проецируются в бленд;

бленды, или смешанные пространства (blend) – ментальные пространства, образующиеся вследствие отображения общего пространства (*generic space*), переноса некоторых элементов исходных пространств, не включенных в общее пространство, и дополнительных элементов, обусловленных когнитивными и культурными моделями, а также фоновыми знаниями.

Бленды обычно структурируются посредством «композиции» (*'composition'*), «завершения» (*'completion'*) и «развития» (*'elaboration'*). «Композиция» является отображением одного исходного пространства в другом, а впоследствии наблюдается их объединение в бленде. На этапе «завершения» создается новое смешанное пространство через пополнение фоновыми знаниями, когнитивными и культурными моделями. На этапе «развития» смешанное пространство мысленно моделируется в соответствии с логическими структурами [2].

Круг языковых явлений, основанных на механизме концептуальной интеграции, как отмечают исследователи, может быть представлен следующим образом:

1. Словосочетания, построенные по модели N_1N_2 или N_1 of N_2 в английском языке, описываются как имеющие отношение к теории концептуальной интеграции. Авторами теории, Ж. Фоконье и М. Тернером, проводится сравнительный анализ словосочетаний *'boat house'* (хранилище, в котором находятся лодки) и *'houseboat'* (плавающий дом, предназначенный для летнего отдыха) [2, с.17]. Представленные выражения подразумевают идентичные исходные пространства – суша и вода (дома и лодки), но концептуальная интеграция в них реализуется не одинаково, так как взаимоположение исходных пространств не сходно [2]. Теоретики проводят анализ интересных примеров выражения N_1 и N_2 , и совершенно несовместимые друг с другом слова сочетаются в таких словосочетаниях, как *'computer virus'* и *'same-sex marriage'* (оксюморон). Согласно концепции В.Г. Гака, данное языковое явление называется «семантическим рассогласованием» [9, с. 48], с течением времени рассогласование может преобразоваться в согласование.

2. Согласно Ж. Фоконье и М. Тернеру [2, с.28]: «некоторые грамматические конструкции английского и французского языков позволяют задействовать механизм концептуальной интеграции для целостного представления ряда событий в их причинно-следственной связи. Так, например, английский глагол *to throw* («бросать»), благодаря своим лексико-грамматическим свойствам, позволяет представить физическое действие агента, объект действия, его исходную точку, траекторию перемещения, конечную точку в виде единого целостного события: *"Jack threw the napkin off the table"*. Можно сравнить образы, возникающие при схожем физическом действии в «разорванном» виде – как последовательность действий и состояний: *"Jack sneezed. The napkin moved. It was on the table. Now it is off the table"* («Джек чихнул. Салфетка переместилась. Она была на столе. Теперь ее там нет»). Подобное употребление является продуктивным явлением в современном английском языке.

3. Механизмы концептуальной интеграции лежат в основе образования сложных существительных в современном английском языке. Между исходными пространствами компонентов сложного существительного в процессе проецирования пространств определяются частичные прямые, метафорические, метонимические и

метафтонимические соответствия. К примеру, “*What a garbage-brained fellow!*” [10]. В данном случае концептуальная интеграция основана на метафорическом переносе, в результате которого образуется бленд «человек, думающий о ненужном, бесполезном». В результате анализа, проведенного нами, представляется возможным описать некоторые стилистические явления, в основе которых лежит принцип концептуальной интеграции:

1. Окказионализмы, основанные на сложении начала одного слова и конца другого, или наоборот, два начальных слога слов. Например: неологизм ‘McJobs’ [11] образован посредством сложения начала слова ‘McDonalds’ и слова ‘jobs’. Исходными пространствами в данном случае являются название компании ‘McDonalds’ и слово ‘jobs’. Исходное пространство названия компании ‘Mc Donalds’ состоит из следующих компонентов: 1) a chain of restaurants that are popular around the world; 2) company specializing in the production of junk food; 3) the low qualification of personnel; 4) the mechanical nature of the work does not require special mental effort; 5) low pay; 6) personnel turnover [12]. Исходное пространство слова ‘jobs’ состоит из 1) ‘piece of work, especially one done for hire or profit’; 2) ‘transaction in which private advantage prevails over duty or public interest’; 3) ‘paid position of employment’ [13]. В родовом пространстве данные компоненты двух исходных пространств смешиваются и в результате образуется бленд ‘McJobs’ – окказионализм, обозначающий работу, лишенную перспектив карьерного роста, а также неквалифицированную, низкооплачиваемую работу.

2. В процессе метафоризации почти никогда не происходит прямого проецирования сферы-источника на сферу-мишень, в большинстве случаев наблюдается создание интегрального пространства, «переплавляющего» свойства каждого из базовых пространств. Теория концептуальной интеграции тесно связана с теорией концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона, представляющие метафору как структурированную, когнитивную проекцию из сферы-источника (*source domain*) в сферу-цели (*target domain*) [3, с.393]. Но, следует подчеркнуть, что Ж. Фоконье и М. Тернер утверждают о конструкции нового ментального пространства – бленда, а не о проекции сферы-источника в сферу-цели. Бленды не воспроизводятся из всех элементов исходных пространств: они не сопоставимы ни с одним из исходных пространств и не являются суммой составляющих. Бленд перенимает из исходного пространства некоторую часть структуры, которая формируется для восприятия и понимания определенной ситуации или контекста. Следовательно, понимание новой информации связано, в первую очередь, со стремлением найти ситуацию, наиболее напоминающую новую. Рассмотрим следующий пример концептуальной метафоры: “Time is a dressmaker specializing in alterations” [14]:

Лексема “time” в данной метафоре является сферой-мишенью, а ‘dressmaker, specializing in alterations’ сферой-источником. К составляющим исходного концептуального пространства ‘time’ относятся: 1) duration, indefinitely continued existence, progress of this viewed as affecting persons or things (*time will show who is right; will stand for all time*); 2) more or less definite portion of time associated with particular events or circumstances, historical or other periods (*the time of the Black Death*); 3) allotted or available portion of time, the time of one’s disposal (*had no time to discuss it, spend, lose, waste*); one’s lifetime; 4) moment or definite portion of time destined or suitable for a purpose (*time to go, time for a change*); 5) conditions of life, prevailing (esp. economic) circumstances, of a period (*hard, bad, good times; times have changed*); 6) occasion (*the first time I saw him*); 7) (amount of) time as reckoned by conventional standards (*the time allowed*); 8) (mus.) Duration of note as indicated by semibreve, minim; 9) against time, with utmost speed so as to reach a goal by a specified time; 10) leisure time is like a beautiful garment that will not do for constant wear; 11) a suitable or opportune moment or season: *a time for taking stock of one’s life*; 12) the present with respect to prevailing conditions and trends: “*You must change with the times*” [15]. Устойчивые фразеологические сочетания также вошли в исходное пространство ‘time’: *time of (one’s) life* (a highly pleasurable experience): “*We had the time of our lives at the beach*”, *time on (one’s) hands* (an interval with nothing to do), *time after time* (again and again; repeatedly), *time and again* (again and again; repeatedly) [15].

Рассмотрим данные второго исходного концептуального пространства ‘dressmaker, specializing in alternations’, которое можно описать как дву-компонентное, так как оно состоит из ‘dressmaker’ и ‘alterations’. Составляющие первого компонента – ‘dressmaker’ следующие: 1) (woman) making women’s dresses; 2) a woman who makes clothes professionally; 3) seamstress; 4) needlewoman; 5) outfitter; 6) costumier, clothier; 7) couturier, designer; 8) dated modiste sartorial. Второй компонент ‘specializing in alterations’ состоит из следующих значений: 1) noun the act of altering or making different, 2) alteration ·noun the state of being altered; а также значения, представленные в различных ассоциативных словарях: 3) adapt; 4) reform; 5) transform; 6) adjust; 7) customize; 8) fashion; 9) modify; 10) mold (produce in certain shape), (fig). bring into certain shape; shape; 11) style (the way in which something is done: *good or bad style*); 12) form, create, model, produce; 13) advance, evolve, flourish, grow, mature, progress, prosper, ripen; 14) expand, amplify, augment, broaden, elaborate, enlarge, unfold, work out [15].

Взаимодействие исходных пространств может быть представлено схематично на рисунке 1.

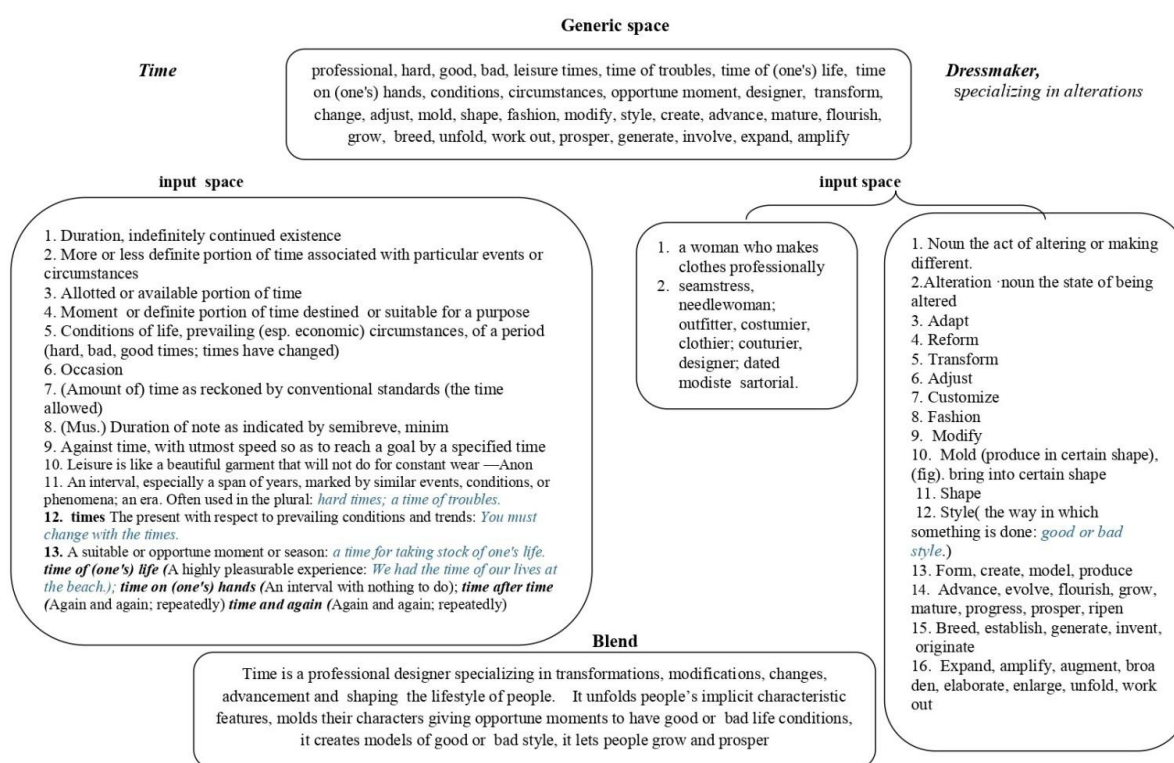

Рисунок 1 – Взаимодействие исходных пространств. Примечание: составлено автором.

Как видно из приведенной схемы, ‘time’, репрезентируя сферу-цель соотносится со сферой-источником ‘dressmaker’, в результате создается определенный бленд, представленный набором многих концептуальных значений. В данном конкретном примере в исходное пространство ‘dressmaker, specializing in alterations’ включены также и значения слова ‘alterations’. Таким образом, ‘dressmaker, specializing in alterations’ ассоциируется с (1) (woman) making women’s dresses, (2) a woman who makes clothes professionally, she makes transformations, changes the styles of her clients, she invents new models and forms a good taste.

Если провести анализ составляющих исходного пространства ‘time’, то можно обнаружить что значение (5) conditions of life, prevailing (esp. economic) circumstances, of

a period (hard, bad, good times; times have changed), (10) leisure is like a beautiful garment that will not do for constant wear, (12) the present with respect to prevailing conditions and trends: “*You must change with the times*”; (13) a suitable or opportune moment or season: “*a time for taking stock of one’s life*”, а также устойчивые сочетания *time of (one’s) life* (a highly pleasurable experience): “*We had the time of our lives at the beach*”; *time on (one’s) hands* (an interval with nothing to do); *time after time* (again and again; repeatedly); *time and again* (again and again; repeatedly) совпадают со значением (2) исходного пространства ‘dressmaker, specializing in alterations’. Исходными образами послужат в данном случае, “time”, т.е. его характеристики как изменчивого явления и соответствующие характеристики, и информация о портнихе как о дизайнере со специфичными особенностями его работы постоянно менять стиль человека, трансформировать старое в новое, придумывать образы, моделировать костюмы, скрывать недостатки и превращать их в достоинства, и наконец, формировать хороший вкус, все это вместе меняет человека, определяет его место в обществе, влияет на отношение окружающих к нему. Таким образом, в результате механизма когнитивной метафоры общим пространством станет пространство, отображающее сходные элементы исходных пространств и в результате образуется новый бленд, т.е. новое значение: известная нам информация о портнихе плавно перетекает в информацию о времени, которое, благодаря взаимодействию двух исходных, а также родового пространств, уже предстанет как «время – это профессионал, который трансформирует людей в зависимости от условий, формирует их вкусы и предпочтения, вносит изменения в стиль жизни людей, облакает их в форму то «хороших, то плохих», определяет их место в обществе, позволяет им расти и процветать».

3. Рассмотрим механизм работы концептуальной интеграции на стилистическом приеме антономазии. Этот прием основан на использовании имени собственного (литературного персонажа или исторического лица) для вторичной номинации объекта или, наоборот, имени нарицательного для обозначения имени собственного. На примере антономазии можно показать, как увеличивается смысловая емкость собственного имени, когда целые страницы описаний объединяются в одном концепте: “*Grudging Druet every moment of his presence, he bowed himself out with the elegance of a Faust*” [16].

В данном примере исходными пространствами являются образ Герствуда из произведения Т. Драйзера «Сестра Керри» и образ Фауста из произведения «Фауст» И. Гете. Автор «Сестры Керри» сравнивает Герствуда с Фаустом. Составляющими общего пространства в данном случае послужат единицы: ‘sympathy’, ‘grace’, ‘tact’, ‘ornate appearance’, ‘devoted to science’, ‘a most excellent judge’, ‘faithful worker’, ‘faithful in science’, ‘fulfilled his duties’, ‘confident’, ‘optimist’.

Составляющими исходного пространства ‘Hurstwood’ будут следующие единицы, отобранные методом сплошной выборки: 1) “*He contributed nothing for the domestic expenses of the family*” [16, с.25]; 2) “*He had some ability, considerable vanity, and a love of pleasure that had not, as yet, infringed upon his duties, whatever they were*” [16, с.87]; 3) “*He was like every man who has had the advantage of practice and knows he has sympathy*” [16, с.59]; 4) “*He was a most faithful worker in general, and a man who commanded the confidence of his employers in so far as the distribution of his time was concerned*” [16, с.97]; 5) “*He could take such hours off as he chose, for it was well known that he fulfilled his managerial duties successfully, whatever time he might take*” [16, с.138]; 6) “*His grace, tact, and ornate appearance gave the place an air which was most essential, while at the same time his long experience made him a most excellent judge of its stock necessities*” [16, с.163].

Составляющими исходного пространства ‘Faust’ являются следующие единицы, отобранные методом сплошной выборки: 1) “*He strived for everlasting cognition*” [17, с.28]; 2) “*He was good educated, tactful*” [17, с.89]; 3) “*Faust was a doctor of science, a philosopher*” [17, с.134]; 4) “*People seemed to relate to him sympathetically*” [17, с.254]; 5) “*Perfection was his aim*” [17, с.39]; 6) “*He was a noble but doubting person*” [17, с.109]; 7) “*He was faithful in science and his duties were performed excellently*” [17, с.127]; 8) “*He devoted the whole life to research*” [17, с.185]; 9) “*Faust intended to help people*” [17, с. 221]; 10) “*He was always searching for solutions to eternal problems*”

[17, с.152]; 11) “He always limited himself in desires” [17, с. 58]; 12) “Young Faust was very powerful optimist” [17, с. 78].

Бленд представлен следующими значениями: ‘nobleness’, ‘tact’, ‘everything spoke about his background’, ‘powerful optimist’, ‘faithful’, ‘confident’.

Исходные данные двух исходных пространств в данном примере представлены из самих произведений. Герствуд, главный герой романа «Сестра Керри», описывается с помощью второго исходного пространства, представленного в виде «вечного литературного образа» Фауста. Составляющие исходного пространства ‘Hurstwood’ и исходного пространства ‘Faust’ частично совпадают, налагаются друг на друга, и в результате появляется новый концептуальный смысл – бленд. Информация об известном нам Фаусте плавно переходит в описание ранее неизвестного нам Герствуда. Читатель ассоциирует образ Герствуда опосредованно, через образ Фауста.

Результаты. В результате анализа языкового материала можно сделать следующие выводы:

- концептуальная интеграция – это сложный когнитивный механизм, ведущий к образованию нового значения и выявлению новых концептуальных признаков;

- в рамках теории концептуальной интеграции метафору и другие стилистические явления можно описывать при помощи четырехкомпонентной структуры. Производным метафоры становится новое концептуальное пространство, которое формируется посредством взаимодействия пространств источника и цели, оно (общее пространство) наделено своим собственным концептуальным значением, обеспечивающим его развитие и позволяющим обрастать новыми ассоциациями;

- теория концептуальной интеграции лежит в основе многих языковых явлений, и, главным образом, стилистических.

Заключение. Концептуальная интеграция представляет собой сложный когнитивный механизм, характерный для многих языковых явлений и категорий. Наиболее изученными аспектами являются некоторые грамматические конструкции английского и французского языков, сложные существительные и словосочетания. Вместе с тем, стилистические приемы, такие, как метафора, антономазия, окказионализм и другие, в основе которых лежит какая-либо аналогия, сходство, сравнение, требуют проведения дополнительных исследований в рамках теории концептуальной интеграции.

Список литературы

1. Fauconnier G. Mental spaces: aspects of meaning construction in natural language. Cambridge and New York. Cambridge University Press, 1994. - 190 p.
2. Fauconnier G., Turner M. Mental spaces: conceptual integration networks // Cognitive linguistics: basic readings. Edited by Dirk Geeraerts. New York: Mouton de Gruyter GmbH & Co. KG, 2006. P. 303-371.
3. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры: сборник. Пер. с англ. Сост. Н.Д. Арутюнова. Москва: Прогресс, 1990. С. 387-416.
4. Coulson S., Oakley T. Blending basics // Cognitive Linguistics. 2000. Vol. 11, № 3/4. P. 175–196.
5. Grady J., Oakley T., Coulson S. Conceptual Blending and Metaphor // Metaphor in Cognitive Linguistics / Ed. R. Gibbs, G. Steen. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1999. P.101–124.
6. Langacker R.W. An overview of cognitive grammar // B. Rudzka-Ostyn (ed.). Topics in Cognitive Linguistics. — Amsterdam; Philadelphia, 1988.
7. Talmy L. Semantics and syntax of motion // J. Kimball (ed.). Syntax and semantics, New York: Academic press, 1975, P. 181–238.
8. Johnson-Laird P.N., 1994. The Cognitive Neurosciences // Mental Models, Deductive Reasoning, and the Brain, Cambridge: A Bradford book, MIT press. P. 999-1008.
9. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. – М.: «Наука», 1972. С. 367–395.
10. Christie A. Ten Little Niggers. London. Penguin Books. 1958. - 201 p.

11. Urban dictionary: Define your World. URL: <https://www.loc.gov/item/lcwaN0004130#:~:text=Summary,early%20definitions%20are%20from%202003> (Accessed: 02.12.2024)
12. Non-Standard Employment Around The World // Understanding challenges, shaping prospects. International Labour Office, Geneva, 2016.
13. Ferguson N., Tisch L.A., Ziegler W. House of Representatives before the Committee on Ways and Means U.S. House of Representatives. March 24, 2010 // The end of Chimerica: Amicable divorce or currency war? URL: https://www.ids.trade/files/news/2010/10-03-24_Ferguson_Testimony.pdf (Accessed: 02.12.2024)
14. Baldwin F., Face Toward the Spring. Rinehart & Company. Fourth Printing edition. New York. 1956.-207 p.
15. The Concise Oxford English Dictionary. Oxford. Oxford University Press. 1999. – 1666 p.
16. Goethe's Plays (English and German Edition), New York. Frederick Ungar Publishing Company. 1980. – 626 p.
17. Sister Carry [Electronic resource]. – URL: <https://liteka.ru/english/library/100-sister-carry#27> (Accessed: 12.02.2024).

References

1. Fauconnier G. Mental spaces: aspects of meaning construction in natural language (Cambridge University Press, Cambridge and New York, 1994, 190 p.).
2. Fauconnier G., Turner M. Mental spaces: conceptual integration networks, Cognitive linguistics: basic readings. Edited by Dirk Geeraerts (Mouton de Gruyter GmbH & Co., KG, New York: 2006. P. 303-371).
3. Lakoff G., Johnson M. Metafori, kotorymi my zhivem [Metaphors we live by], Teorija metafori: sbornik [Theory of metaphor: collection]. Trans. from English. Comp. N.D. Arutyunova. Moscow: Progress, 1990. P. 387-416. [in Russian]
4. Coulson S., Oakley T. Blending basics // Cognitive Linguistics. De Gruyter Mouton 2000. Vol. 11, № 3/4. P. 175–196.
5. Grady J., Oakley T., Coulson S. Conceptual Blending and Metaphor, Metaphor in Cognitive Linguistics. Ed. R. Gibbs, G. Steen (John Benjamins Amsterdam, Philadelphia, 1999. P. 101–124).
6. Langacker R.W. An overview of cognitive grammar // B. Rudzka-Ostyn (ed.). Topics in Cognitive Linguistics (Philadelphia, Amsterdam, 1988).
7. Talmy L. Semantics and syntax of motion, J. Kimball (ed.). Syntax and semantics (Academic press, New York, 1975, P. 181–238).
8. Johnson-Laird P.N. The Cognitive Neurosciences, Mental Models, Deductive Reasoning, and the Brain, Cambridge: A Bradford book, MIT press. P. 999-1008 1994.
9. Gak V.G. K probleme semanticheskoy sintagmatiki [On the problem of semantic syntagmatics], Problemy strukturnoj lingvistiki [Problems of structural linguistics] (Nauka, Moscow, 1972, P. 367–395). [in Russian]
10. Christie A. Ten Little Niggers (Penguin Books, London, 1958, 201 p).
11. Urban dictionary: Define your World [Electronic resource]. Available at: <https://www.loc.gov/item/lcwaN0004130#:~:text=Summary,early%20definitions%20are%20from%202003> (Accessed: 02.12.2024).
12. Non-Standard Employment Around The World, Understanding challenges, shaping prospects (International Labour Office, Geneva, 2016).
13. Ferguson N., Tisch L.A., Ziegler W. House of Representatives before the Committee on Ways and Means U.S. House of Representatives. March 24, 2010, The end of Chimerica: Amicable divorce or currency war? [Electronic resource]. Available at: https://www.ids.trade/files/news/2010/10-03-24_Ferguson_Testimony.pdf (Accessed: 02.12.2024).
14. Baldwin F., Face Toward the Spring (Rinehart & Company, Fourth Printing edition. New York. 1956.-207 p.).
15. The Concise Oxford English Dictionary (Oxford University Press, Oxford, 1999, 1666 p.).
16. Goethe's Plays Goethe's Plays (English and German Edition) (Frederick Ungar Publishing Company, New York, 1980, 626 p.).
17. Sister Carry [Electronic resource]. Available at: <https://liteka.ru/english/library/100-sister-carry#27> (Accessed: 02.12.2024).

А.А. Таджибаева¹, А.А. Таджибаева²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

Стилистикадағы концептуалды интеграция принципі

Андатпа. Мақалада концептуалды интеграцияның бастапқы ережелері қарастырылады және концептуалды интеграция үдерісі, бастапқы кеңістіктер, жалпы кеңістіктер мен араластырулар айқындалады. Зерттеудің мақсаты – метафораларды және басқа да тілдік құбылыстарды жасау және қолдану барысында болатын когнитивтік процестер контексіндегі концептуалды интеграция теориясының негізгі ережелерін сипаттау. Жұмыстың өзектілігі көптеген тілдік бірліктердің, соның ішінде бірқатар стилистикалық құбылыстардың табиғатын түсіндіру үшін концептуалды интеграция теориясының ережелерін қолдану мүмкіндігі қарастырылуымен түсіндіріледі. Жұмыста концептуалдық интеграция механизміне негізделген бірқатар тілдік құбылыстарға талдау жасалады: принцип негізінде құрылған сөз тіркестері, кейбір грамматикалық құрылымдар, күрделі зат есімдер. Сонымен қатар, концептуалды интеграциялық принципке негізделген стильдік құбылыстар дәйектеледі, олардың қатарына окказионализм, метафора, антономазия және т.б. жатады. Жоғарыда аталған кейбір тілдік құбылыстарды талдау мысалында араластырудың қалыптасу механизмі көрсетілген. Концептуалды интеграция теориялары мен концептуалды метафора теориясының өзара ықпалы ережелерді, ұғымдарды салыстыру және тілдік бірліктерді талдау арқылы айқындалады. Мұндай талдау сенімді тұжырымдар мен қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Мақалада келтірілген мысалдар газет, журнал және көркем мәтіндерден алынған.

Түйін сөздер: тұжырымдамалық кірігу, бастапқы менталды кеңістік, бленд, метафора, стилистикалық тәсіл.

А.А. Tadjibaeva¹, A.A. Tajibayeva²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

Principle of conceptual integration in stylistics

Abstract. The article discusses the initial provisions of conceptual integration, defines the process of conceptual integration, initial spaces, common spaces and blends. The purpose of the study is to describe the main provisions of the theory of conceptual integration in the context of cognitive processes occurring during the creation and use of metaphors and other linguistic phenomena. The relevance of the work is explained by the fact that the possibility of using the provisions of the theory of conceptual integration to explain the nature of many linguistic units, including a number of stylistic phenomena, is being considered. The work provides analyses of a number of linguistic phenomena based on the mechanism of conceptual integration: phrases built on the principle of conceptual integration, some grammatical constructions, complex nouns. In addition, a set of stylistic phenomena are considered, which are based on the principle of conceptual integration, these include occasionalisms, metaphor, antonomasia, etc. Using the example of the analysis of some of the above linguistic phenomena, the mechanism of formation of blends is demonstrated. The mutual influence of the theories of conceptual integration and the theory of conceptual metaphor is revealed by comparing provisions, concepts and analyzing linguistic units. Such an analysis allows us to make reliable conclusions and inferences. The examples presented in the article are borrowed from the texts of newspapers, magazines and belles-letters style.

Keywords: conceptual integration, initial mental space, blend, metaphor, stylistic device.

Сведения об авторах:

Таджибаева А.А. – Ph.D., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Таджибаева А.А. – к.ф.н., Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан.

Tadjibaeva A.A. – Ph.D., Senior teacher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tajibayeva A.A. – Senior teacher, Candidate of Philological Sciences, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

XFTAP 17.07.41
Ғылыми мақала

А.Б. Абдуллина

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан
(E-mail: anar.abdullina@rambler.ru)

А. Кемелбаева шығармаларындағы халықтық таным ұлттық код ретінде

Аңдатпа. Мақалада халықтық таным тақырыбы қарастырылған. Қазақ әдебиетінің тарихи кезеңдерін талдай келе, халықтық таным ұлттық идея, ұлттық мінез негізінде анықталады. Өз кезегінде ұлттық идея халықтың тарихи негізде қалыптасуын көрсетіп, халық танымының дін мен діл бірлігінен қалыптасатынын айқындаймыз. Осы негізде көркем шығармадағы халықтық таным ұлттық код ретінде қарастырылды. Ұлттық код халықтың тарихи кезеңдердегі мәдени тәжірибесінің сөз өнерінде көрініс табуы деп анықталды. Халықтық таным ұғымын көркем шығармада анықтау мағыналық константа, діни мотив түсініктерімен байланысты қарастырылды. Тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеушілердің пікірлерін талдай келе халықтық таным негізінде халықтың тұрмыс-тіршілігі мен тарихында, әлеуметтік-мәдени тәжірибесінде жоғары категория саналатын «дін» тақырыбы жан-жақты талданды. Халықтың ұлттық идентификациясы тарихынан, мәдениетінен, сонымен қатар дүниетанымынан көрініс береді. Осы негізде қазақ халқының сенімі, дүниетанымы терең құрылымға ие екенін көреміз. Тарихи кезеңдерде болған оқиғалардың көркем шығармада бейнеленуін қарастыра келіп, белгілі бір мотивке негізделетінін айқындаймыз. Осылайша мақалада діни мотив А. Кемелбаева шығармашылығы негізінде қарастырылды. Мақалада А. Кемелбаеваның «Ғибадат», «Күміс инелер», «Жан иесі» әңгімелері талданған. Әр әңгімелеріндегі басты мағыналық константа ретінде танылған діни мотив көріністері халықтық таныммен байланысты.

Түйін сөздер: ұлттық код, халықтық таным, тілдік код, мотив, мағыналық константа, постмодернизм.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-140-149>

Түсті: 18.10.2023; Жөнделді: 22.11.2023; Мақұлданды: 21.02.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Халықтық таным, ұлттық код ұғымдары ұлттық дүниетаным түсінігімен байланысты. Ұлттық дүниетаным көріністері сөз өнерінде бейнеленіп, халық мұрасы саналады. Қазақ әдебиетінің дамуымен әр кезең әдебиетіне сай ұлттық идея көрініс беріп отырды. Ерте замандардан бастау алған фольклорлық туындылар, жыраулық поэзия, ағартушылық бағыттардағы әдеби шығармаларда ұлттың тұтастығы дін мен діл бірлігінен көрініс тапты. Бүгінгі таңда қазақ әдебиетінің жаңа арнада дамуымен халықтық таным

ұғымын қарастырудың маңыздылығы жоғары. Арнайылап діни мотивті халықтық таным, ұлттық код тақырыптарының негізінде зерттеу халқымыздың ұлттың идентификациясын, халық ретінде қалыптасуын көрсетеді. Халықтық танымның діни мотивпен байланысын қарастыру көшпенді өмір сүрген халқымыздың дүниетанымын, бүгінгі таңдағы өзгерісін көрсетуге бағытталды. Зерттеу мақаланың негізгі мақсаты қазіргі қазақ прозасындағы халық танымның көрінісін ұлттық код аясында анықтау. Осы негізде қазіргі қазақ прозасындағы қарымды қаламгер А. Кемелбаеваның «Ғибадат», «Жан иесі», «Күміс инелер» шығармалары басты нысанға алынды. Мақалада халықтық танымды ұлттық код ретінде анықтау барысында ұлттық мінез, ұлттық идея терминдерімен байланыса қарастырылды.

Көшпелі өмір сүрген халқымыздың дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі ислам дінімен байланысты. Жауынгерлік даңқ асқақтата жырланған қазақ әдебиетінің тарихи кезеңдері діни мотивке негізделді. Осылайша халықтық танымды діни мотив аясында қарастыру ұлттық код ретінде танылады. Өз кезегінде код ұғымына тоқталатын болсақ, халық танымның мәдени, әлеуметтік, тарихи аспектілерінен көрініс беретін ұжымдық интеллект көрінісі екенін анықтаймыз. Ал ұлттық код болса тарихи кезеңдерде қалыптасқан мәдени тәжірибенің сөз өнерінде көрініс табуы екенін айқындаймыз. Осы ретте діни мотивке негізделген шығармалардағы халықтық танымды ұлттық код ретінде қарастыру маңыздылығы анықталады.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – қазіргі қазақ прозасындағы ізденістерді негіздей отырып, постмодернист жазушы А.Кемелбаева шығармашылығындағы ұлттық код мәселесін зерделеу. Сондай-ақ, әңгімелердегі декодтау, ұлттық мінез, ұлттық код категориялары әдебиеттану тұрғысынан теориялық негізде қарастырылып, оның көркем шығармадағы көрінісі жазушы шығармашылығын талдау негізінде ашылды.

Зерттеу нысаны – қазіргі қазақ әдебиеті арнасындағы ұлттық код мәселесін А.Кемелбаева әңгімелері арқылы бағамдау.

Зерттеу пәні – қазіргі қазақ әңгімелері постмодернистік, метамодернистік бағытта жазылып, түрлі жанрлық трансформацияларға ұшырағанымен, негізгі астарын, түпкі қазығын, яки ұлттық тамырын жоғалтқан емес. Қай шығарманы алсақ та, ұлттық код аясына кіретін ұлттық мінез, ұлттық идея, халықтық таным, наным-сенім, діни көзқарас – барлығы да көркем шығарма поэтикасымен біте-қайнасып, кірігіп, интермәтінділік негізде постмодернистік туындыға айналған. Мәдениеттің, этикалық ұстанымдардың, ұлттық идентификацияның қалыптасуына әсер еткен – діл мен дін бірлігі. Ұлттық таным ислам дінімен байланысты. Көшпенділер мәдениетінде ислам діні етене еніп, наным-сенімнің, халықтық танымның еркіндігін жеткізіп, даналығының символын бейнеледі. Ұлттық код ретінде халықтың таным, сенімімен байланысты дін ұғымы көркем мәтінде тілдік код негізінде анықталды.

Көркем шығармадағы мағыналық констант авторлық мағыналық кодтау жүйесінің оқырманның декодтау жүйесімен байланысы айқындалады. Осы негізден әлеуметтік әрі мәдени жүйе арқылы бірдей әлем бейнесі болмайтыны анықтала түседі. Осы негізден әлем бейнесі біртұтас комплекс танылса да, мәдени тақырыптар түрліше интерпретацияланады. Көркем шығармадағы қандай да константалар авторлық түсініктің қабылдануымен байланысты. Осы негізден туындыдағы діни мотив кейіпкердің рухани негізін таныта түседі. Мотив жөнінде Б.И. Гаспаров, А.Н. Веселовский пікірлерін қорыта келе, мотив мағыналық константа ретінде анықталып, авторлық позицияның антропоцентристік және логоцентристік бағытын көрсетеді. Оқырман үшін көркем шығармадағы мотив негізгі ориентация ретінде қалыптасып, туындыны түсінуге көмектеседі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Көркем прозада халықтық танымның ұлттық код ретінде қарастырылуы талдау, салыстыру, жинақтау әдістері негізінде анықталды. А. Кемелбаеваның «Ғибадат», «Жан иесі», «Күміс инелер» шығармаларын интерпретациялық-нарративтік талдау арқылы діни мотив халықтық танымның негізі екені айқындалды. Зерттеу барысында қолданылған интерпретациялық, диахроникалық,

герменевтикалық әдістер арқылы ұлттық код, идея, ұлттық идея түсінігі интермәтінділік әдісі негізінде қарастырылған. А. Кемелбаева шығармашылығында ұлттық код мәселесінің көрінісін біз санаулы әңгімелері негізінде қарастырдық, себебі әр әңгімесін тыңғылықты зерттеуді қажет ететін теориялық таным-түсініктер мол болғандықтан, осы мақалада кодтау категориясы негізінде зерделенді. Осылайша жазушы шығармаларындағы ұлттық танымның код ретінде қолданылуы ұлттық-мәдени негізден, танымдық тұрғыдан көркем туындының мифпен, оның ішінде экзистенциалдық ұғымдарымен байланысты екенін көреміз. Көркем туынды жанрлық сипаты бойынша философиялық, сана ағыны, психологизм сынды бағыттар негізінде интерпретациялық, герменевтикалық талдаулар арқылы анықталды.

Әдебиетке шолу. Көркем шығармада ұлттық код тақырыбын қарастыру арқылы А. Шәріп, Р. Тұрысбек, С. Ержанова, Д.Қ. Неталиева, Д. Қамзабек зерттеулеріндегі ұлттық мінез, ұлттық идея тақырыптары негізге алынды. А. Шәріп зерттеуінде ұлттық идея тәуелсіздік идеясымен байланысты. Халықтың мезгіл, мекен факторларына сәйкес анықталатын тәжірибесі мен танымы, табиғи-тарихи сана-сезімінің, мінезі мен мәдениетінің көрінісі ұлттық идея екенін анықтаймыз. А. Шәріп ұлттық идеяның қазақ әдебиетінде көрініс табуын алты кезең бойынша ажыратады:

1. Көшпенді қоғамның мұраттары немесе жыраулық поэзия;
2. Ұлттық бірігу идеясы немесе жоңғар-қалмақ шапқыншылығына қарсы қарсылық;
3. Жат жұрттық езгіге қарсы қимылға үндеу немесе ұлт-азаттық көтерілістер поэзиясы; Зар заман; Ұлттың өзін-өзі сақтау сарындары;
4. Саяси күрескерлік тенденция немесе Алаш идеясы;
5. Астыртын күн кешіре берген этностық белгі-сипаттар немесе Кеңестік кезеңде орын алған саяси оқиғалар: ұлттық геноцид, мәдени экспансия, ассимиляциялық саясат негізіндегі ұғымдар;
6. Өтпелі кезең бедерлері мен құндылықтары [1, 15].

Ұлттық әдебиеттегі ментальдік ұғымын зерттеген Д. Қамзабек ұлттық ерекшеліктің ұйытқысы ұлттық мінез деген пікірге келеді. Десе де зерттеуші қазақ әдебиетіндегі ағымдар мен бағыттарды жіктеп, әр кезеңге тән ұлттық ерекшеліктердің көрініс тапқанын айтады [2, 55]. Осылайша тамыры терең қазақ әдебиетінің әр тарихи кезеңде белгілі бір ұлттық идеяның көрініс тауып отырғанын анықтаймыз. Р. Тұрысбек тәуелсіздік кезеңінде қазақ әдебиетінің жаңа даму арнасына көтерілгенін айтады [3, 83]. Д. Құдайбергенова қазіргі қазақ әдебиетіндегі ұлттық дүниетанымның қалыптасуы тарихи оқиғалармен, кезеңдермен байланысты екенін жеткізеді [4, 31]. С. Ержанова зерттеуінде тарихи өзгерістерге қарағанда сана өзгерісінің жай жүретінін айтады. Өз кезегінде автор кеңестік идеология қаламгерлердің көркем шығармаларында кеңестік билікті мақтап, дәріптеуден көрінетінін анықтайды. Дегенмен тәуелсіздік кезеңінде халықтық таным ретінде түркілік дүниетаным анықталғанын көреміз [5, 20]. Д. Исабеков шығармаларындағы ұлттық мінез тақырыбын зерттеген Д.Қ. Неталиева ұлттық мінезді ұлттық дүниетанымның негізі ретінде қарастырады [6, 11]. Осылайша А. Шәріп, Р. Тұрысбек, С. Ержанова, Д.Қ. Неталиева, Д. Қамзабек, Д. Құдайбергенова зерттеулерін қарастыра келіп, халықтың танымның негізгі элементі ретінде діни, ментальдік мотивтер анықталады.

Қ. Байтанасова зерттеуінде туындының негізгі идеясы, тақырыбы, шығарманың басталуынан аяқталуына дейінгі оқиғалар мен соған әсер еткен әлеуметтік жағдайдың барлығы тілдік код ретінде танылады [7, 249]. П. Рикер, В. Хализев, А. Греймас, Р. Якобсон, П. Богатырев зерттеушілер шығармашылықтың трансляциясы әлемдік мәдениеттің инсталляциясы екенін айтып, мағыналық константа, шығармадағы мотив мәселесін қарастырады. Осы негізден туындының негізінде мотив негізгі идеямен астарласа байланысады.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. А. Кемелбаеваның «Ғибадат» әңгімесі жанры жағынан әңгіме ретінде танып, мазмұны жағынан екіге бөліп қарастыруға болады. Бірінші бөлімде нағашы атасы мен әжесі, ажал аузындағы атасының адалдығы баяндалады.

Әр адамның көрері топырақ екенін, өмірдің мәні де, мағынасы да, тұмшаланғанын, бір сәтте жанып сөнетін шырақ екені айтылған. Одан бөлек ағасы Бижанның құроттанып кеткен итін емдеп алу сәті, серігіне деген қамқорлығы суреттеліп, адамзатты соңында құрт жеңетіні терең астармен жеткізілген. Балалық кездегі ата мен әженің қамқорлығы ерекше екені де айтылған. Шығармадағы назар аударар тұс – балалық шақтағы естеліктегі аталар мен әжелердің бөлек-бөлек топтанып, қазаға баруын жорамалдауы. Халқымызда қуанышқа, тойға топтанып бармайды. Осыны аңғара білген бас кейіпкер қарттардың сиреуін ақырзаман белгісі деп анықтайды.

Шығарманың философиялық сұрауларға толы екінші бөлімінде «Бұл жұрттың құдайға сыйырудан мақрұм қалған қаперсіздігі нендей сорға бастар екен?», «Адамдар құдайға қорыққанда ғана сиынатыны несі?» деген сауалдар кездеседі. Қариялар қауымы жастарды, қате басқан жандарды тәрбиелеу мақсатында құдайдан қорықсын деген ниетпен «құдай жазалайды» деп ескертіп отырады. Осы арқылы қазақ қоғамындағы діни түсініктің қорқытумен, үркітумен байланысты екенін көреміз.

Көркем шығарманың интеллектуалдық көзқарасы бас жайлы ақпаратпен байланысты. Автор адамның ерекше құрылысты бас сүйегінің қымбат қазынасы ми екенін айтады. Ми сауытындағы зындан тереңдігінде екенін, сол арқылы «адам аласы ішінде» деген тіркестің маңыздылығын көрсетеді. Санасының бір тереңінде қызғанышы, сонымен бірге тар ойлары ми сауытындағы зынданның кесірінен орын алады. Адам бойындағы қызғаныш, көре алмаушылық, ашу, реніш сынды негативті эмоциялар ми тереңінде орын алатынын жеткізеді.

Автордың терең философиялық ойы мына пікірден көрінеді: «Құдайды іздеу адам өз әлсіздігін мойындағанда туады» [8, 114]. Келтірілген үзіндіден «Ғибадат» шығармасының өзегін көреміз. Әр адамның бойындағы әлсіздікті мойындай білу арқылы ақиқатқа жетуге болатыны көркем жеткізілген. Адам баласының көркемдікке, мейірімге мұқтаж екенін, әр адам өз ақылымен құлшылық ету үшін жаралғаны жайлы топшылаулары қазақ халқының дін жайлы көзқарасын тереңдете түседі.

Мәтіннің өзегінде тілдік код молынан кездеседі. Бұл арқылы мәтіннің негізгі өзегі ашылып, идеясы анықталады. Зерттеуші Қ. Байтанасова әрбір көркем шығарманың тақырыбынан бастап қорытынды шешімге дейінгі құрылым, мазмұнның толықтығы әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік жағдайларымен байланысты екенін айтады [7, 252]. Шығармада тағдыр, өлім, ажал тақырыптары көтерілген. Код ретінде басты кейіпкердің ақ өлім жайлы түсініктері атасының өмірімен, кешкен ғұмырын анықтаумен байланысты. Мәселен, «Атамның аузынан дүниеде жалған сөз шыққан емес. Басынан кешкен үрейлі, қауіп-қатерлі оқиғаларды талай естіп едік, содан білемін. Өзі мінезі жұмсақ, жаратылысы биязы, ал еңбекқорлығы мен адалдығы бұл елде жоқ адам. Үлкен тұрмақ, балаға зекіп көрген жан емен... Балажандығы немелерін еркелеткенде үй, айналайын деп отыратын майда даусынан, жадырай нұрланған көзінен көрінуші еді» [8, 105], - деп ажал алдында ақ адал адамның мәртебесі жоғары екенін көрсетеді. Жаратушының абыройлы ақ өлімі жаны таза, адал адамның өмірдегі сыйы екені айтылады. Сонымен бірге шығармадағы назар аударлық оқиға ағасы Бижанның құроттанып кеткен итін құрттан тазартуы болды. Құжынай жыбырлаған құрттар иттің санын жара етіп, терісіне ене түскен. Осы арқылы автор адамның түбінде құжынаған құртқа жем болатыны, қайтадан топыраққа айналатыны жеткізеді. Мәтін кеңістігі жүйелі құрылым болғандықтан, көркем шығармада өмірдің жанып-өшетін шырақ сипатты екені анықтала түседі. Халқымыз «қамшының сабындай қысқа ғұмыр» деп бағалап, өмірдің бір сәтті екенін, ешкімнің ала жібін аттамай, айналасына мейірімді болып, адам баласына зияның, залалын тигізбеу маңызды екенін жеткізіп отырған. Тілдік матрицаға түскен өмір жайлы түсінік – шығарманың өзегі. Түбінде топыраққа айналатын адамның өмірдегі ең үлкен қазынасы жаратушысына деген ғибадаты екені анықталады. Адам баласы басына қиындық туғанда емес, өмір бойы өз жаратушысын іздейтінін айтады. Әсіресе, адам баласы өзінің әлсіздігін мойындағанда жаратушысын тани түседі. Бұл арқылы халқымыз мұсылмандық шартын тұрмысына,

дүниетанымына байланыстыра алғанын көреміз. Абай айтқандай, «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген пікірінің шығармамен ұштасқанын анықтай түсеміз.

Тіл білімінде дүние туралы түсініктің қалыптасуын зерттеуші А. Салқынбай үш түрлі психикалық әрекеттер арқылы қалыптасатынын айтады: біріншісі көру, есту, сезу сынды сезімдік қабылдау; екіншісі стереотип, ассоциация, ойсурет, абстракция қалыптасатын түсініктің қалыптасу деңгейі; үшінші ойдың тілдік бейнесі [9, 42], - деп анықталады. Осы негізден басты кейіпкердің дүниетанымы алғашында тәтесінің, атасының ісі мен әрекеттері арқылы қалыптасқан. Тәтесінің кеңестік кезеңде дін ұстанып, намаз оқуы, шексіз мейірімділігі арқылы танылады. Атасының адам баласына қастық ойламай, ақ жүрек адал қалпында қалуы арқылы бас кейіпкер де жамандық ойлаудан, өзгеге қайғы шектіруден алыс болады. Кейін келе, жаратушы жайлы, адамзат туралы ойлары атасы мен тәтесінен көрген, қабылдаған ақпараттары негізінде әлем туралы түсінігі қалыптасады. Осы негізден көркем шығармада коммуникативті стратегия мынадай болып құрылуы керек екенін көреміз: автор дүниетанымы трансляциясы интерпретацияланып, нақты бақылануы; автордың әлем бейнесін шығармашылық деңгейде танытуы; автордың қоршаған әлемді өзіндік қабылдауы және қызығушылықты қалыптастыру сынды бөліктер.

Қаламгердің шығармашылық тұлға ретінде қалыптасуы тарихи перспективамен байланысты. Авторлық түсінік қоғамдық-тарихи, саяси-догмалық, діни нюанстар арқылы танылып, терең түсініледі. Шығармадағы тарихи кезең қазақ халқының кеңестік билік құрсауында болған кезін сипаттайды. Ол кезде жаратушыны іздеу, тану немесе Алла, құдай деп сену тыйым салынған еді. Атеистік сенім терең ұялаған уақытта діл мен дін әр адамның ішкі тірегіне айналды. Халқымыз ислам дінін қабылдауы XIII ғасырдан бастау алады. Сол кезден бастап мұсылмандық шарт пен қазақы дүниетаным біртұтас болды. Қазақ даласынан шыққан билер мен батырлар, шешендер мен хандар ислам дінін терең түсініп, қазақ даласын біртұтастықта ұстады. Халық арасынан Қ.А. Яссауи, Ж. Баласағұн, А. Иүгінеки, Ы. Алтынсарин, Абай, М.Ж. Көпейұлы сынды даналар шығып, қазақ арасына дінді көркем түрде танытып, жаратушы жайлы берік ұстанымдарды таратты.

Туындыда діни мотив қазақ қоғамындағы дін мәселесінің үреймен, қорқынышпен байланысы көрсетіледі. Адам баласының бойына үрей салып, оның ішінде жастарды тәрбиелеудің құралына айналғаны айтылады. Асылында, халқымыз қорқыту, үркітумен емес, ісімен, әрекетімен, мінезімен танытқан. Бас кейіпкердің нағашы атасының болмысы осы пікірімізді дұрыстай түседі. Бүгінгі дінаралық келісім дәуірінде шығарманың өзектілігі көрінеді. Әр дінде жаратушыны тану маңызды болғанына қарамастан, адамның «адам» болып қалуы өзекті. Шығармада қорқытып, үркітумен жаратушыны тану мүмкін еместігі, әр адамның саналы шешімімен ғана мүмкін болатыны баяндалады. Бұл автордың көзқарасын анықтай түседі. Осы орайда N. Bозорова пікірін негізге алсақ, қаламгердің шығармашылығын қарастырғанда оның сенімі, өмірлік ұстанымы негізге алынатынын Ш. Айтматов шығармашылығы негізінде анықтайды [10, 2431]. Автордың негізгі ұстанымы – діни еркіндік адамның өз жаратушысын танумен байланысты. Шығармадағы терең философиялық көзқарастар адам баласының еркіндігінің тірегін анықтайды.

Басты кейіпкердің нағашы атасының образы арқылы дін ұғымының рухани кеңістігі қалыптасады. Бұл дегеніміз бүгінгі уақыттан өткенге оралып, балалық шағын еске түсіріп, сол арқылы тұлға ретінде қалыптасуына әсер еткен оқиғаларды бейнелейді. Бүгінгі жазушының «мені»-нің қалыптасуына, сол уақыттың маңыздылығына мән беріп, көркем түрде жеткізіледі. Мәңгі тақырып ретінде діни мотивтің қарастырылуы автордың ұстанымы аясында әлеуметтік-мәдени мәселенің шешімі табылады. Бірінші жақта баяндалып, өз естеліктерімен бөліскен жазушы А. Кемелбаева өткенге ретроспективті көзқарас аясында беріледі. Баяндау жылдамдығы тез жүріп, автор сол арқылы өз көзқарасын, айналасындағы адамдар сипатын танытады. Жанрлық спецификасын қарастыра отырып, әңгіме бірінші жақтан баяндалып, автордың сезімі, оқиғаларға деген эмоциясы, бағалауы бейнелетінін көреміз. Қаламгердің психологиялық портреті жаратушысын танудағы талпыныстарынан байқалады. Авторлық «меннің» «бізге» айналуы қоғамдағы әлеуметтік-

мәдени мәселені анықтаудан көрінеді. Халқымыздың негізіне айналған дін мен діл сақталуы ұлттық код ретінде анықталады. Осылайша шығармадағы баяндау басты кейіпкердің бақылауларының нәтижесін көрсетіп қоймай, халықтың әлеуметтік-мәдени мәселелерін баяндайды. Автордың алдындағы екі үлкен мәселе басты кейіпкердің дүниетанымының кеңейгенін көрсету болса, екінші жағынан халықтың танымын, дін, діл мәселелерін таныту екенін көреміз. Осы ретте діни мотивтің ұлттық код ретінде танылып, автордың психологиялық портретінің қалыптасуына әсер етеді. Балалық шақты, өткенді еске алу арқылы шығарманың рухани кеңістігі ұлттық құндылықтар негізінде жаңа қырынан ашыла түседі. Өйткені халықтық танымның негізінде діни сенім жатыр. Ғасырлар бойы мәдениетке, руханиятқа әсерін тигізген ислам діні қазақ халқының танымының негізі болып, ұлттық код ретінде анықталуының себебін айқын көрсетеді.

«Күміс инелер» шығармасында түс көру сюжеті көрініс тапқан. Түсінде күміс ине тауып алған кейіпкер өңінде сол инелермен қыздарына сәнді тақия тігуді ойлайды. Кейіпкердің ішкі әлемін мына үзіндіден көреміз: «...Қолым бір қалт еткенде: Аллаға сиындан, күн мен айды сүюден, кітапқа құмартудан, күн мен айды сүюден, кітапқа құмартудан, жұлдызға телміруден, әңгіме тыңдаудан, мұң мен қападан, ойын-күлкіден, жалғыздық үрейден, шаттықтан, бақыттан, шабыт шаруадан босаған бір сәт...» [8, 87]. Сонымен қатар шығармада Қорқыттың өлімнен қашу мотиві берілген. Өмірінде бір сәт өлімнің, ажалдың бар екенін Қорқыт өнер арқылы ұмытқан. Көркем шығармаға негіз болған сюжеттің берілуі постмодернизм бағытындағы туындыларда қолданылатын аллюзия қызметін атқарады. Бұл арқылы ажалдан, өлімнен қашу жаратқанның бұйрығына қарсы шығу екенін жақсы түсінеміз. Дегенмен кейіпкер үшін Алланың бұйрығы маңызды. Шығармада анықталатын мағыналық константа діни сенімнен құралған.

Жазушының «Жан иесі» әңгімесі де постмодернистік бағытта жазылған. Шығармаға өзек болған екі образ – Айбек пен «жынды әйел». Екеуі екі түрлі «әлемнің» қаһармандары болғанымен, екеуін байланыстырып тұрған код – адамның ерекше жаратылысы, адам болмысындағы жоғарғы күш, сананың жоғары ноталарындағы адами философиялық түйісулер, өлшем мен қалыпқа бағынбайтын, алайда көзқарасы мен дүниетанымы, жан дүниесі қарайлас адамдардың бейсаналы түрде «табысуы». Шығарманың басында Айбек атты 13 жасар баланың психологиясы ерекше көрінеді. Ерке, шолжаң, бұла, бетінен қақпай өсірген «ұл» баланың қазақ жанұясындағы «таза» бейнесі ерекше сипатталған. Үй іші, ауыл іші, мектеп аясындағы Айбектің анайы қылықтары тіпті мұғалімдердің «аузын» жаптырып, жұртшылықтың «көзін» жұмдырады. Айбек бейнесі арқылы жазушы қазіргі кезеңдегі әрбір үйдегі «ақылды еркені» типтендірген. Бұл әңгімені оқып отырып, Айбектің ата-анасын иә жақтарыңды, иә даттарыңды да білмейсің. Себебі Айбектің бір қарағанда жасап жатқан әрекеттері бұрыс көрінгенімен, қазіргі заман талабына орай дұрыс та шығар дейсің. Осылайша, автор бұл пікірге қатысты ойды оқырманға қалдырып, Барттық түсінікше, «автор өлімі» позициясын ұстанады. Ал жынды әйел – жасы қырықтарға таяған, еркек пішінді, ел арасында «бір түрлі әйел» атанған, үрейлі сезім тудыратын беймәлім, бұл дүниеден «бөлектенген» жан ретінде сипатталып, кез келген ауыл-аймақта кездесетін құпия, бұйығы, өзіндік әлеммен жүретін, қоғамнан тыс өмір сүретін адамның жинақтық образы ретінде көрінетін кейіпкер. Чеховтық негізде қалыптасып кеткен «футлярдағы адам» теориясына сәйкес келетін «жынды» әйел де қоғамнан бөлінген, байланысын үзген. Бұл әйел мен Айбекті байланыстыратын нәрсе – кез келген адами нәрселерден тыс ерекше идеяларды іске асыруларында. Айбек адамзатқа жақын, тіпті жоғары қатынастағы істерді жасаса (кітап оқу, өз жасынан ерте есею, өте зерек, лидерлік қасиетке ие болу, ғылымды сүю, әлемнің түрлі қыр-сырын меңгеруге деген құлшыныс, «білсем», «көрсем», «ұстасам» деген жан қалауының мүдделерінің биіктігі), «жынды әйел» керісінше регрестік бағытқа түсініксіз, иррационалдылыққа толы істерді жасайды (қора-қора мысықты ұстауы, ешкіммен араласпауы, киім-киісі, жүріс-тұрысы, түнгі әрекеттері). Бұл шығармада «мысық» текке аталмайды. Қазақ ұғымындағы ит пен мысықтың алар орны қазақы түсінікпен де, діни түсінікпен де талданып, «әңгіме ішіндегі әңгіме» әдісімен баяндалады.

Айбектің де мысыққа қатысты эксперименттік әдісі де мифтік-метаморфозалық қиялды меңзеп, бірнеше интеллектуалдық тұрғыдан сюжеттік желіде орын алып отырады. Әйелді «адам пішінді жолбарыс ханым» ретінде байқаған Айбек оның әлемімен бетпебет келеді. «Фосфор көздері айдың айнасына шағылысып жанып, үшбұрышты қызыл еріндерін адамша жымырған мысықтар жан түршігерлік ібіліс кейіптен ада емес. Шұбар, ақ қара, сары тон жамылған жолбарыс өңді, жұмсақ денелі, жын текті сұмдық сайқал әйелдер тәрізді...» [8, 26], - деген жолдарынан-ақ «мысық» образының қат-қабат бейнесіне мифтік аспектіде нүкте қояды, яғни кодталған, символданған «образдылық» негізде жалпы әйелзатының бір астарын көрсетеді. Айбек пен әйелдің үнсіз «тартысы» да әйелдік энергияның тылсымдық күшпен «жеңіп», ер адамдық позицияның әлсіз тұсы да мифтердегі «әйел-жын» идеясымен үндес келеді. Шошынып, өз-өзін ұшықтатып, сүре оқытуын қалаған он үш жасар баланың тілегінде де тәңірлік пен ислам дінінің орта жігінен туындаған халықтық наным барын көреміз. Сонымен қатар шығармада «құрбандық ету», садақа беру, яки немересінің амандығы үшін ұябасар тауықты балапандарымен беру салтын автор ерекше келтірген. Әйелдің беймәлім әлеміндегі тауықтар мен мысықтар да символикалық мәнмен берілген. Бұл жердегі «жыңды әйел» - қоғам түсінбейтін, өз заманында дұрыс бағасын ала алмаған, жақсылықтан үміт күткен, арман-мақсатына жете алмаған, жолында көп кедергілер тұрған, жалпы айтқанда қоғамнан жапа шеккен «дұрыс» адам. Өз мысығын өлтіріп алып, одан кейін есікті біреу тұрткендей болып, басқа әлемге өтіп, елес пен қиялға толы шағын фрагменттің өзінен адамдық феноменді ұғамыз. Әйелдің басы ауған жаққа қашуы да – қоғамнан жабайы тұрпатта қашуы емес, жалғандықтан, жасандылықтан, өтіріктен, наладан, жаладан қашуы еді. Ең соңында оны түсінген тек – Айбек ғана. Айбек пен әйелдің бейнесі – түрлі сюжеттік тартысқа, идеялық арпалысқа, рационалды қайшылыққа толы кейіпкерлер болғанымен, тұтас бір ұлттың көксемінің, халықтың ойындағысын, адамзаттың болмысын анықтауға бағытталған. Шығарманың өн бойында түс көру лирикалық шегіністер арқылы әсем өрілген, ал ұлттық нақыштар, ырым-жоралғылар көбінесе мифтік, қиялдық, ертегілік негізде жүзеге асқан дейміз. Пері, жын, қар адамы, мысық-әйел, жолбарыс-адам, метаморфозалық типтер секілді қазақ мифологиясына тән мотивтер автор шығармасында интермәтінділіктің аллюзиялық әдісімен ерекше көмкерілген.

Қорытынды. А. Кемелбаеваның «Ғибадат» әңгімесі – діни мотивке құрылған шағын шығарма. Туынды мәтінде тілдік кодтар арқылы анықталған ұлттық код дін мен діл ұғымдарымен байланысты. Осы негізден діни мотивтің берілуі авторлық «мен» түсінігі аясында қарастырылып, тұлғаның жаратушысын тануы мәселесін көтереді. Осы арқылы халқымыздың діни түсінігі, көзқарасы қатар қарастырылды. Астарлы сюжетке құрылған, динамикасы аз шағын жанр арқылы тұлғаның қалыптасуы, ұлттық таным мәселесін айқындай түседі. Өткенді оралу арқылы, балалық шақтағы болып өткен оқиғалар негізінде басты кейіпкердің өмірлік ұстанымы, көзқарасы қалыптасып, діни мотив құрылымдана түседі. Автор-индивид оқырманға психологиялық, философиялық жүк түсіру мақсатында халықтық танымды жете қолданып, жаратушыны іздеу мәнін айқындайды. Осы арқылы автордың психологиялық портреті баяндала түседі. Шығарманың рухани кеңістігі автор-индивидтің көзқарасы, танымы, өмірлік ұстанымымен тығыз байланысты. Діни мотив аясында автордың оқырман арасындағы коммуникациялық стратегия автор интерпретациясының күрделенуімен анықталады. Қаламгер «Ғибадат», «Күміс инелер», «Жан иесі» әңгімелерін діни мотивпен байланыстырғанын көреміз. Осылайша, мағыналық константа, яғни діни мотив шығарманың өзегі ретінде көрінеді. Тарихи нюанс негізінде қазақ қоғамында орын алған оқиғалар қоғамның болмысын өзгерткеніне қарамастан, авторлық дүниетаным арқылы дін негізінде ұлттық кодтың бейнеленгенін көреміз. Кейіпкер дүниетанымы арқылы автордың көзқарасы, ұстанымы бейнеленіп, шығарма сюжетіндегі философиялық сұраулар қазақ қоғамындағы өзекті мәселенің шешімін табуға көмектеседі. Көркем туындының тақырыбынан бастап, қорытынды шешім тарихи жағдаймен ғана емес, әлеуметтік, қоғамдық трансформациялармен тікелей байланысты.

Тұлға үшін өз жаратушысын іздеуі өзінің әлсіздігін мойындауы – екені автордың негізгі ұстанымы. Осылайша, автор ғасырлар бойы ата-бабаларымыз ұстанған ислам дінінің маңыздылығын көрсетіп, халықтық танымның мұсылмандық шартпен қалыптасқанын анықтай отырып, ұлттық код ретінде айқындайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. – 336 б.
2. Қамзабек Д., Омарұлы Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальділік: Монография. – Алматы: ARNA-B, 2012. – 168 б.
3. Тұрысбек Р. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеттану ғылымы. Оқу-әдістемелік құрал. - Астана: «Әдебиет» баспа үйі, 2008. – 135 б.
4. Kudaibergenova D. T. Rewriting the nation in modern Kazakh literature: Elites and narratives. – Lexington Books, 2017.
5. Ержанова С. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының көркемдік тұтастығы мәселелері: ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. - Алматы, 2009. – 40 б.
6. Неталиева Д.Қ. Д. Исабеков повестеріндегі ұлттық мінез сипаты. Филол. ғылым. канд. ғылыми дәреж. алу үшін жазыл. дисс. авторефераты. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 30 б.
7. Байтанасова Қ. Ауыл бейнесі және ұлттық таным // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2023. - № 2. - 244-258 б. –
8. Кемелбаева А. Тобылғысай. Повесть және әңгімелер. - Астана: Елорда, 2001. – 120 б.
9. Салқынбай А. Санада ақиқат дүние бейнесін қалыптастырудың тетіктері // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. - №2 (78). - 2019. - 42-47 б.
10. Bozorova N. P., Turabayeva L.K. The works of ChingizAytmatov and the contemplation of the bookstore //Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. – 2022. – Vol. 12. – No 1. – С. 57-59.

References

1. Sharip A. Kazak poeziasy zhane ulttyk ideia [Kazakh poetry and national idea] (Almaty, Bilim, 2000, 336 p.). [in Kazakh]
2. Kamzabek D., Omaruly B., Sharip A. Ulttyk adebiet zhane dasturli mentaldilik [National literature and traditional mentality]. Monograph (Almaty, 2012, ARNA-B, 168 p.). [in Kazakh]
3. Turysbek R. Tauelsizdik tusyndagy kazak adebiettanu gylomy [Kazakh literary studies at the time of independence]. Educational and methodological tool (Adebiet, Astana, 2008, 135 p.). [in Kazakh]
4. Kudaibergenova D. T. Rewriting the nation in modern Kazakh literature: Elites and narratives. – Lexington Books, 2017.
5. Erzhanova S. Tauelsizdik kezenindegi kazak poeziasynyn korkemdik tutastygy maseleleri [Problems of artistic integrity of Kazakh poetry in the period of independence] (Almaty, 2009, 40 p.). [in Kazakh]
6. Netalieva D.K. D. Isabekov povesterindegi ulttyk minez sipaty [Character of national character in D. Isabekov's stories] (Kazak universiteti, Almaty, 2007, 30 p.). [in Kazakh]
7. Baitanasova K. Auyl beinesi zhane ulttyk tanym [Rural image and national identity], Euraziya gumanitarlyk institutynyn Habarshysy [Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute], 2. 244-258 (2023). [in Kazakh]
8. Kemelbaeva A. Tobylgysai. Povest zhane angimeler [Tobylgysai. [Narrative and stories] (Elorda, Astana, 2001, 120 p.). [in Kazakh]
9. Salkynbai A. Sanada akikat dunie beinesin kalyptastyrudyn tetikteri [Mechanisms of forming a true world image in mind], Kazak memlekettik kyzdar pedagogikalik universitetinin Habarshysy [Bulletin of the Kazakh State Girls' Pedagogical University], 2 (78), 42-47 (2019). [in Kazakh]
10. Bozorova N. P., Turabayeva L.K. The works of ChingizAytmatov and the contemplation of the bookstore, Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 1 (12), 57-59 (2022).

А.Б.Абдуллина

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

**Народное познание как национальный код в творчестве
А. Кемелбаевой**

Аннотация. В статье рассматривается тема народного познания. Анализируя исторические этапы казахской литературы, народное познание определяется на основе национальной идеи, национального характера. В свою очередь, национальная идея отражает формирование народа на исторической основе, определяя, что народное познание формируется из единства религии и культуры. На этой основе народное познание в художественном произведении рассматривалось как национальный кодекс. Национальный кодекс определялся как отражение в искусстве слова культурного опыта народа в исторические периоды. Определение понятия народного познания в художественном произведении рассматривалось в связи с понятиями смысловой константы, религиозного мотива. Анализируя мнения исследователей периода независимости, на основе народного познания была всесторонне проанализирована тема «религии», которая является высшей категорией в быту и истории, социокультурной практике народа. Национальная идентичность народа отражает историю, культуру, а также мировоззрение. На этой основе мы видим, что Вера, мировоззрение казахского народа имеют глубокую структуру. Рассматривая отражение в художественном произведении событий, произошедших в исторические периоды, определяем, что они основаны на определенном мотиве. Таким образом, в статье религиозный мотив на основе творчества А. Кемелбаевой. В статье проанализированы рассказы А. Кемелбаевой «Поклонение», «Серебряные иглы», «Хозяйка души». С народным познанием связаны проявления религиозного мотива, признанного главным смысловым контантом в каждом из рассказов.

Ключевые слова: национальный код, народное познание, языковой код, мотив, смысловая константа.

A.B. Abdullina

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Folk knowledge as a national code in the work of A. Kemelbaeva

Abstract. The article deals with the topic of folk knowledge. Analyzing the historical stages of Kazakh literature, folk knowledge is determined on the basis of a national idea, national character. In turn, the national idea reflects the formation of the people on a historical basis, determining that national knowledge is formed from the unity of religion and culture. On this basis, folk knowledge in a work of art was considered as a national code. The National Code was defined as a reflection in the art of speech of the cultural experience of the people in historical periods. The definition of the concept of folk knowledge in a work of art was considered in connection with the concepts of a semantic constant, a religious motive. Analyzing the opinions of researchers of the period of independence, on the basis of folk knowledge, the topic of “religion” was comprehensively analyzed, which is the highest category in everyday life and history, socio-cultural practice of the people. The national identity of the people reflects the history, culture, and worldview. On this basis, we see that the Faith and worldview of the Kazakh people have a deep structure. Considering the reflection in a work of art of events that occurred in historical periods, we determine that they are based on a certain motive. Thus, the article presents a religious motive based on the work of A. Kemelbaeva. The article analyzes the stories of A. Kemelbaeva “Worship”, “Silver needles”, “Mistress of the soul”. Manifestations of a religious motive are associated with folk knowledge, which is recognized as the main semantic content in each of the stories.

Keywords: national code, folk cognition, language code, motive, semantic constant.

Автор туралы мәлімет:

Абдуллина А.Б. – «Филология» білім беру бағдарламасының 2-курс докторанты, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан.

Abdullina A.B. – 2nd year Ph.D. student in the educational program “Philology”, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Қазақ қоғамының Абай қарасөздеріндегі көрінісі

Аңдатпа. Мақалада Абай қарасөздеріндегі қазақ қоғамының көрінісі сөз болады. Қазақ елінің рухани бағдары – ұлы Абайдың мұрасы екені даусыз. Дала данышпанының ең құнды туындысы – қара сөздері. Ең басты объектісі адам болса, мақсаты – адам тәрбиесі. Ол «Атаның ұлы болма, адамның ұлы бол» деп шығармаларында «адам шыр етіп дүниеге келгеннен өмірінің мәнді болу үшін не істеу керек?» деген сауалға жауап беріп, олардың өмір сүруінің гуманистік бағдарламасын жасап берді.

Абай сынаған қазақ халқы мінезі қазіргі таңда да айна қатесіз кездесуі нені білдіреді? Әлде бұл адамзат баласына туа біткен мінез ба, оны қайтсек түзейміз? «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» деген сөзді Абай неге айтқан екен?! Адам мінезін түзеу үшін не істеу керек? Міне ұсынылып отырған мақала аясында осы сұрақтарға жауап іздеп, Абай қарасөзінің өміршеңдігін қазіргі заман талаптарымен дәлелдеу – мақаланың негізгі мақсаты. Осы мақсатқа жету үшін ойшылдың қарасөздеріндегі ой түйіндері талданды.

Түйін сөздер: Абай қарасөздері, тезаурус, мінез, қоғам, семантика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-150-158>

Түсті: 5.12.2023; Жөнделді: 20.12.2023; Мақұлданды: 19.02.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Абай бізге қаншалықты жақын болса, соғұрлым алыс. Жақын болатыны – үлкен-кішіміз «Абай атамыз айтқандай» деп өлең-сөзінен мысал теріп, бүгінгінің кез келген құбылысын Абай сөзімен өріп жататынымыз. Бір сөзбен айтқанда көңілінде сәулесі бардың дені Абай сөзінен өз тірлігіне тиянақ іздейді. Ал, алыс болатыны – Абай өз заманында жалғыз-тың. Мың адамсыздықпен жалғыз алысты. Заманындағы кемшіліктерді сынап, одан арылмай ел болашағы түзелмейтінін айтты. Қоғам дұрысталуы үшін адам бойындағы жағымсыз қасиеттерден арылып түзелуі керек деген ой – ақынның шығармаларындағы өзекті тақырыптардың бірі. Ақынның мұндай шығармаларының бүгінгі ұрпақ үшін де тәрбиелік мәні зор. Сондықтан Абай өлеңдері мен қарасөздерін оқыта отырып, оның идеясын жастардың санасына сіңіре білуіміз керек. Сонда ғана ақынның айтқан сындарынан қорытынды шығарып, бой түзеп, еңсе тіктейтін ұрпақ қалыптастыра аламыз.

Абай сөздерінің мағынасы терең, айтпақ ойын бір оқығаннан түсіну мүмкін емес екені белгілі. Сондықтан ақын шығармаларындағы идеяны жас ұрпақтың санасына құйып, дұрыс түсіндіре білу маңызды болып табылады. Қазіргі заман талабына сай ақын шығармаларының идеясын оқытудың түрлі әдіс-тәсілдері көбейіп келеді. Осындай заманауи тәсілдерді пайдаланып, Абай шығармаларын жаңа технологиямен оқыту студенттердің көзқарасына тиімді әсер ететіні ғалымдар зерттеулерінде де талданып, оның іске асу жолдары да көрсетіліп жүр [1]. Бұл ақынның өлеңдері мен қарасөздерінің қай уақытта да өз құндылығын жоймайтындығының айғағы.

Абай өлеңдерінің негізгі ойы оның қарасөздерінде де жалғасып жатады. Абай қарасөздерінің құдіреттілігі – оның өміршеңдігінде екені сөзсіз. Осыдан бір жарым ғасыр бұрын айтқан ақын сөзі бүгінгі қазақ қоғамында да өзекті.

Абайдың өлеңдеріне қарағанда қарасөздері аз зерттелді. Бұған біріншіден, кеңестік кезеңдегі идеологиялық көзқарас кедергі келтірді дейміз. Екіншіден, зерттеушілер көбіне Абайдың ақындық жағына назар аударса, үшіншіден, қазақта Абайға дейін болмаған тың жанрды зерттеудің, меңгерудің тақырыптық, танымдық жағынан күрделілігі де себеп болды.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – Абай қарасөздерінің тақырыптық ерекшелігін саралай отырып, ақынды толғандырған мәселелердің қазіргі қоғам көрінісімен, адам болмысымен салыстыра отырып талдау. Соның негізінде Абай ғақлияларының өміршеңдігін анықтау.

Зерттеу нысаны – Абай қарасөздері.

Зерттеу пәні – Абай шығармалары – ізі өшпес асыл мұра, әдебиеттің негізгі тұжырымы. Осындай асылдан үлгі алып, шығармаларынан рухани сусындау жеке тұлға үшін ғана емес, ұлт келешегі үшін де рухани азық. Бұл – хакім шығармалары мен ондағы ойдың қаншалықты салмақты екенінің көрсеткіші. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының Абайды түсіну үшін оқырман көзқарасы мен дүниетанымының кеңдігі қажеттігін баса айтуы да көп нәрсені аңғартса керек. Бұл үшін, әуелі, Абай шығармаларының негізгі өзегін жете түсіну керек. Хакім Абай мұраларын оқи отырып, одан әр адам өз қоғамын көретіндігі сөзсіз. Сондықтан құндылықтар құлдырап бара жатқан ХХІ ғасырда ақын сөздерінің өміршеңдігін саралап көрсетуге тырыстық.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ғылыми мақалаға Абай Құнанбайұлының 2020 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген үш томдығы, қарасөздері туралы зерттеу еңбектері мен монографиялар пайдаланылды.

Қазақ қоғамының Абай қарасөздеріндегі көрінісін бүгінгі күнмен байланыстыра отырып қарастыруда салыстырмалы талдау, жинақтау, жүйелеу, сипаттау әдістері қолданылды. Сипаттау әдісі мен дефинициялау арқылы Абай қарасөздеріндегі мінез түрлері мен заман көрінісіне талдау жасалды.

Әдебиетке шолу. Ақын Абайдың қарасөз жазып қалдыруы – өз заманының, ортасының, түптеп келгенде замандас тыңдаушысының сұранысынан туған қарекеті. Кеңестік кезеңде М.Әуезов бастаған абайтанушы ғалымдар тарапынан ақынның қарасөздері толық талданып, қарастырылды дей алмаймыз. Ол дәуірде қарасөздеріндегі Абайдың діни-философиялық ойларын терең зерттеуге, ол туралы кеңінен ой айтуға мүмкіндік болмады. Сол кезеңде «Тастих» сияқты Абай ойшылдығының өлшемі болар күрделі дүниені ақынның тұңғыш толық жинағына (1933) енгізуінің өзі – Әуезовтің батылдығы. «1890 жылдардан бастап ұстаздық, үгітшілік жолына түскен соң Абай өлеңді аз жазса да «қара сөзбен» айтатын өсиетті көп жазады... Бұл кездерде Абай сөзін қадірлі көріп, әрбір шыққан жаңа өлеңдеріне ынтық болып отырған ел оқушылары «қара сөздер» шыға бастаған соң мұны өлеңнен кем көрмейтін болады. Қайта, берірек келгенде, ел ішіндегі оқушының барлығы да Абай сөздерін молдаларға ақша беріп жазғызып, көшіртіп алып жүргенде, ең алдымен, қара сөзді тілейтін. Соған көп ынтығатын», – деген [2, 56] М.Әуезовтің пікірі көп нәрсені аңғартқандай. Сонымен, Абайдың өлеңнен қазақ әдебиетіндегі сол кездегі тың жанр қарасөзге келуіне неңдей себеп болды десек, ол – сол кездегі сұраныстан туған дүние. Өлеңге қарағанда қарасөз тыңдаушысына ұғынықты. Сондықтан да білім-ғылымнан кенже қалып, надандық қамытына мойынсұнған туған халқын қайтсем қараңғылықтан құтқарам деген ақынның қарманғанда уысына ілінгені осы – қарасөз. М.Әуезовтің: «Абай өзінің өлең сөздерінің көптен-көбін заманындағы оқушы мен тыңдаушыларына үнемі түсінікті болмайтындай көреді. Онысы анығында солай еді. Осы жайды ескеріп, Абай енді қара сөзінде сол өлеңдерінде айтылатын ойларының бірталайын жаңа сөзбен таратады», – деген [2, 56] пікірі ақынның ел тәрбиелеудегі ұстаздық, хакімдік қырын аша түседі. Аса бір дайындықпен келген кісі болмаса Абай өлеңдеріне деңдей қою қиын. Бұл

ерекшелікті кезінде байқаған А.Байтұрсыновтың: (Абай сөзін оқығанда) «...әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қалады. Кей сөздерін, ойланып дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі», – деген [2,136] пікірі сол кез үшін ғана емес, бүгінгі күні де өзекті.

Абай қарасөздері туралы салмақты пікір білдірген Т.Әлімқұловтың: «Задында Абайдың қарасөзі мен поэзиясының ымы-жымы бір. Екеуі де «Халық»! деп ынтығады, оған қызмет етеді... Өлеңдегі жұмбақ адам – қарасөзде сұмдық салмақты», – деген [3, 154] ой таразысы әлі де тереңірек зерттелуі қажет.

Кеңестік кезеңде Абай қарасөздерінің жанрлық және стильдік ерекшеліктерін ғалым Х.Сүйіншәлиев арнайы қарастырды. Тәуелсіздік алғаннан кейін бұл тақырып кеңінен, жан-жақты зерттеле бастады. Бұл орайда Қ.Өмірәлиев, М.Мырзахметұлы, Ш.Елеуқенов, Қ.Салғараұлы, Ғ.Есім, Ж.Шойынбет, А.Омаров т.б. ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектері мен мақалаларын атауға болады.

Қ.Салғараұлы «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» деген дүниесінен тұтас бір ғылыми еңбек жазды. Абайдың бұл мақаланы жазуының себебі сол кездегі баспасөз беттерінде қазақтың түп төркінін сахабалардан тарататын мақалалардың шығуы болды. Дәл бүгінгідей дін мәселесінің ушығып кетуіне алаңдаған ұстаз Абай бұл тақырыпты өзі қозғап қана қоймай, терең зерттеп, көлемді еңбек жазуды Шәкәрімге міндеттегені де көзі ашық қауымға белгілі.

Қарасөз туралы алғаш пікір айтқан адамдардың бірі – ақынның шәкірті Көкбай ақын: «Абайдың жалпы, діни өсиеттері мен негізгі діни пікірлері қара сөзінің ішіндегі «ғақлиқат тастикат» деген сөзінде толық айтылған. Әрқашан ауызша айтатын уағыз насихаттары болсын, өлеңмен үгіт қылып айтатын адамшылық жолы, құдайшылық жолы болсын, барлығы да сол сөзіне жиналып келіп қорытылған сияқты. Кейде жазылған дін жайындағы өлеңдер болса, түгелімен сол сөздің жеке-жеке пікірлерінен туған сияқты» [4].

Зерттеу нәтижелері мен талқылау. Абайдың қарасөзі – еркін ойдың көрінісі. Кей тұсында ақын алдындағы адаммен сұхбат құрса, енді бірде өзімен өзі сырласып отырғандай. Сырласа отырып оқырманға ой тастайды. Қарасөздің құдіреті сонда Абай өз замандасымен ғана сұхбат құрып, сырласып отырған жоқ, ол болашақпен, яғни, мына бүгінгі ұрпақпен ғибратты мәжіліс жасайды. Бүгінгінің адамын, қазіргі қоғамның мәселесін көтергендей. Абай сөзінің құдіреті оның – өміршеңдігінде.

«Ғақлияның» негізгі мақсаты – ағартушылық, өсиет, қоғамды, өсіп келе жатқан жастарды тәрбиелеу. Жылдар бойы Абай туралы әрбір деректі тірнектей жинаған М.Әуезов қарасөз қайнарын эпопеясына арқау етіп, барынша пайдаланады. Бұл туралы ғалым З.Бисенғали таратып жазды да [5, 17].

Абай қарасөзі қазақ әдебиетіне тыңнан қосылған жаңа жанр болды. Сондықтан да, қарасөздердің жанрын анықтауда да ғалымдар тарапынан түрлі тұжырымдар жасалуда. «Абайдың қара сөздері түгелімен ғылыми еңбек емес, тек бірнеше сөзі ғана ғылыми талдау, ғылыми қорытынды. Бұл сөздерді Абайдың өзі «Тастик» деп атаған», – дейді [6, 32] ғалым Б.Кенжебаев. Қарасөзді арнайы зерттеген Х.Сүйіншәлиев оны «прозаның шағын түрі» деп алып, бес түрге бөлсе [7, 128], Ж.Шойынбет «Абай қарасөздерінің ерекшеліктері» деген еңбегінде қарасөздің жанрлық стильдік ерекшеліктері, оның зерттелу аясына арнайы тоқталады [8]. Ш.Елеуқенов «Ғақлияны» Тауратқа ұқсатқан Г.Гачевті тілге тиек ете келіп: «...стильдік жағынан Таурат, Інжіл, Құранға «Ғақлия» стилінің үндестігі және солар секілді сөз атасындай, рухани мәдениет қайнарындай қабылданатындығы», – деп [9, 3] қарасөз құнын аса жоғары бағалайды. «Жанр жағынан келгенде, Абай «Ғақлиясы» қазақ әдебиетіне өз жаңалығымен қосылған шығарма. Өмірден туған ойлы сөз бола тұра, бір ерекшелігі – кілең силлогизмнен тұрмайды. Көсемсөз (публицистика) көп тұстарда лирикалық проза, көркем психологизм элементтерімен тонның ішкі бауындай ұштасып жатады», – дейді [9, 3] ғалым.

Зерттеулерді саралай келе айтарымыз, Абай қарасөзін прозаның бір ғана түріне жатқызуға келмейді. Бүгінде отыз сегізінші қарасөзі деп жүрген сөз – бөлек туынды. Қарасөздерді алғаш зерттеген ғалымдардың бірі Х.Сүйіншәлиев: «Отыз сегізінші қарасөзін Абай басқа сөздерінен де ерекше етіп, кезіндегі оқыған молда, не сауатты оқушыға түсінерлік қып жазған. Оның стилі, тілі де ауыр. Дін сөзі, араб, парсы тілі мейілінше көп қолданылады. Оның себебі, мұнда Абай түрлі аяттар мен дін, иман шарттарын өзінше талдап, оның мән-жайларын қозғайды. Оны теріс түсіндіруші надан молдалармен айтысады», – деген [7, 56] сөзінің жаны бар. Ғалым С.Қосан бүгінгі біз отыз сегізінші қарасөз немесе «Китаб тастих» деп жүргеннің арабшадан аудармасы «Сенім кітабы» – ғылыми трактат (тәфсір), ал «Ғақлия» – «Ақыл кітабы» – өсиет, толғаныстар жинағы деген [10] тұжырым жасайды. Сондай-ақ, кей ғалымдар «Сократ хакімнің сөзін» де жеке бөліп жүр.

Жалпы мазмұндық табиғатына қарағанда қарасөз ақын өмірінің соңына қарай жазылған. «Ғақлия 1891-1897 жж., Тасдиқ 1898-1901 жылдары жазылған», – дейді [11, 7]

А.Омаров. Абай бір жасында бауырына алған Уәсилә Абайқызы осы қарасөз туралы мынандай құнды естелік қалдырады: «Әкем балаларды жеті жастан сегізге шығарында оқуға беретін, еркек балаларымен қабат қыздарын да оқытатын. Мен де сегіз жасқа шығарымда оқыдым. Ол кезде молда балаларға дін оқуын оқытатын, қазақ тілінде кітап жоқ болатын. Сондықтан балалардың ойы, дүние тануы кемсін болады деп әкем көп айтып жүрді. Әлі есімде, бір күні біздің оқып отырған үйімізге әкем келді. Әдеттегідей бәріміз орындарымыздан тұрдық, әкем айнала қарады да, отырыңдар, – деді. Біз отырып жайғасқан соң, молдаға қарап, балаларға мына бір кітапты әкелдім, осыны көшіртіп, көбейтіп, бала басына бір-бірден таратып бер. Бүгіннен бастап осы кітапты қоса оқыт, – деді. Біз қуанып кеттік, әкем үйден шыққан соң, молда әлгі кітапты алды да, бас жағын оқыды, кітап қолжазба екен. Біз ол кітапты көшіріп алып оқи бастадық. Басқа кітаптарға көп көңіл бөлмейтін болдық. Өйткені, бұл жаңа кітаптың тілі ұғымды, сөзі түсінікті, ыңғай ақыл айтып отыратын жақсы кітап болды. Кейіннен байқасам, сол кітап әкемнің «Ғақлия» атты қара сөзбен жазылған кітабы екен. Біздің молдадан бұл кітапты естіген басқа молдалар келіп көшіріп алып, өз шәкірттеріне оқытып жүрді», – дейді [12, 40] Уәсилә Мағауияқызы. Бұдан нені байқауға болады? Біріншіден, шамамен қарасөздің жазылу уақытын межелете болады. Екіншіден, сол уақытта арнайы оқулығы жоқ жастарға оқулық кітап жазу мақсаты Абайдың көптен ойында жүрген. «Ғақлия» – бастысы, оқу оқып жатқан жастарға оқулық мақсатында жазылған дүние. Уақытына келсек, 1890 жылы туған Уәсилә сегіз жасында оқуға барса, қарасөз 1898-1899 жылдары жазылып бітіп, молдаға берілген. «Ғақлия» тек Абай ауылындағы ғана емес, сол маңайдағы бала оқытып жатқан молдалардың қолына түсіп, сол өңірдің бәрінде оқулық ретінде пайдаланылған.

Абай заманы ғана емес, Абайдан кейінгі кезеңде де қазақ даласындағы оқу-білімнің кенжелеп қалғанын, оқулықтардың аса тапшылығын әсіресе, Алаш зиялылары қатты сезінді. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында сол қысылтаяң шақта алаштықтар жаппай оқулық жазуға кірісті. Сондай еңбектердің бірі – М.Жұмабаевтың «Педагогика» оқулығының «Жан көріністерін тап-тапқа бөлу» деген бөлімінде: «Қазақтың данышпаны Абай, бұл үшін тапты ақыл, жүрек, қайрат деп атайды. Біз бір заттың яки көріністің сынын белгілейміз, заттар яки көріністер арасындағы байламды яки айырманы табамыз. Бұл – ақыл ісі. Біз бір істі істемекші боламыз, бір мақсұтқа жетпекші боламыз: Бұл – қайрат ісі», – деп [13, 20] Абайдың толық адам концепциясын өз оқулығына арқау етуінде үлкен сабақтастық жатыр.

Абай шығармаларының хронологиясын өзінше түзіп, қарасөздердің де ретін Мүрсейіт қолжазбасына сәйкестендіріп, «жаңаша үлгідегі басылымды» құрастырып, түсініктерін жазып, жинақ шығарған зерттеуші А.Омаровтың еңбегін атап өтуіміз керек. «Абайдың қара сөздер мұрасы 1933 жылғы Толық жинақта алғаш рет жарияланған. Осы жинақта олардың рет саны өзгертіліп басылды. Неге? Өйткені, кеңестік заманда Құдайтану мен дінге қатысты қара сөздер нағыз кереғар, шикі, сезікті, залалды деп есептелді. Олардың рет саны өзгертілгені – осы сезікті сейілету, қызыл көз цензураны алдарқату амалы. Оригиналды бұзарлық өзгедей ешбір себеп жоқ. Амалдап, қаһарлы саяси қыспақтан аман алып шыққан Мұхтар Әуезовке мәңгі қарыздармыз», – дейді [11, 27] зерттеуші. Осы бір жайды аңғарған

аудармашы Е.Жұмағұлов та: қолжазба ақын өмірден өткеннен кейін бірнеше жылдан соң табылып, жарияланғанын, сондықтан кейбір сәйкессіздіктер кездесетінін айта келіп, автор он тоғызыншы тарауда айтылған құбылыстар туралы сөз ететінін, ал ол тарауда мұндай ештеңе жоқ екенін мысалға келтіре отырып, қарасөздердің реттік санында әлі де шикілік барынан хабардар етеді [14, 1]. Аудармашының айтып отырғаны «... осы сөздің он тоғызыншы бабында жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар» деген отыз екінші сөздегі сөйлем. 2005 жылғы жинақта бұған «он тоғызыншы бабында – Абайдың рет саны бойынша 31-сөз» деген түсініктеме тұр [15, 118]. Ал, Мүрсейіт нұсқасы бойынша он тоғызыншы сөз «адам ата-анадан туғанда...» деп басталатын мүлде басқа қарасөз. Қалай десек те, Абай түзген ретті анықтаудың нүктесі әлі де қойылған жоқ...

Абайтанудың өзекті мәселелерінің бірі ол – ақын шығармаларының орыс және басқа тілге аударылуы болса, бұл проблеманың ішінде қарасөздердің аудармасы туралы да жасалған жұмыс көңіл көншіте қоймайды. Қарасөздің басқа тілді былай қойғанда өзімізге сіңісті боп кеткен орыс тіліне аударылуы туралы кейінгі кезде мәселе көтеріп жүрген ақын, режиссер Ербол Жұмағұловтың пікірінен Абай сөзінің басқа тілге аударылуында әлі көп кемшіліктердің бар екенін байқауға болады. Қарасөздің жанрында бірізділік болмаған соң бәлкім, орыс тілінде «проза», «мудрые слова», «слова назидания», «книга слов» деп әртүрлі аталып жүр. Осы олқылықтың орнын толыру үшін Е.Жұмағұлов Абай қарасөздерін аударып, оқырманға ұсынды [14]. Аударма саласын зерттеп жүргендер болашақта бұл еңбекке өз бағасын берер деген ойдамыз.

Абай өлеңдерінің текстологиясы қанша уақыт зерттеу объектісіне айналып келе жатыр дегенімізбен, қарасөздері туралы ондай сөз айта алмаймыз. Абайтануда қағаберіс қалып келе жатқан өзекті мәселенің бірі осы – қарасөздердің текстологиясы. Осы мәселеге ден қойып жүрген абайтанушы ғалым Т.Жұртбай былай дейді: «Абай шығармаларындағы, әсіресе, «Қара сөздеріндегі» грамматикалық, емлелік, орфографиялық, стильдік, мағыналық қателерді қазір арылтып алмасақ, күні ертең көшкелі отырған латын әліпбиі тұсында нағыз шырма-шату басталады» [16, 19]. Бұл тек Абай шығармаларына ғана емес, жалпы қолжазбасы жұтаң боп жеткен қазақ ақындарының қай-қайсысына да қатысты. Абай шығармаларының текстологиясын жиырма бес жыл бойы зерттеп келе жатқан Т.Жұртбайдың әр жылдары жазған дүниелері жинақ болып шыққаны – абайтануға қосылған сүбелі үлес. Өкініштісі кітап аз данамен шықты. Ендігі мақсат ғалымның ұсынған зерттеу-ұсыныстарын ғылыми айналымға қосып, Абай шығармаларын тағы бір сүзгіден мұқият өткізу керек. Аталмыш жинақта «Таң қаламын алдыңғы айтқанды ұқпай» («Қарасөздердегі» сөзден кеткен қателер) деген ғылыми сараптамалық жағынан салмақты мақалада «Қарасөздерге» қатысты қанша олқылықтың орны толтырылып, көңілге қонымды ұсыныстар берілді. Тыныс белгі, әріп, сөз, сөз тіркесі, сөйлем атаулыда орын алған ақаулықтың бәріне ежіктей отырып дәлелдемелер келтірген ғалымның еңбегі зор. Мәселен, «Әрбір ғибрат алмақтың өзі де **бақастыққа** жібермей, уақытымен тоқтатады», – дегендегі бірде **бастыққа**, бірде **мастыққа** деп жазылып жүрген сөздің төркінін тамыршыдай дөп басса, **қорғалатыптың** орнына **қарғанатын**, **оғаттың** орнына **ұғыт**, **ұяттың** орына **ұял**, **қорлап** – **зорлап** сияқты сөздердің ғана емес, емле, ноқат, үтір-нүктенің дұрыс оқылмауынан Абай сөзінің төркіні мүлде басқа сипат алып кеткендігіне куә қылдырады. Бұл көбіміз қарасөздің түсініксіздеу тұстарын данышпан ойының күрделілігіне балап, көктей өтіп, назар салмауымыздан шығып жатқан олқылықтар болуы керек. Қарасөздерді үстірт шолып шыққанда Абай ойының астарына шын үңіле білген текстологтың көп уәжімен келіспеуге болмайды.

Ғалым С.Қосан да қарасөз текстологиясының әлі де толық зерттелмей келе жатқанын тілге тиек етіп, Мүрсейіт қолжазбасы мен кейінгі жинақтар арасындағы сәйкессіздіктер туралы біраз мысалдар келтіреді [11].

Абайдың қарасөздері кеңестік кезеңде көп зерттеле қойған жоқ, онда көтерілген діни философиялық көзқарастар жабық тақырыптардың қатарында болды дедік. Тәуелсіздіктен кейінгі кезең қарасөздерді зерттеуге мол мүмкіндік берді. Бұл тақырып – зерттеушінің кез

келгені меңгеріп кете алмайтын күрделілігімен де құнды. Енді Абай қарасөздерін бүгінгі таңда қалай ұғып жүрміз, сол мәселеге тоқталайық. Осы тұста «Ұлт ұстазы, адамзаттық ақыл-ойдың заңғары хакім Абайдың сындарлы сындарынан қорытынды шығарып, бой түзең, еңсе тіктеу – бүгінгі ұрпақ парызы. Ақынның озық идеяларын іске асыру, мән-мағынасын түсіне білу, әрі қарай дамыта түсу айқын мақсатымыз. Осы тұрғыдан алғанда ақын өлеңдерінің жас ұрпақты тәрбиелеуде маңызы өте зор. Сондықтан оның қай шығармасын болмасын оқытқанда, айтар ойын бала санасына жеткізе білу маңызды. Ол үшін біз ең алдымен өлең мазмұнын меңгертіп, идеясын түсіндіруіміз қажет» деген пікірмен келісуге болады [11, 314].

Демек, қарасөздерді бүгінгінің дүрбісіне салып, жаңа ғасырдың ұрпағына ұсыну, ондағы Абай өсиетін жаңа қазақтың баласына ежіктеп түсіндіру, қолдан келсе көңіліне қоңдырып, жүрегіне байлау – бүгінгі әдебиетші-ұстаз қауымының басты мақсаты болуы тиіс.

Қарасөздің әлқиссасында ел бағу, мал бағу, ғылым мен дін бағудан айныған, оқып-тоқығанын қағазға түсіруді мақсат тұтқан Абай алдымыздан шығады. Ақын бұл төртеуін өз заманындағы өзекті мәселелер қатарына жатқызып, ондағы кемшіліктерді сынай білді. Осы төрт саланың қайсысын алсақ та бүгінгі қоғамда да маңызды орын алатыны белгілі. Бүгінгі таңдағы «ел бағу» мәселесіндегі кейбір жағдайлар Абай айтып отырған заманмен үндесіп жатыр.

Абай айтқан мал бағудың да машақаты бұл күнде көбеймесе азаймай тұр. Бұны қазіргі таңдағы, жайылымға жері тапшы, ауыз сусыз отырған, тарап кету алдында тұрған кейбір ауылдардың мәселесімен байланыстыруға болады. Ауыл-елді көркейтуге бағытталған жобалар іске асырылып жатқанымен, бұл мәселе қазіргі қоғамда да өзекті екені сөзсіз.

Ғылым бағу. Ғылымды дамытуға айтарлықтай көңіл бөлініп, талай жетістіктерге жеткен бұл салада да қай кезеңде болмасын кемшіліктер бар екені белгілі. Сондықтан **«Білгеніңді кімге үйретесің, білмегеніңді кімнен сұрарсың»** деп Абай айтқандай, ғылыми орта қалыптастырудың маңызы зор.

Дін бағу. Бұл да қазіргі кезеңде өзекті болып тұрған мәселелердің бірі. Бағамдап қарасақ, Абайдың әрбір сөзінде үлкен мағына жатқанын көреміз. Өз заманында көріп, түзетуге тырысқан мәселелерге қатысты ойларының қазіргі таңда да көкейкесті болуы Абай шығармаларының өміршеңдігін көрсетеді.

Абайдың қарасөздеріндегі басты тақырыптардың бірі – жалқаулық, еріншектік. Ақын қазақтың бойындағы осы жат мінезді сынай отырып, оятуға ұмтылады. Терін сатпай, көзін сатқан масылдықтан, жатып ішер жалқаулықтан сақтандырады. Өзбекті, ноғайды, орысты күлкі қылған қазақтың намысын қайрап, қатты сынайды. Олардың әрқайсының қазақтан артық тірлік қылып жатқанын мысал қылады. **«Бірін-бірі қуып қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып, зор болуға»** кедергі болып тұрған осындай қасиеттерден арылып, жаңа кәсіп игеруге, еңбектенуге шақырады. Бұл бүгінгі күннің де басты талабы екені сөзсіз.

«Мұның бәрі төрт аяқты малды көбейтеміннен басқа ойының жоқтығынан, өзге егін, сауда, өнер, ғылым секілді нәрселерге салынса, бұлай болмас еді. Әрбір мал іздеген малым көп болса, өзімдікі де, балаларым да малды болса екен дейді». Абайдың осы сөзінен кейін қанша уақыт өтті, қоғам өзгерді, заман жаңарды. Ал мұндай адамдар әлі де кездеседі.

«Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпен алысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды?»,- деп күйінген Абайдың зары, сол замандағы сайлаудың даурықпа-дүрбелеңінің көріністері қай қоғамда да кездесіп жатады. **«Осы күнде қазақ ішінде «ісі білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі «ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісінің, кісіңнің амалшы, айлалығынан жетерсің» деген сөз»,** – деп, осындай адамдардан арылу үшін бірлесіп күресуге шақырады. Сонда ғана елдіктің туы қисаймайтындығын, елдің іргесі сөгілмейтіндігін пайымдайды.

Абай қарасөздерінде қазақ қоғамында өткір тақырыптардың бірі болып тұрған ғылым мәселесіне көп тоқталған. Бесінші сөзінде қазақ мақалдарын мысал етіп: **«...қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, мал үшін қам жейді екен, бірақ ол малды қалай табуды білмейді екен, бар білгені малдыларды алдап алмақ яки мақтап алмақ екен, бермесе онымен жауласпақ екен»**, - деп, ғылымнан малды артық көргендерді сынайды. Мақтап-мадақтау, алдап-сулау сияқты жеңіл жолмен мал тауып, соған мәз болған заман адамының бойындағы жиіркенішті қасиеттерді әшкерелейді. **«Әуелі – ғылым-білім табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемекке керек»** екенін ескертіп, ғылымды пайда табудың көзі ретінде түсінетіндерге жаны ашиды. **«Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, адамдық, ақыл, ғылым, білім – ешнәрсе малдан қымбат демейтін»**, – қоғамның дертінен арылудың жолын іздейді. **«...ғылым бағарға ғылым сөзін сөйлер адам жоқ»** деген ақынның өз дәуіріндегі ғылым мен ғалым туралы айтқан ойлары әр адамды ойландыруы тиіс. Содан қорытынды шығару, қоғамның осындай дертімен бірлесе күресу арқылы Абай армандағын болашағы жарқын қазақ жастарын тәрбиелей аламыз.

Ғылым сөзі тұрмақ, сөз ұғарлық адам таппай **«мыңмен жалғыз алысқан»** Абайдың қайғысы – қазақты қиып, елден безіп кетермен өлшенетін аса қалың қайғы. **«Мен өзім тірі болсам да, анық тірі де емеспін... Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты. Ашулансам, ызалана алмаймын. Күлсем, қуана алмаймын...»**, - дегені – ақынның қарақан басының қайғысы емес, жұрт соңында қалған қараңғы елдің қайғысы екені түсінікті.

Ғалымдарымыз қарасөзден бөліп алып, жеке еңбек ретінде қарастырып жүрген «Кітап тастих» деп аталатын табиғаты бөлек жантану еңбегінде Абайдың әуелгі сөзді ғылымнан бастауы тегін емес: **«Ғылым – Алланың бір сипаты, ол – хақиқат, оған ғашықтық өзі деһақлық һәм адамдық түр. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, физзат-құрмет таппақ секілді нәрселердің махабатымен ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды»**.

«Малды сарп қылып, ғылым табу керек. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, ешбір ғибадат орнына бармайды» деп, ғылым табу үшін ештеңеден аянбау керек, ғылымнан асқан байлық жоқ екенін барынша түсіндіруге тырысады. Дүние байлығымен, біреуден зор болу үшін ғана отырған мансабымен жарысқан қауымға қарата айтқан **«тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ»** деген Абай сөзінің маңызы ешқашан жойылмақ емес. Ақынның бұл ойы, идеясы өз заманында қандай өзекті болса, бүгінгі қоғамда да, келешекте де еліміздің жарқын болашағы үшін маңызды.

Қорытынды. Шын ғалымды өсіреміз десек, Абай айтқандай **«әуелі ғылымға зорлықпен, алдаумен үйір қылу керек»**. Жасынан ғылымға үйірсек бала есейе келе шын ғылымның жолын таңдайды. **«Ғылым – мал аятын жол емес»**, – деген Абай сөзі – әр маңдайшада ғана емес, әр қазақстандықтың санасында жазылуы тиіс аксиома. Мемлекет ғылымнан малды аямау керек. Сонда ғана елдің көсегесі көгереді. **«Дүние де – өзі, мал да – өзі, ғылымға көңіл бөлсеңіз»**. **«Қашан адам ғылымның өзін дәулет деп түсінбейінше – ол ғылым бола алмайды»**, – дейді Абай.

Бұл арада біз Абай қарасөздеріндегі ғылым-білім мәселесіне қатысты ойларын бүгінгінің өлшеміне салдық. Салғанда көргеніміз Абай сөзі – өміршең, мәңгілік. Шыңғыстың етегінен алысқа ұзамаған ойшыл ақынның әр сөзі қазаққа ғана емес, роботтанып, жаһанданып, адами құндылықтары тарының қауызына сыярдай қусырылып бара жатқан мына заманның күллі адамзатына тіл қата алуымен құнды.

Авторлардың қосқан үлесі. Бауыржан Ердембеков – мақаланың мазмұны, зерттеу, талдау жұмыстарын жүргізу, талқылау мен тұжырымдамалар жасау.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландырылатын «АР 14869894 Абай қарасөздерінің тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. II том. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 264 б.
2. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. – Алматы: Санат, 1993. – 365 б.
3. Жанатайұлы К. Абай туралы естелік әңгіме. Кіт.: Абайтану. Таңдамалы еңбектер. I том. Ойлар мен толғаныстар. / Жалпы ред. басқ. Ж.Дәдебаев/. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 210 б.
4. Бейсенғали З. Абай қарасөздері және «Абай жолы» эпопеясы // Абай. – 2003. – №3. – Б.17-21.
5. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы, 1973. – 320 б.
6. Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 224 б.
7. Шойынбет Ж. Абай қарасөздерінің ерекшеліктері. – Алматы: 2015. – 200 б.
8. Елеуқенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: 1997. – 364 б.
9. Қосан С. «Китаб тастих» және оның текстологиясы немесе абайтанушылар неден қателеседі? // Қазақ әдебиеті. – 2000. – №2. – Б. 3.
10. Абай. Екінші кітап (құрастырған: Омаров А.). – Семей: Интеллект, 2019. – 274 б.
11. Абай туралы естеліктер. – Алматы: Қаламгер, 2018. – 504 б.
12. Жұмабаев М. Педагогика // Жұлдыз. – 1992. – №4. – Б. 40-45.
13. Кунанбайұлы А. Гаклия (Назидания. Авт. перевода Е.Жумагул). – Алматы: Көкжиек, 2022. – 500 б.
14. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық жинағы. Т.2. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер. – Алматы: Жазушы, 2005. – 336 б.
15. Жұртбай Т. «Ол боламын демендер». – Астана: 2020. – 582 б.

References

1. Abaitanu. Tandamaly enbekter [Abay studies selected works]. Vol.2 (Kazak universiteti, Almaty, 2015, 264 p.). [in Kazakh]
2. Alimkulov T. Zhumbak zhan [The Mysterious Soul] (Almaty, 1993, 365 p.). [in Kazakh]
3. Zhanataiuly K. Abai turaly estelik angime. Kit.: Abaitanu. Tandamaly enbekter. I tom. Oilar men tolganystar [A memorable story about Abai. In book: Abay studies. Selected works. Vol. I. Thoughts and reflections.], General edition by Zh.Dadebaev (Kazakh University, Almaty, 2015, 210 p.). [in Kazakh]
4. Beisengali Z. Abaj qarasozeri zhane «Abaj zholy» jepopejasy [Abai's Words of Edification and Epic "Abai's Path"], «Abai» [Abai], 3 (2003). [in Kazakh]
5. Kenzhebaev B. Kazak adebieti tarihnyn maseleleri [Problems of the history of Kazakh literature] (Almaty, 1973, 320 p.). [in Kazakh]
6. Suyunshaliyev H. XX gasyr adebieti [Literature of the XIX century] (Ana tili, Almaty, 1992, 224 p., 224 p.). [in Kazakh]
7. Shoiynbet Zh. Abai karasozderinin erekshelikleri [Features of the Abai word of edification] (Almaty, 2015, 200 p.). [in Kazakh]
8. Eleykenov Sh. Adebiet zhane ult tagdyry [Literature and the fate of the nation] (Almaty, 1997, 364 p.). [in Kazakh]
9. Kosan S. «Kitab tastih» zhane onyn tekstologiasy nemese abaitanyshylar neden katelesedi? [«Kitab tastih» and its textual theory, or are the Abai scholars mistaken?] («Kazak adebieti» [Kazakh literature], 2, 3 (2000). [in Kazakh]
10. Abai. Ekinshi kitap (kurastyrgan: Omarov A.) [The second book] («Intellect», Semei, 2019, 274 p.). [in Kazakh]
11. Abai turaly estelikter [Abai's Memories] («Kalamger», Almaty, 2018, 504 p.). [in Kazakh]
12. Zhumabaev M. Pedagogika [Pedagogy] («Juldyz» [Star], Almaty, 1992, 4, 40-45 (1992). [in Kazakh]
13. Kunanbaiuly A. Gaklia (Nazidania. Avt perevoda E.Jymagyl) [Book of words. The author of the translation is E. Zhumagul] («Kokzhiek», Almaty, 2022, 500 p.). [in Kazakh]
14. Kunanbaiuly A. Shygarmalarynyn eki tomдық jinagy. T.2. Olender men audarmalar, poemalar, karasozder [Poems and translations, poetry, book of words] («Zhazushy», Almaty, 2005, 336 p.). [in Kazakh]
15. Zhurtbai T. «Ol bolamyn demender» [«Don't say he will»] (Astana, 2020, 582p.). [in Kazakh]

Б.А. Ердембеков

Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан

Отражение казахского общества в «Словах назиданий» Абая

Аннотация. В статье речь идет об изображении казахского общества в «Словах назиданий» Абая. Безусловно, наследие великого Абая есть духовный ориентир казахского народа. «Слова назиданий» - одно из бесценных произведений степного гения. Если главным объектом внимания автора является человек, то цель размышлений Абая – воспитание личности.

В своих произведениях Абай провозглашал: «Не будь сыном только своего отца, будь сыном народа». И, отвечая на вопрос: «Что нужно сделать, чтобы жизнь человека стала значимой после его рождения?», - разработал свою гуманистическую программу его бытия.

Что может нам дать сравнение нравов казахского народа, подвергавшихся в свое время Абаем и нравами, встречаемыми сегодня? Или есть врожденные черты характера, которые возможно исправить?

Почему Абай восклицал: «Будь моя власть, я бы отрезал язык любому, кто утверждает, что человек неисправим»?! Тогда что нужно сделать, чтобы исправить нрав человека?

Основная цель настоящей работы – найти ответы на поставленные вопросы и доказать актуальность «Слов назиданий» Абая в современных условиях. Для реализации указанной цели всестороннему анализу были подвергнуты ключевые моменты размышлений мыслителя.

Ключевые слова: «Слова назиданий» Абая, тезаурус, нрав, общество, семантика.

B. A. Yerdembekov

Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan

Reflection of Kazakh society in Abai's «Words of edification»

Abstract. The article deals with the depiction of Kazakh society in Abai's "Words of Edification". Of course, the legacy of the great Abai is the spiritual landmark of the Kazakh people. "Words of Edification" is one of the priceless works of the steppe genius. If the main object of the author's attention is a person, then the goal of Abai's reflections is the education of the individual.

In his works, Abai proclaimed: "Do not be the son of only your father, be the son of the people." In answering the question of how to make a person's life meaningful after birth, he developed his humanistic programme.

What can we get from a comparison of the morals of the Kazakh people, who were subjected to Abai in their time, and the morals encountered today? Or are there innate character traits that can be corrected?

Why did Abai exclaim: "If I had power, I would cut out the tongue of anyone who claims that a person is incorrigible"?! What can be done to correct a person's temperament?

The main goal of this work is to find answers to the questions posed and prove the relevance of Abai's "Words of Edification" in modern conditions. To achieve this goal, the key points of the thinker's thoughts were subjected to comprehensive analysis.

Keywords: «Words of Edification» by Abai, thesaurus, morality, society, semantics.

Автор туралы мәлімет:

Ердембеков Б.А. – филология ғылымдарының докторы, Семей қаласы Шәкәрім атындағы университетінің профессоры, Семей, Қазақстан.

Yerdembekov B.A. – Doctor of Philological Sciences, Professor, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ж. Аймауытұлының «Жаңабайдың жанындағы трагедия» әңгімесіндегі фольклорлық интегративтілік

Аңдатпа. Алаш кезеңі әдебиеті – мазмұны мен идеясы, көркемдік сипаты елдік мұрат, ұлттық мүдде аясында қалыптасқан азаматтық тарихымыздағы бай рухани қазынаның бірі. Аталған әдеби мұраны жинау, жүйелеу, зерттеу үрдісі еліміз тәуелсіздік алған уақытта біршама қалыптасты. Алаш әдебиетін жаңа ғылыми парадигмалар аясында зерттеу, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар ықпалдастығында мазмұнын ашу, пәнаралық байланыс арқылы әдебиеттегі фольклор материалының молдығын тану – бұл мақаланың негізгі мақсатын айқындайды. Жазба мұра интегративті фольклортану аспектісінде зерттеліп, алаш кезеңі әдебиетінде халық эстетикасының айқын көрінетіні байынталады. Мақалада жазба әдебиеттегі фольклорлық интегративтілік мәселесі қарастырылып, соның ішінде алаш кезеңі әдебиетіндегі сипаты айшықталады. Интегративті фольклортану сынды бүгінгі гуманитарлық ғылымдарда қалыптасқан зерттеу тәсілі бойынша ізденістің теориялық сипаттамасы беріліп, оның нәтижесі алаш кезеңі әдебиетіне қатысты мұраға қолданылады. Қазақ жазба әдебиетінің дамуына фольклорлық материалдың құнды қазына болғаны айшықталады. Алаш әдебиетіндегі фольклорлық дәстүр белгісі көрнекті қаламгер Ж.Аймауытұлының «Жаңабайдың жанындағы трагедия» әңгімесі бойынша талданады. Аталған шығарманың белгілі тарихи кезеңде жазылу себебі айқындалады. Соның ішінде социофольклортану аясында шығарманың мазмұны мен идеясы ашылып, әңгіменің көркемдік шешіміне, идеясына әсер еткен фольклорлық мотивтер, мысалдар, кейіпкерлер көрсетіледі.

Түйін сөздер: фольклор, фольклорлық интегративтілік, фольклортану, этнофольклортану, социофольклортану, алаш кезеңі әдебиеті, Ж.Аймауытұлы әңгімесі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-159-165>

Түсті: 5.10.2023; Жөнделді: 15.01.2024; Мақұлданды: 7.02.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Негізі XIX ғасырда қаланған әлемдік фольклортану ғылымы бұл күнде мазмұны жақын, табиғаты ортақ, міндеті туыстас гуманитарлық ғылымдармен сабақтасатындығы жайында бірқатар зерттеулер жүргізілуде. Жалпы фольклортану фольклор теориясы мен әдістемесін зерттейді, аталған ғылымның нені қарастыратыны туралы жауап береді. Сонымен қатар жеке халықтың фольклорын зерттейтін ұлттық фольклортану ғылымы бар екені айғақ. Жеке ұлттың әдебиеті сынды халықтың дара фольклорындағы бай рухани мұра сабақтас ғылымдармен тығыз байланыста дамыды. Белгілі дәрежеде фольклор сол ғылымдардың дамуына ықпал етті, өркендеуіне азық болды. Соның ішінде мифология, тарих, этнография, дінтану, әлеуметтану, әдебиеттану, тіл білімі сынды қоғамдық ғылымдардың дамуын фольклорсыз елестету, ондағы заңдылықтарды түсіндіру

мүмкін емес. Синергетика ғылымы аясында қарастырғанда, фольклор материалы мифофольклортану, социофольклортану, этнофольклортану, лингвофольклортану, эстофольклортану, психофольклортану салаларының пайда болуына, осы күнде дамуына негіз құрады. Туысқан, салалас ғылымдар арасында фольклортанудың маңызы жоғары тұратыны бүгінгі таңда айқындалуда [1].

Қазіргі таңда фольклортанушы ғалымдар фольклоризмді кең мағынада түсінуді алға тартады. Қаламгердің нақты фольклорлық материалмен тікелей ықпалдасуын ғана емес, сондай-ақ фольклордың синкретті сипатын есепке ала отырып, көркем шығармадағы халықтық мәдениет, таным құбылысының түгел жиынтық әсерін зерттеуге ұмтылады. «Фольклор мен әдебиеттің арақатынасын сыртқы «тоғысудан» ғана емес, олардың «өзгертілген» түрдегі байланысының заңдылықтарын ашуға тырысу керек» [2, 14 б.], - деген пікір бұл сөзімізді қуаттайды.

Интегративті фольклортану контексіндегі Алаш кезеңі әдебиетін жаңа ғылыми парадигмалар тұрғысынан зерттеу – бүгінгі әдебиеттануда соны ізденіс саналады. Алаш кезеңі әдебиетінің жанрлық ерекшелігін эстофольклортану, әлеуметтік фольклортану, мифофольклортану, этнофольклортану [3] аспектісінде қарастыру арқылы біз көркем шығармалардың сол сипатта, мазмұнда, тақырып пен идеяда жазылуының кілтін айқындауға ұмтыламыз. Сондай-ақ фольклордың интегративтілік категориясы аясында алаш ренессанстық әдебиетін тұтас мазмұнының түсінуге әрекет жасаймыз. Бұл бағыттағы қазіргі ғылыми ізденістер қазақ сөз өнерінің ұлттану, елтану, аймақтану тұрғысындағы көркемдік-эстетикалық қуатын, фольклорлық мұраның ұлтты ұйыстырудағы идеологиялық арқауы мен рухани кемелденудегі тұғырын ұтымды пайдалануының әлеуметтік астарын тереңірек ұғындырады.

Мысалы этнофольклортану аспектісінде әдеби-фольклорлық байланыс Алаш кезеңі әдебиетінен айқын көрінеді. Кең мағынада фольклорлық-этнографиялық контекст арқылы мәтінді мәтіннен тыс фольклорлық-этнографиялық шындықпен байланыстыратын барлық нәрсені түсінуге болады. Екінші жағынан, аталған шығармада әдеби контекст ретінде трансформацияланған нақты бір фольклорлық және этнографиялық материалды айта аламыз. Ғалым У.Б.Далгат пікірі осы соңғы анықтаманы қуаттайды [4, 14 б.]. Мысалы Ж.Аймауытұлының «Қара бақсы» әңгімесінде Көшербай бақсы ауруға шалдыққан кейіпкерді емдейді. Кейіпкер сөзі халық өміріндегі «дерт көшіру» үлгісіндегі өлеңмен беріледі [5, 102 б.]. Сол арқылы алаш қаламгерінің шығармасына арқау болған наным-сенім ғұрпы фольклорына тән бақсы сарыны арқылы әдеби мәтіндегі фольклорлық-этнографиялық контексті байқаймыз.

Идеялық-эстетикалық бірлік аясындағы әдеби-фольклорлық интеграцияның негізі эстофольклортанудағы фольклоризм үдерісінен көрінеді. Фольклоризмнің ғылыми концепциясын анықтайтын әлемдік деңгейдегі тұжырымдар (М.К.Азадовский, Д.Н.Медриш, У.Б.Далгат, Д.С.Лихачёв, Н.И.Савушкина, Г.Г.Гамзатов, т.б.) бар.

Зерттеу әдістері. Алаш кезеңі әдебиетін интегративті фольклортану аясында зерделеп, көрнекті алаш қаламгері Ж.Аймауытұлының көркем әңгімелерін қарастыруда талдау, саралау, салыстыру, жинақтау, қорыту әдістері негізге алынды.

Талқылау. Алаш қаламгерлері оқырманға айтар ойын фольклор арқылы тұспалдап жеткізуге тырысты. Фольклор сюжетін өз мақсатына пайдаланып, тарихи кезең шындығын халқына ишарамен, тұспалмен, жұмбақпен беруге ұмтылды. Мысалы М.Жұмабайұлы шығармаларында фольклордың әсері жарқын көрініс тапты. «Батыр Баян», «Оқжетпестің қиясында», «Ертегі», «Өтірік ертегі», «Қойлыбайдың қобызы», «Қорқыт», «Жүсіп хан» поэмаларында, «Жер жүзін топан басса екен», «Ақсақ Темір сөзі», «Тәңірі», «Бөбектің тілегі», «Пайғамбар», «Жұмбақ», «Бесік жыры», «Ескендірдің екі мүйізі», «Мені де өлім әддилье», «Берниязға», «Түркістан» өлеңдерінде фольклор сюжеті мен жанрлық белгісі айқын көрінеді. «Өтірік ертегі» поэмасын автор Арлаудың «Мысық, тышқан» атты он төрт суреті бойынша жаздым деген ескерту жасайды [6, 152 б.]. Ол шығарма да фольклорлық форма негізінде жазылған.

Фольклор шығармаларының үлгісін Алаш кезеңінде жанрлық, тақырыптық-идеялық, көркемдік-эстетикалық жағынан жаңа сапалық биікке көтерілген қазақ жазба әдебиетінде молынан байқай аламыз.

Мысалы алаш әдебиетінің көрнекті өкілі Жүсіпбек Аймауытұлының шығармаларында фольклорлық дәстүр мен сабақтастық айқын көрінеді. Жазушының «Жаңабайдың жанындағы трагедия» атты әңгімесінде кейіпкерлер есімін беруде, мазмұнында, стильдік қолданыста фольклор ықпалын айқын көре аламыз [5, 70-81 бб.]. Фольклорлық шығарма кейіпкерлерінің есімі арқылы халық оның мінезін, болмысын, кісілік келбетін, адамгершілік қасиетін, қоғамдағы әлеуметтік орнын, тұрмыс жағдайын, туыстық қатынасын меңзеген. Мысалы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы Қарабай есімі кейіпкерге тегін берілмегені анық. Қарабай сертінде тұрмай аманатқа қиянат жасап, Сарыбай құдасы мерт болған соң, жетім қалған Қозыға қызымды бермеймін дейді. Ниеті қара, зұлымдыққа жақын Қарабайдың есімін халық ұрпақтан ұрпаққа жағымсыз бейнеде сақтап келді [7].

Ж.Аймауытұлы әңгімесіндегі бас кейіпкер есімі Жаңабай. Автор шығарма кейіпкеріне бұл есімді тегін берген жоқ деп айта аламыз. Әңгіме жазылған 1924 жылы қазақ даласында жаңа билік орнап жатты. Большевик билігі күшейе бастап, халықты таптық ұстаныммен, пролетариат диктатурасымен басқару жолға қойылды. В.Ленин өмірден озып, орнына қатал тәртіп ұстанған, әсіресе ұлттық саясат мәселесінде қатігездік танытқан И.Сталин дәуірі басталып жатты. Қазақ жері Алашорда тұсында жоспарланғандай біртұтас аймаққа, автономиялы елге айналмады. Түркістан өңірі пышақпен тілінгендей жеке ұлттық республикаларға бөлшектенді. Сан ғасыр қазақ құрамындағы ру-тайпалар тарихымен, Қазақ хандығымен тағдырлас Ташкент, Омбы, Орынбор, Астрахан сынды қалалар, мәдениет ошақтары, шекаралас өңірдегі жергілікті халқы қазақ саналатын аймақтар Қазақ автономиясынан тысқары қалды. Осындай саяси-әлеуметтік өзгерістер, қоғамда орын алған жаңалықтар алаш қаламгеріне есімді сол күйінде қоюына әсер етті. Жаңа қоғам, жаңа заман орнап жатқандығын байқататын шығарма кейіпкерінің есімін Ж.Аймауытұлы Жаңабай деп қойғанында жаңа заманның келіп жатқанын меңзеді. Ол заман қандай сыбаға тартатынын оқырман өзі болжай алады деп ойлады. Кейіпкер есімін Жаңабай деп атағанда жазушы фольклорлық дәстүрді ұстанғанын байқаймыз.

Әңгімеге арқау болатын оқиғаға автор өзі куә болған. 1921-1922 жылдары қазақ даласын жайлаған аштықты көзімен көрген, әлеуметтік тұрмысы нашарлаған халыққа жәрдемдесу үшін басын құрбан етуден тайынбаған Ж.Аймауытұлы елдің шығыс аймағынан жиналған малды Торғай атырабына жеткізуге көмектесті. Осы жанкешті қызметке алаш ардақтысы М. Дулатұлы бірге барғаны тарихи шындық [8]. Кейін жиырмасыншы жылдардың соңында қуғын-сүргін басталған кезде Ж.Аймауытұлы мен М.Дулатұлының жасаған сауапты ісі өздеріне айып болып тағылды. Алаш арыстары ішінде алғашқылар қатарында оққа ұшырауына да осы аштыққа ұшыраған халыққа жасаған жәрдемі себеп болды.

«Жаңабайдың жанындағы трагедия» шығармасы композициялық құрылымы жағынан қазақ әдебиетінде сол кезге дейін орныққан қалыпты әңгімелерден дараланады. Әңгіме басында кейіпкер шығармашылыққа жақын, жазғандарын баспасөзге ұсынып жүрген, алайда оларының көбі жарық көрмейтіні жайында айтады. Оқиға желісі 1922 жылы аштық жайлаған Жымпиты уезінде өрбиді. Қазақ даласының батыс өңіріндегі қайғылы қасіретті суреттеген Ж.Аймауытұлы бұл шығармасымен аштық тақырыбында алғашқылардың бірі болып әңгіме жазды. Кейін аштық қасіретін суреттейтін туындыларға тыйым салынғаны белгілі. Осының өзі алаш әдебиетінің даралық бір сипатын айқындайды. Ұлттық тақырыпты көтеруді мұрат санаған алаш қаламгерлері аштық сынды қасіретті тақырыпты көркем әдебиетте көтеруді ар санады.

Әңгімеде есімі аталмайтын кейіпкер Жымпиты жерінде бірге оқыған Қамит есімді жолдасының қайтыс болған үйіне көңіл айтып келеді. Көкірек ауруынан бақилық болған жолдасының есімі тегіннен Қамит деп аталмады деп санаймыз. Тегі араб тілінен енген хамит сөзінің түпкі мағынасы қадірлі, құрметті деген астар білдіреді. Бұл есіммен аталған адам иманды, Алланың түзу жолынан таймаған тақуа, байыпты, сабырлы жан болды деген

мағына білдіріледі. Ж.Аймауытұлы өлең, мақала жазған Қамиттің тілегі дұрыс, жүрегі таза жан болғандығын осындай терең астарлы есіммен жеткізгісі келгендей. Жазушының кейіпкеріне бұл есімді таңдауынан да біз фольклорлық дәстүр сабақтастығын айқын аңғарамыз.

Қамиттан қалған қолжазбаларға, соның арасында өлең, әңгімелер жазылған жуан дәптерге қарық болған есімі беймәлім кейіпкер олжалы шығармаларды өз атынан жариялауға, сөйтіп елге танымал болуға, жазушы ағуына бел буады. Ол ісін оғаш көрмей, дәптердегі Қамиттің туындыларын жариялай бастайды. Бұл орайда Ж.Аймауытұлы шығарма кейіпкеріне есім бермеуінде де мән бар деп білеміз. Егерде кімде-кім біреудің атын пайдаланып, еңбегін жесе, адал жолмен танымал болмаса, жазушылық – ар ісі екенін сезінбесе, ұрлықпен, арамдықпен өмір сүрсе, оның есімі ел есінде сақталмайды деген үкім айтқысы келгендей. Жаңа орнап жатқан большевиктік заманда ондай дарынсыз алаяқ жазармандардың барын көрген, кейін көбейюіне алаңдаған көрнекті қаламгер Ж.Аймауытұлы әңгімесіндегі басты кейіпкердің есімін мүлде атамайды. «Қарапайым жұрт маған қол қоюлы, маған сол қанағат. Алдана берсін! Маған не керек?! Уралайын мейлі, жырлайын мейлі – жазушы атансам болғаны» [5, 71 б.], - деген ойда қалады кейіпкер.

Шығармада адам ішіндегі екінші адам мәселесі қозғалады. Қазақ әдебиетіне кейіпкер әлемінің екіге жарылу мотиві Ж.Аймауытұлы шығармаларынан басталады. «Жаңабайдың жанындағы трагедие» әңгімесінен бұрын «Жас қазақ» журналының 1924 жылғы 5-6 сандарында басылған «Елес» шығармасында кейіпкер әлемінің екіге жарылуының жарқын үлгісі суреттеледі [4, 66-70 бб.]. «Елес» шығармасындағы бір кейіпкердің іштей екіге жарылуы – жазушының қазақ көркем прозасына әкелген тосын бейнелеуі, тың жаңалығы. Психологиялық астары терең әңгіменің жалғасындай жазылып, тағы да сол «Жас қайрат» журналының енді 7, 8, 9, 10 сандарында жарық көрген «Жаңабайдың жанындағы трагедиеде» автор оқырманға ой тастайды. «Оңаша отырған кезде, Қамит марқұмды ойлағанда маңдайыңнан суық тер шып-шып шығады. «Сен, жауыз, атаққа әуейленіп, жолдас атымды ұмыттың ба? Кімге қиянат етіп жүрсің?» деп көрде жатқан Қамит жағамнан сілкіп, қылғындырғандай болады» [5, 72 б.], - деп арамдықпен атаққа ұмтылған бұрынғы жоласын арсыз, сайқал, арамза, жүзіқара деп жазғырады. Мұндай қатал үкім айтқан кейіпкердің ішіндегі екінші адамы болады. Философиялық әрі психологиялық мағынасы терең әңгімеде ақыры ар жазасы жеңіп шығады. Қанша уақыт біреудің еңбегін пайдаланып, шығармаларын өзінің атымен жариялап келген Қамиттің ескі жолдасы елден кешірім сұрауға бекінеді. Осы орайда, кейіпкер ішіндегі екі адам тартысқан кезде арға жүгінгені сен адамбысың, Алдар көсемісің деп сұрақ қояды.

Жазба әдебиетте Алдар көсе фольклорлық кейіпкерінің есімі тегін айтылмайды. Алдар көсе – қазақ және көптеген түркі халықтарының фольклорында айласымен, тапқырлығымен танылған аңыз кейіпкері. Халық фольклорында берік орныққан кейіпкермен Ж.Аймауытұлы шығармасындағы бейненің болмысын аша түскен. Сондай-ақ әңгімеде фольклорлық кейіпкер Қожанасыр да аталады: «Мынаны оқыған соң жүрегім тұрайын деді. Қожанасыр айтқандайын, «бір күні біреу теріні суырып алып, жүзімді айдай қылар ма екен» деп артым қып-қып етті» [5, 72 б.]. Егер фольклор мұрасында Алдар көсе айласымен, қулығымен күн көретін образ ретінде жинақталса, Қожанасыр аңғалдығымен, аңқаулығымен есте қалған бейне екендігі белгілі. Жазушы аталған фольклорлық кейіпкерлердің болмысын, мінезін тамаша біле отырып, оларды шығарма мазмұнын ашуға мысал ретінде сәтті пайдаланған дей аламыз.

Нәтижелер. Аштық тақырыбын көркем әдебиетте алғашқылардың бірі болып көтерген алаш қаламгері Ж.Аймауытұлы шығармасында кейіпкердің екіге жарылуының себебі анық. Өзінің айтқысы келген жүрек сөзін біреу арқылы жеткізуді мақсұт еткен. Сондықтан да аштық тақырыбын ашқан әңгімені мен емес, Қамит жазды деп ақталады. Идеологиялық қысым басталған уақытта көркем әдебиетте суреттелуге тиісті тақырыптар, сонымен бірге жабық, айтуға тыйым салынған оқиғалар, кейіпкерлер, халық тарихындағы трагедиялы кезеңдер нақтыланып жатқан кезеңде жазылған әңгіме авторын Ж.Аймауытұлының

жұмбақтап беруінің себебін түсунуге болады. Автор кейіпкер ауызына мынадай сөз саддады: «Кісілік, ағайындық барлықта екен. Елден мал кетіп еді, пейіл де кетті, кісілік те жоғалды. Аштық әбүйірге, ажарға қаратпайды екен» [5, 73 б.]. Осы пікірден елдің малынан айырылғаны, оның аяғы ағайындықтың, кісіліктің жойылуына алып келгені, жұрттың берекесі қашқаны аңғарылады.

Әңгімеде Жаңабай таң ата қатыны мен баласын арбаға мінгізіп, ең керек деген затын ғана алып, аруақтар жатқан моламен ұзақ қоштасады. Моладағы әр бейітке жеке тоқталып, онда жатқан адамдардың асыл қасиетін айтып шығады. Жаңабайдың бұлайша туған жерімен, ауыл іргесіндегі моламен қоштасуы фольклорлық шығармалардан келе жатқан дәстүр екенін білеміз. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» жырларында қоштасудың көркем үлгілерін еске салады.

Арада біраз күн өткенде Жаңабайдың отбасы шаршап, шалдығып төрт-бес қорасы бар бір шағын ауылға жетеді. Ол ауылда тірі жан көрінбейді. Айналада тыныштық орнаған. Өлген адамның жемтігін жеген құзғындар ғана байқалады. Ауыл шетіндегі бір қорадан түгін көрінгендей болады. Жаңабай сол жерде адам болар ма екен деп ойлайды. Барған үйде Жаңабай бір әйелді кездестіреді. «Кіріп келсе, қазандық аузында албастыдай жалбырап бір жан отыр... Мұндай да әлемет болады екен? Айуан-ай! Өз баласын өзі жеді-ау!.. Адам ба? Албасты ма? Адам... кәдімгі екі аяқты айуан адам» [5, 77 б.]. Туған баласын өлтіріп, қазанға қайнатып жатқан әйелді Ж.Аймауытұлы албастыға теңейді. Албасты – көне заманнан келе жатқан түркі халықтар фольклорының көбінде кездесетін мифологиялық кейіпкер. Шығармадағы көркем шындықты, кейіпкер бойындағы үрей мен қорқынышты дәл жеткізу үшін автор фольклорлық образды сәтті қолданғанын көреміз.

Қорытынды. Қазақ әдебиетінің даралық сипаты айқын кезеңі – Алаш әдебиетінде фольклорлық материалдың ықпалы күшті болды. Қазақ халқының бай фольклор мұрасын ауызша жеткізген санасы сергек, жады мықты жыршылар, көне көз қариялар, орақ тілді шешендер алаш кезеңінде қоғамда көп болды. Солардың ықпалымен қазақ қауымы ауызекі сөйлеу барысында фольклор мұрасын, ондағы мақал-мәтелдерді, тұрмыс-салт жырларын, аңыз әңгімелерді, ертегілерді, жырлар мен әпсаналарды сөздік қолданыста мольнан пайдаланды [9]. Қазақ тілі жат тіл ықпалымен шұбарлана қоймаған кезеңде фольклордың мұрасы күнделікті ауызекі сөйлеу тілін де, Абайдан кейінгі кезеңде жаңа мазмұнда қалыптасып жатқан жазба әдебиетті де байытты.

Алаш әдебиетінің қалыптасып дамуына ұлттық фольклордың әсері терең болды. Сарқылмас бай қазына іспетті фольклор елді оятқан, ағартушылық, елшілдік идея ұстанған алаш әдебиетіне тақырыптық, жанрлық, көркемдік-эстетикалық сипаты жағынан азық саналды. Фольклор мұрасына қанық алаш қаламгерлері бай рухани қазынаны мақсаты мен мүддесіне қарай жаңа мазмұндағы көркем шығармаларын жазуда сәтті пайдаланды. Алаш рухында шығарма қалдырған ақын, жазушылар фольклор сюжетімен туынды жазып, ондағы кейіпкерлерді, мотивті елдік мүдде, ұлттық мұрат аясында жаңаша түрлендірген.

Ғылыми мақала 2022-2024 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР14870415 «Алаш кезеңі әдебиеті: интегративті фольклортану контексті және жаңа ғылыми парадигма» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Aimukhambet Z., Kassen A., Kurmambayeva K. // Milli Folklor. - 2022. - No 136. - P.192–204. - URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85143988018&origin=resultslist&sort=plf-f> (Accessed: 10.01.2024).
2. Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: «Арда», 2011. – 480 б.
3. Интегративная фольклористика: учеб.-метод. пособие / Р. М. Ковалёва, О. В. Приемко. – Минск: БГУ, 2017. – 239 с.

4. Далгат У.Б. Литература и фольклор. – М.: Наука, 1981. – 303 с.
5. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 2-т. / Ғылыми түсініктерді жазып, баспаға әзірлегендер: Д.Қамзабекұлы (жауапты шығарушы), С.Аққұлұлы, Г.Ахметова. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.
6. Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том. Өлеңдер, дастандар, аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 208 б.
7. Бабалар сөзі: жүзтомдық. Т. 54: Ғашықтық жырлар. -Астана: «Фолиант», 2009. – 456 б.
8. Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том: - Құжаттар, хаттар және естеліктер / Құраст. Е.Сатыбалдиев, В.Галиев, Т.Жұртбаев, М.Әпсәметов. – 2-бас. – Алматы: Мектеп, 2020. - 472 б.
9. Сағынадин Г.С. Фольклордағы синкреттілік: жанр және термин (А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» негізінде) // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2023. - № 3. – URL: <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/575> (Accessed: 10.01.2024).

References

1. Aimukhambet Z., Kassen A., Kurmambayeva K., Milli Folklor, 136, 192-204 (2022). Available at: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85143988018&origin=resultslist&sort=plf-f> (Accessed: 10.01.2024).
2. Fol'klor zhane kazirgi kazak adebieti [Folklore and modern Kazakh literature] («Arda», Almaty, 2011, 480 p.).
3. Kovaleva R. M., Priemko O. V. Integrativnaja fol'kloristika [Integrative folklore studies]. Educational and methodical manual (BSU, Minsk, 2017, 239 p.).
4. Dalgat U.B. Literatura i fol'klor [Literature and folklore] (Nauka, Moscow, 1981, 303 p.).
5. Aimauytov Zh. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of works in five volumes]. 2 vol. Selection of scientific concepts, preparation for publication by D.Kamzabekuly (editor-in-chief), S.Akkululy, G.Akhmetova (Gylym, Almaty, 1997, 272 p.).
6. Zhumabayev M. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. 2-tom. Olender, dastandar, audarmalar [A collection of multi-volume works. Vol. 2. Poems, epics, translations] (Zhazushy, Almaty, 2005, 208 p.).
7. Babalar sozi: zhuztomdyk. T. 54: Gashykytyk zhyrlyr [The word ancestors: hundredthome. Vol. 54: Love songs] (Foliant, Astana, 2009, 456 p.).
8. Dulatuly M. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. 6-tom: Kuzhattar, hattar zhane estelikter. Comp. E.Satybaldiev, V.Galiev, T.Zhurtbaev, M.Apsemetov. 2nd edition (Mektep, Almaty, 2020, 472 p.).
9. Sagynadin G.S. Fol'klordagy sinkrettilik: zhanr zhane termin (A.Bajtursynulynyn "Adebiyet tanytkyshy» negizinde) [Syncretism in folklore: genre and term (based on A. Baitursynov's "literature guide")], L.N.Gumilev atyndagy EEU Habarshysy. Filologija serijasy [Bulletin of L. N. Gumilyov ENU. Philology series] 3 (2023). Available at: <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/575> (Accessed: 10.01.2024).

Қ.Р. Кемеңгер

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

Фольклорная интегративность в рассказе Ж. Аймаутова «Трагедия в душе Жанабая»

Аннотация. Литература Алашского периода – одна из богатейших духовных сокровищ нашей гражданской истории, содержание, идея, художественный характер которой сложились в рамках национального наследия и государственных интересов. Процесс сбора, систематизации, изучения данного литературного наследия достаточно хорошо сформировался в период обретения нашей страной независимости. Изучение наследия литературы алашского периода в рамках новых научных парадигм, раскрытие содержания в интеграции обществено-гуманитарных наук, признание обилия фольклорного материала в литературе через междисциплинарные связи определяет основную цель данной статьи. Письменное наследие изучается в аспекте интегративной фольклористики, что выявляет в литературе Алашского периода проявление эстетики народа. В

статье рассматривается проблема фольклорной интегративности в письменной литературе, в том числе раскрывается ее характер в литературе периода Алаш. Дается теоретическая характеристика интегративной фольклористике, сложившейся в современных гуманитарных науках, результаты метода исследования которого применяются к наследию литературы Алашского периода. Развитие казахской письменной литературы свидетельствует о том, что фольклорный материал являлся ценным источником ей. Проявление фольклорной традиции в Алашской литературе анализируется на основе рассказа выдающегося писателя Ж. Аймаутова «Трагедия в душе Жанабая». Определяется причина написания данного произведения в определенный исторический период. В рамках социофольклористики раскрываются содержание и идея произведения, демонстрируются фольклорные мотивы, примеры, персонажи, оказавшие влияние на художественное решение, идею рассказа.

Ключевые слова: фольклор, фольклорная интегративность, фольклористика, этнофольклористика, социофольклористика, литература Алашского периода, рассказ Ж. Аймаутова.

K.R. Kemenger

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Folklore integrativity in J. Aimaurov's short story «The Tragedy in the soul of Zhanabai»

Abstract. The literature of the Alash period is one of the richest spiritual treasures of our civil history, the content, idea, artistic character of which have developed within the framework of national heritage and state interests. The process of collecting, systematizing, studying this literary heritage was quite well formed during the period of independence of our country. The study of the heritage of literature of the Alash period within the framework of new scientific paradigms, the disclosure of the content in the integration of social and humanitarian sciences, the recognition of the abundance of folklore material in literature through interdisciplinary connections determines the main purpose of this article. The written heritage is studied in the aspect of integrative folklore studies, which reveals the manifestation of the aesthetics of the people in the literature of the Alash period. The article deals with the problem of folklore integrativity in written literature, including its character in the literature of the Alash period. The theoretical characteristic of the integrative folklore studies developed in the modern humanities is given, the results of the research method of which are applied to the heritage of literature of the Alash period. The development of Kazakh written literature indicates that folklore material was a valuable source of it. The manifestation of the folklore tradition in Alash literature is analyzed on the basis of the story of the outstanding writer Zh. Aimaurov "The tragedy in the soul of Zhanabai". The reason for writing this work in a certain historical period is determined. Within the framework of sociofolcloristics, the content and idea of the work are revealed, folklore motifs, examples, characters that influenced the artistic decision, the idea of the story are demonstrated.

Keywords: folklore, folklore integrativity, folklore studies, ethnofolcloristics, sociofolcloristics, literature of the Alash period, the story of J. Aimaurov.

Автор туралы мәлімет:

Кемеңгер Қ.Р. – ф.ғ.к., қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш., 2, Астана, Қазақстан.

Kemengger K.R. – Candidate of Philological Sciences, Acting head of the Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

З.П. Табакова¹ Е.А. Журавлёва²

¹ Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева,
Петропавловск, Казахстан

² Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан
(E-mail: ztabakova@yandex.ru, zhuravleva_yea@enu.kz)

Философская лирика Бахытжана Канапьянова

Аннотация. Актуальность исследования определяется возросшим интересом к творчеству Бахытжана Канапьянова. Философская направленность поэзии Бахытжана Канапьянова вызывает постоянный интерес в исследованиях филологов, глубокому анализу подвергаются как отдельные стихотворения, так и стихотворения близкой тематики. В русле доминирующей в современном языкознании антропоцентрической парадигмы опубликованы работы по исследованию концептов в творчестве Б. Канапьянова. Однако, несмотря на широкий круг вопросов творчества поэта, подвергаемых научному исследованию, его своеобразная манера выбора тематики, чёткость стиля и личностное философское представление всего сущего нуждаются в дальнейшем научном изучении.

Авторы данной статьи ставят перед собой цель: проанализировать философскую направленность творчества поэта и представить результаты анализа. Философское восприятие жизни свойственно каждому человеку, в первую очередь поэту. Для творчества Б. Канапьянова характерно своё, особое осмысление всех жизненных ситуаций. Его философия возникает не из усвоения доктрин о смысле жизни и смерти, о человеке и его связи с историей народа и долге перед ним. Его философия сугубо индивидуальна, она рождается в поэтическом поиске поэта и воплощается в концептуальное представление о мире, вселенной и человеке в концептуальных метафорах: космос – звезда – человек, природа – гармония – человек, музыка – мир – душа.

Для доказательства главного вывода исследования авторы применили соответствующую методологию исследования, позволяющую подтвердить необходимость исследования в дискурсе творчества поэта и его мировоззренческих взглядов. В результате анализа сделаны выводы, что философия поэтического текста Бахытжана Канапьянова складывается в процессе рождения стиха через размышления автора, его философское осмысление жизни раскрывается читателю через сопереживание с автором.

Ключевые слова: концептуальность, концептуальные метафоры, философские взгляды, дискурс, ассоциативность.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-166-175>

Поступила: 20.11.2023; Одобрена: 4.01.2024; Доступна онлайн: 29.03.2024

«Поэзия для меня – не только написание
каких-то поэтических строк – состояние души.
Б. Канапьянов

Введение. В октябре 2021 года в Казахстане прошла акция «Читаем книгу вместе». Студенты и магистранты СКГУ им. М. Козыбаева из 30 предложенных книг выбрали книгу «Достояние души» нашего земляка, известного поэта Бахытжана Канапьянова. Выбор не

был случайным, так как более 20 лет поэтическое творчество Б. Канапьянова не только вызывает постоянный читательский интерес у преподавателей и обучающихся, но является и предметом научного исследования. Мы гордимся тем, что подборка стихов молодого поэта была опубликована в Петропавловске в журнале «Простор» в далёком 1975 году. Стихи поэта быстро завоевали признание и стали регулярно публиковаться во всеююзных и республиканских журналах и газетах, а затем и в зарубежных изданиях. Его стихи переведены на многие языки мира, его книги изданы в России, Великобритании, США, Канаде, Франции, Польше, Малайзии, в Южной Корее и других странах мира. Поэтическое искусство стало для Бахытжана Канапьянова делом всей его жизни. В его стихах – мир его души, полёт в бесконечность, трудные поиски смысла жизни. Его поэтическое творчество учит, вдохновляет и облагораживает душу, как писал Владимир Шестериков, талантливый североказахстанский поэт: «...даже складные, искусно зарифмованные строки – это ещё не поэзия, если в них не поёт, не радуется, не печалится душа» [1].

Бахытжан Канапьянов горячо любит свою родину и много пишет о Казахстане, привязан он и к своей малой родине. И люди отвечают ему взаимностью.

Любовь к знаниям, литературе пришла к Б. Канапьянову в детстве, большую роль в этом сыграл его отец, педагог по образованию и по призванию. Целеустремлённость и трудолюбие – основа всего творческого пути поэта, переводчика, режиссёра. Бахытжан Канапьянов – человек с активной гражданской позицией. Он был участником ликвидации аварии на Чернобыльской АЭС, помогал О. Сулейменову в создании народного антиядерного движения. Но среди всех талантов Бахытжана Канапьянова самый яркий – поэтический дар.

Поэзия как особое явление культуры представляет в концентрированном виде философию жизни, достижения мировой культуры, соединяя в себе объективное и субъективное, общечеловеческое, этническое и сугубо личностное. Поэтический текст отражает ментальность народа, не случайно существует высказывание «Поэзия – душа народа».

Методология исследования. Для реализации целей исследования применялись различные методы. В соответствии с принципом научности и целесообразности использовались сравнительный метод разных единиц языка.

Философия Бахытжана Канапьянова пронизывает каждое его стихотворение, его философские заключения возникают неожиданно для читателя, так как сам автор признаётся, что его восприятие мироздания определяется не известными доктринами, а образами. Эта особенность авторского восприятия жизни требует от исследователя понимания кода размышлений поэта. В череде философских отступлений поэта возникает необходимость ассоциативного анализа конкретного текста и дискурса всего творчества поэта, сопоставления общего в философской концепции и частного в отдельном стихотворении.

Для решения этой задачи используются *методы исследования*:

анализ лексики, её семантические и стилистические особенности;

выделение опорных и частотных слов (звезда, бесконечность, кочевник);

переносные сочетания, имеющие когнитивную семантику (кочевая звезда, достояние души, кочевник с авиабилетом);

структурно-семантический анализ синтаксических единиц;

нарративный анализ текстов.

Использованная методология исследования отвечает принципу научности. В соответствии с данным принципом лингвистики использовались методы антропоцентрической парадигмы в изучении языковой личности, когнитивного, интегративного принципов. Выбор методов исследования продиктован природой изучаемого материала.

Обсуждение. Люди в оценке человека на первое место ставят его духовно-нравственные качества. О хорошем человеке говорят: *душа человек, добрая душа, душа компании*. Человек

по-настоящему счастлив, когда *душа поёт или радуется*. В душе поэта живёт тяга к прекрасному:

Даже если *душа прикорнула, как спящий ребёнок,*
Несмотря ни на что это тихое чувство живёт
И *влечёт меня вдаль по невидимой тропке спросонок,*
Хоронясь где-то там, где-то там от нелепых забот.

[2, 221 с.]

И в этом небольшом отрывке чувствуется рука мастера. Сравнение души со спящим ребёнком рождает удивительное чувство нежности. Душа, освящённая чувством любви, вызывает целую гамму чувств: она всегда на страже человека, оберегая его от всех нечестивых соблазнов, выполняя нелёгкую обязанность, *душа прикорнула*, глагол с приставкой *при-* передаёт неполноту действия, само слово *прикорнуть* в «Словаре, русского языка» С.И. Ожегова характеризуется как разговорное со значением: «*Прислонившись к чему-н., скорчившись, прилечь. П. на диване*» [3, 544 с.].

Поэты как «целители уставших наших душ» помогают человеку не забывать о душе и не нарушать гармонию жизни. Хорошее чувство языка позволяет Б. Канапьянову целесообразно использовать русскую лексику разной стилистической окраски и разной сферы употребления: разговорные слова *прикорнула, спросонок, нелепые* рядом со словами высокой лексики *влечёт, хоронясь* создают атмосферу ощущаемого присутствия человеческого Эго в его единстве физического и духовного начал. Поэт не просто хорошо знает русский язык, он поистине владеет пушкинским чувством русского языка. Александр Сергеевич Пушкин признан создателем русского литературного языка, его установка на народный язык позволяла ему эстетически использовать простые народные слова в поэтических текстах.

Каждое событие, каждая встреча оставляет след в душе человека, а если это творческая душа, то в ней всегда рождается живой отклик. Поэзия Б. Канапьянова помогает решить извечные вопросы думающего человека: как жить и что ценить, к чему стремиться и кого любить? Все философские вопросы находят глубокие отклики в лирике поэта. Стройная философия поэтического текста складывается в процессе рождения стиха через размышления автора, его глубокое философское осмысление жизни раскрывается читателю через сопереживание с автором.

В начале пути жизнь человеку представляется длинной дорогой, но когда большая часть этой дороги уже пройдена, человек осознаёт, что годы промелькнули, как один миг.

Над головой ребенка бездна
И бесконечный свет звезды.
Он осознает бесполезность
Царящей в мире суеты.
Когда его минует вечность,
Махнёт рукой в досаде он.
И вновь, как в детстве,
Бесконечность:
Звезда,
Дорога,
Небосклон.

Дорога хаоса [4, 33 с.]

В стихотворении «Дорога хаоса» Б. Канапьянов приглашает читателя к совместному размышлению о самых главных философских проблемах: совершенстве мироздания, скоротечности и цикличности жизни, поиске смысла жизни, стремлении человека к душевной гармонии. В мировоззрении Канапьянова Земля и Космос составляют единое пространство жизни человека – это бесконечная бездна, простирающаяся вглубь и вширь, в казахской ментальности космическая звезда связывает человека представлением, что у каждого живущего на Земле есть своя звезда в космическом пространстве. Она

не вечна, как и человек; если падает в небе звезда – значит обрывается чья-то жизнь. Неслучайно одному из сборников стихов Канапьянов Б. дал символическое название «Моя кочевая звезда». Благородная звёздная тишина наполняет душу человека особым светом озарения. Прикоснувшись к Свету познания, человек понимает, что на фоне космической бездны человеческая жизнь представляется прекрасным, но таким кратким мгновением. Инверсированное перечисление главных смыслов в заключительной части стихотворения «Бесконечность: Звезда, Дорога, Небосклон» представляет концептуальную метафору Космос – Время – Земля.

К теме хаоса поэт обращается неоднократно. Читатель невольно, пройдя с поэтом путь от хаоса леса до гармонии листа, гармонии естественной связи корней дерева и набухшей почки-завязи, ведущей в будущее, познаёт и принимает теорию поэта, который во всех проявлениях природы видит гармонию жизни. При этом себя он называет *песчинкой во вселенной, но песчинкой мыслящей*:

«... надо себя найти,
Жить настоящим.
Как этот лес – корнями пить
Земную влагу».

Приметы творчества [5, 212 с.]

Метафорическое описание леса как части природы сохраняется и при описании своего поэтического творчества: «И сквозь листву *лучами лить* – Свет на бумагу».

Концепт *свет* в дискурсе творчества Канапьянова – всё то, что даёт ощущение полноты жизни. Особый стиль изложения мысли постоянно ставит перед читателем задачу – понять глубину стиха. Строчки «Я хочу увидеть свет, / Света мне добавьте» передают два значения. Первая часть имеет привычную семантику слова – увидеть многие места на земле, познакомиться с разными странами, и с этой задачей поэт успешно справляется, неслучайно он называет себя кочевником *с авиабилетом*; вторая часть – «Света в жизни мне добавьте» содержит авторское понимание света как всего доброго и хорошего в жизни. Поэт ищет гармонию во всех проявлениях живой природы и в поступках человека. Ему удаётся раскрыть гармонию в природном мире, где всё: бесконечность, космос, земля – взаимосвязано. Во всех проявлениях природы из кажущегося хаоса в его стихах рождается гармония листа, гармония береговой черты, гармония звёзд.

Подобную гармонию автор пытается найти и в человеческой душе. Привычные события описываются поэтом не с позиций сюжета, а через восприятие их душой человека:

Душа, что наполнена светом,
Промытая светом душа
К небесным восходит сюжетам
Небесною пылью шурша».

Душа, что наполнена светом [6, 8 с.]

Так в философской лирике Б. Канапьянова сливаются в гармонии и цикличности земное и небесное, прошлое и настоящее.

«Это всё было – веками,
Будет – всё это,
Всё это – есть».

На Волге или где-то в Сибири [6, 56 с.]

Гармония, которую поэт видит во всех проявлениях жизни, естественно звучит в музыке. Возможно, поэтому так привлекательны мелодии родной степи, которые слушает весь аул. Музыка в творчестве Б. Канапьянова выступает главной темой целой группы стихов поэта: «Спой мне, милая подруга», «Спой мне песню из времён застоя», «Песенка ваганта», «Мелодия вечной любви», «Песня манит к старине», «Алма-атинский блюз», «Зеленая музыка ночи» и др. В стихах Канапьянова музыка занимает особое место: музыка, как и гармония, сопровождает человека по жизни, она неотделима от природы и всего сущего:

Родной степи мелодия слышна,
Заслушалась ночная тишина.

О любви казахов к песне, игре на домбре известно всем. Канапьянов как особый поклонник музыки слышит мелодию ночи и тишины, леса и воды, а все «музыкальные места» вызывают в памяти поэта незабываемые музыкальные произведения.

Музыка сопровождает поэта дома и во всех его странствиях:

Что за музыка в храме? Не знаю,
Воздух музыки с ветром глотаю,
И снежинки влекут ворожкой.

[6, 24 с.]

Оказавшись вдали от родины, поэт слышит другую мелодию: «И венская улочка манит / Скрипичным ключом бытия».

Поэт хорошо знаком с классической музыкой. И для него настоящее счастье – окунуться в музыку Венского леса:

Венский ветер выносит к Дунаю.
Словно лист, занесённый судьбой.

[6, 24 с.]

Это малый эпизод в путешествии поэта, но как точно он передаёт отношение поэта к местам великих музыкантов. Кажется, что сам воздух здесь наполнен музыкой, поэт глотает музыкальный воздух – и его охватывает колдовское чувство. Музыка, снежинки, ворожба – всё это освящено, ведь музыка звучит в храме. Кружится *лист* в вихре венского вальса, венский ветер *судьбы* погружает поэта в прошлое по ступенькам уходящего века. Чем больше вчитываешься в эти строчки, тем больше погружаешься в сеть поэтических ассоциаций. И начинаешь понимать, что ничто не проходит бесследно, и всё настоящее видится через призму прошлого, а само настоящее – это ступенька в будущее. Описывая ночь, поэт погружается в музыку *минорной* ночи, где уже нельзя понять: «плачет скрипка или, может быть, скрипач... или музыку смычок уводит в плач». Герою всё хочется «слушать и слушать эту музыку в исполнении Луи Армстронга или Брубeka, а может быть, Алексея Козлова». Эта удивительная ночь «не прочь тенью мелькнуть Шопена».

Концепт *музыка* в творчестве Б. Канапьянова наполнен авторскими ассоциациями, смысл поэтической музыки Канапьянова своеобразен, всеобъемлющ и причудлив. Поэт не просто слышит окружающий мир, он слышит *мелодии жизни*. После чтения «Мелодии вечной любви» остаётся стойкое впечатление, что миг человеческого счастья так краток, что почти нереален, но он не проходит бесследно, потому что воплощается в мелодию *вечной* любви. Эту мысль автор более откровенно высказывает в стихотворении «Вслушаться – заслушаться»:

Всё,
Что было случаем,
Освещает музыка.

[5, 117 с.]

Бахытжан Канапьянов обожествляет музыку, отводя ей особое место в человеческом бытии. Он ищет гармонию во всём: в природе, в жизни, в любви. Вероятно, поэтому музыка занимает в его поэзии такое особое место. Невозможно понять душевный мир поэта, не вникнув в *его* мелодию жизни.

Канапьянов пишет стихи на русском языке, тепло и проникновенно говорит о дружбе казахского и русского народов. Знание родного языка и владение русским языком, национальное мироощущение и общечеловеческое, знакомство с русской и мировой культурой во многом определяют своеобразие поэзии Б. Канапьянова. Рассуждая на тему особенностей поэзии русскоязычных поэтов казахской национальности, В.В. Бадиков подчёркивает: «Двуязычие в сфере литературы бытует в мире достаточно широко и объясняется историческим взаимодействием культур, их диалогическим и диалектическим общением» [7, 48 с.]. О. Сулейменов высказал своё мнение о роли русскоязычного

литературного творчества казахов: «...мы являемся одновременно и мостом между ними и проводниками взаимовлияния. Представляем мировую культуру в своей и свою – в мировой» [8, 95 с.].

Бахытжан Канапьянов винит себя в том, что не знает всех традиций своего народа: «своих семь предков я не называю». Но чувство кочевника генетически живёт в нём, и он признаётся, что спешит *на храп коня*, как это сделал бы любой казах, выросший в ауле. «Но в сумерках спешу на храп коня». Поэт, называющий себя *кочевником с авиабилетом*, повидавший полмира, познавший лучшие культурные ценности мира, не забывает о своих корнях:

Здесь мой аул,
Могилы здесь отца.
Начало – здесь.
И нет ему конца.

Родной очаг [2, 207 с.]

Философское восприятие жизни построено автором на использовании приёма антонимии: родной аул – это *начало жизни, рождение человека*, но в одном ряду с ним не менее важное – *могила здесь отца*. Человек здесь рождается, здесь и умирает. В единое целое объединяется начало твоего пути и завершение пути твоего самого близкого и почитаемого человека – отца. Однако поэт, употребляя антонимы *начало – конец*, отказывается от такого простого решения: *Начало – здесь, и нет ему конца*. Так автор решает проблему жизни и смерти. В его философии смерть человека не является концом мироздания, которое вечно.

Ночная электричка,
Вне расписанья путь.
Тьму озарила спичка,
Обозначая суть.
Пройдя жилую зону,
Мне суждено сойти.
К небесному перрону
Все сходятся пути.

[4, 68 с.]

Поэт воспринимает себя частицей вечного пути своего народа, судьба поэта неразрывна с судьбой Вечной степи, которая, как мать родная, благословляет своего сына:

И этот путь
Продолжен будет мной:
Встречать людей,
Стихи дарить,
– жить!
Судьбой
Народу своему служить
Благословляет степь:
- Иди, сын мой!

[2, 207 с.]

Философская лирика Канапьянова своеобразна, она сугубо индивидуальна.

Мне Земля мала для этих странствий,
Я в полёте воплощусь в стихи.

[2, 38 с.]

При чтении лирики поэта совершенно по-иному погружаешься в тайны устройства мира и человеческого его восприятия. Автор не готовит читателя к философскому восприятию, казалось бы, самых простых и обыденных вещей. Поэт и о себе говорит, что он оказывается в плену осмысления всего, что происходит в жизни, не по плану и не по собственному расчёту. Это происходит, как пишет поэт, в попытках самому разобраться в событиях: «И моё постижение мира / Переходит из прозы к стихам».

Раскрывая своё представление о мире, поэт выступает в какой-то мере мечтателем, для которого окружающий мир предстаёт в образах. В его стихах нет привычных дискуссий на философские темы, мы неожиданно погружаемся в особый мир поэта, погружаемся в философию поэтического восприятия жизни и мира:

Я из воздуха выстрою образ,
В лабиринте небесных веществ
Запредельная разуму область
Мне поможет скрижали прочесть
[4, 59 с.]

Это погружение окунает в совершенно иной мир, мир нового осмысления действительности, и, как поэт, «ищешь воздух таинственной драмы и раскованность детской мечты». Поэту удаётся несколькими строчками своего стиха увести читателя из мира привычной суеты в мир новых открытий, уйти от заученных объяснений всего, что вокруг нас и происходит с нами, в мир детства, когда познание мира было раскованным и зависело только от наших собственных мыслей и представлений; поэт снова пользуется приёмом противопоставления: *детские мечты* и *таинственные драмы*. С годами человек перенимает сложившиеся стереотипы и теряет желание самостоятельно познавать мир и создавать свою философию мировосприятия. Канапьянов создаёт свою философию и создаёт её не на пустом месте. Он обращается к скрижалям, которые нужно прочесть самому, он ценит «мудрость земных фолиантов», мечтает «Найти бы время, / «Одиссею» / Перечитать когда-нибудь». Увидеть вещь, оценить событие новыми глазами возможно только в атмосфере постоянной работы мысли, чтения и осмысления достигнутого человеческим трудом. Осознавая этот нелёгкий путь, который только и может сделать человека мыслящим существом, поэт с горечью пишет, что в наш компьютерный век «не надо большого таланта в электронном подборе страниц». Электронная связь буквально ворвалась в жизнь и изменила её своими возможностями. Когда поэт только осваивал азы науки, не было всезнающих компьютеров, человек только привыкал к телевизору и пению «под фанеру». Прошло полвека – и человек уже не может дня прожить без интернета. Это неопределимые успехи цивилизации. Однако в любом открытии есть и свои минусы. Острый ум и внимательный взгляд поэта помогли увидеть опасность в безграничных возможностях Википедии ответить на любые вопросы, что лишает человеческий разум главного – любопытства познать мир самому.

Бахытжан Канапьянов – поэт, вобравший в себя лучшие традиции разных культур, мирно сосуществующих – восточной и европейской, казахской и русской, мусульманской и христианской. Его уважительное отношение к разным культурам проявляется без громких слов и заявлений. Так, уважение к христианской культуре проявляется в стихотворении «Не завидуй ближнему» [9, 81 с.], выражение взято из православной книги «Закон Божий», ставшей азбукой для детей, посвящаемых в религию отцов и дедов. Автор разделяет мнение, что зависть – это грех, неизменно ведущий к падению нравственности человека. Православная заповедь не противоречит общечеловеческим ценностям, и в философии Б. Канапьянова усиливается поэтическим противопоставлением – родной / чужой – и призывом, которому следовали предки, где главное: «Судьбой / Народу своему служить» [2, 207 с.]. Отмеченное ранее употребление разностильной лексики выполняет художественную функцию в поэзии Бахытжана Канапьянова. Уважительному отношению к предкам способствует мелиоративная лексика.

Результаты. Поэт своё предназначение видит в служении народу своим талантом, обращаясь к современникам, он напоминает: *мы крест пред будущим несём*. Свой смысл жизни он видит в творческих поисках, и верит, что стихи донесут потомкам его мысли, думы и желания. Бахытжан Канапьянов не противится естественному ходу жизни – он понимает и принимает, что все мы рано или поздно уйдём в небытие. Известная казахская пословица гласит: «Бүгін бармыз, ертен жоқпыз» («Сегодня мы есть, завтра нас нет»). Человек не вечен, все его проблемы, «гонка» за деньгами, карьерой заканчиваются, как бы

печально это ни звучало, на кладбище. Осознавая быстротечность человеческого бытия, поэт старается выполнить своё предназначение. Его имя означает: «бахыт» – счастье, «жан» – душа. Сам поэт предпочитает толковать своё имя как «дающий счастье другим». Живя по законам данного кредо, поэт чувствует, что он в постоянном долгу перед народом и родиной:

Родной очаг, за всё прости меня.
Всё получил от твоего огня
И ничего в ответ не возвращаю.

[2, 207 с.]

Поэтическое искусство Бахытжана Канапьянова – это мир его души, полёт в бесконечность с открытым сердцем и душой. В суете будней из-под пера поэта рождаются стихи, заставляющие задуматься над вечными проблемами. Его философская лирика позволяет по-новому осмыслить земной мир и мир человека. Мы разделяем мнение Селиверстовой Ж.Б. на когнитивные особенности философского представления мира творческой личностью: «Главным источником порождения новых смыслов в авторском тексте становятся индивидуальные метафорические ассоциации, присущие конкретной личности, обусловленные его личностными характеристиками и стилем мышления» [10, 81 с.].

Заключение. Глубокие отклики в лирике поэта Бахытжана Канапьянова находят вопросы философского осмысления бытия, философия поэтического текста складывается в процессе рождения стиха и раскрывается читателю через сопереживание с автором. В результате когнитивного представления рождается неологизм *векзаметры*, включающий два смысла – время и его измерение. Как признаёт сам поэт, это новый жанр философской лирики.

Кровная связь со своим народом, размах жизни от родного двора до корней Родины, особое восприятие масштабов планеты и необъятного пространства космоса, обострённое чувство времени, быстротечности человеческого бытия и бесконечности вселенной, кажущийся хаос отдельных явлений в природе и вечная гармония во всём сущем – вот главные составляющие философской лирики творчества поэта. Концептуальное представление о мире, вселенной и человека проявляется в концептуальных метафорах: космос – звезда – человек, природа – гармония – человек, музыка – мир – душа.

Вклад авторов:

Табаква З.П. – формирование научно-методологической основы статьи, аналитическое исследование поэтических текстов Б. Канапьянова, литературоведческий анализ материала, обобщение результатов исследования.

Журавлева Е.А. – концептуальная структура статьи, работа с литературой, лингвистический анализ и обобщение результатов исследования, корректура и редакция материала.

Список литературы

1. Шестериков В.Г. О творчестве Б. Канапьянова. // «Ленинское знамя». –10.03.1978. – С. 10.
2. Канапьянов Бахытжан. Смуглая луна. – Алматы: «Атамұра», 2005. – 264 с.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Москва: «Русский язык», 1973. – 846 с.
4. Бахыт Ж. (Бахытжан Канапьянов). Достояние души: стихотворения. - Алматы: «Жибек жолы», 2018. – 264 с.
5. Канапьянов Б. Избранное: В 2 т. Т. 1. – Алматы: «Жибек жолы, 2011. - 480 с.
6. Канапьянов Б. Плывут облака. – М.: «Русская книга», 2003. – 160 с.
7. Бадиков В.В. Линия судьбы. Творчество Б. Канапьянова в историко-литературном контексте эпохи. – Алматы, Жибек жолы, 2002. – 134 с.

8. На стыке веков. Литературные материалы о творчестве Б. Канапьянова. – Алматы: Ғылым, 2001. – 352 с.
9. Канапьянов Б. Кочевая звезда: Стихи и поэмы. – Алма - Ата: «Жанаушы», – 1991. – 240 с.
10. Селиверстова Ж.Б. Концептуальная метафоризация в очерке М.О. Ауэзова «Американские впечатления». // Вестник Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова. Серия филологическая. – 2021. № 4. – С. 81-88.

References

1. Shesterikov V.G. O tvorchestve B. Kanapianova [About B. Kanapianov`s work], Leninskoe znamia” [Lenin’s Banner]. 10.03.1978. P. 10. [in Russian]
2. Kanapianov B. Smuglaia luna [Tanned moon] («Atamura», Almaty, 2005, 264 p.). [in Russian]
3. Ozhegov S.I. Slovar russkogo iazyka [Dictionary of the Russian Language] (“Russian language”, Moscow, 1973, 846 p.) [in Russian]
4. Bakhyt Zh. (Bakhytzhan Kanapianov). Dostoianie dushi: stikhotvoreniia [Treasure of the Soul: Poems] («Zhibek zholy», Almaty, 2018, 264 p.). [in Russian]
5. Kanapianov B. Izbrannoe: V 2 t. T.1 [Selected: in 2 volumes. V. 1] («Zhibek zholy», Almaty, 2011, 480 p.). [in Russian]
6. Kanapianov B. Plyvut oblaka [Clouds are floating] («Russkaja kniga», Moscow, 2003, 160 p.). [in Russian]
7. Badikov V.V. Liniia sudby. Tvorchestvo B. Kanapianova v istoriko-literaturnom kontekste epokhi [B. Kanapianov`s work in history and literature] («Zhibek zholy», Almaty, 2002, 134 p.). [in Russian]
8. Na styke vekov. Literaturnye materialy o tvorchestve B. Kanapianova [At the turn of the century. Literary materials about the work of B. Kanapyanov] («Gylm», Almaty, 2001, 352 p.). [in Russian]
9. Kanapianov B. Kochevaia zvezda: Stikhi i poetry [Nomadic Star: Poetry and Poems] («Zhanaushy», Alma-Ata, 1991, 240 p.). [in Russian]
10. Seliverstova Zh.B. Kontseptualnaia metaforizatsiia v ocherke M.O. Auezova «Amerikanskie vpechatleniia» [Conceptual metaphorization in M.O. Auevov American Impressions], Kontseptual’naja metaforizatsiia v ocherke M.O.Aujezova «Amerikanskie vpechatleniia» [Bulletin of Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Philological series], 4, 81-88 (2021). [in Russian]

З.П. Табакова¹, Е.А. Журавлева²

¹ М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан

Бақытжан Қанапияновтың философиялық лирикасы

Аңдатпа. Зерттеудің өзектілігі Бақытжан Қанапияновтың шығармашылығына деген қызығушылықтың тереңдеуімен анықталады. Ақын Б. Қанапиянов поэзиясының философиялық бағыты филолог ғалымдардың үнемі қызығушылығын тудырып, дербес зерттеу нысанына алынып келеді. Қазіргі тіл біліміндегі басым антропоцентристік парадигмаға сәйкес Б.Қанапиянов шығармаларындағы ұғымдарды зерттеуге арналған еңбектер жарық көрді. Дегенмен, ақын шығармашылығының ғылыми зерттеуге алынған мәселелерінің ауқымдылығына қарамастан, оның тақырып таңдаудағы өзіндік мәнері, стиль айқындығы мен өмір құбылыстарын жеке философиялық бейнелеуі әлі де ғылыми зерттеуді қажет етеді.

Мақала авторлары ақын шығармашылығындағы философиялық бағытты талдап, қол жеткізген нәтижелерін ұсынуды мақсат етті. Өмірді философиялық қабылдау әр адамға, әсіресе ақынға тән. Б.Қанапияновтың шығармашылығы барлық өмірлік жағдайларды өзіндік, ерекше түсіндіруімен ерекшеленеді. Оның философиясы өмір мен өлімнің мәні, тұлғаның халық тарихымен байланысы, азаматтық парыз туралы ілімдерді қарастырудан туындайды. Ақын философиясы таза әрі дара, ол ақынның поэтикалық ізденісінен туып, дүние, ғалам және адам туралы концептуалды идеяда концептуалды метафораларда бейнеленген: ғарыш – жұлдыз – адам, табиғат – үйлесімділік – адам, музыка. - дүние - жан.

Зерттеудің негізгі қорытындысын дәлелдеу үшін авторлар ақын шығармашылығы мен оның дүниетанымының дискурсында зерттеу қажеттілігін растауға мүмкіндік беретін тиісті зерттеу әдістемесін қолданды. Талдау нәтижесінде Бақытжан Қанапияновтың поэтикалық мәтінінің философиясы өлеңнің туу барысында автордың ой-толғамдары арқылы қалыптасатыны айқындалды. Қаламгердің өмір туралы философиялық түсінігі оқырманға автормен сырласу арқылы жеткізіледі деген тұжырым жасалды.

Түйін сөздер: концептуалдық, концептуалды метафоралар, философиялық көзқарастар, дискурс, ассоциативтілік.

Z.P. Tabakova¹, Ye.A. Zhuravleva²

¹*M. Kozybaev North-Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan*

²*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Bakhytzhан Kanapyanov`s philosophical lyrics

Abstract. The relevance of the study is determined by the increased interest in the work of Bakhytzhан Kanapyanov. The philosophical orientation of Bakhytzhан Kanapyanov`s poetry is of constant interest in the studies of philologists, both individual poems and poems of close themes are subjected to deep analysis. In line with the anthropocentric paradigm dominating in modern linguistics, the works on the study of B. Kanapyanov`s concepts have been published. However, despite the wide range of issues of the poet`s work subjected to scientific research, his peculiar manner of choosing subjects, the style clarity and personal philosophical representation of everything that exists need further scientific study.

The authors of the given article set the goal to analyze the philosophical orientation of the poet`s work and present the results of the analysis. Philosophical perception of life is characteristic of every person, especially a poet. B. Kanapyanov`s work is characterized by his own, special understanding of all life situations. His philosophy does not arise from the assimilation of doctrines about the meaning of life and death, about man and his connection with the history of the people and the duty to him. His philosophy is purely individual, it is born in the poetic search and is embodied in a conceptual idea of the world, the universe and man in conceptual metaphors: space – star – man, nature – harmony – man, music – world – soul.

To prove the main conclusion of the study, the authors applied the appropriate research methodology, which allows confirming the need for research in the discourse of the poet`s work and his worldview. As a result of the analysis, it was concluded that the philosophy of Bakhytzhан Kanapyanov`s poetic text is formed in the process of the birth of a verse through the author`s thoughts, his philosophical understanding of life is revealed to the reader through empathy with the author.

Keywords: conceptuality, conceptual metaphors, philosophical views, discourse, associativity.

Сведения об авторах:

Табакова З. П. – д.ф.н., профессор, Член-корреспондент НАН РК, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан.

Журавлёва Е.А. – д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Tabakova Z.P. – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of NAS RK, M. Kozybaev North-Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.

Zhuravleva Ye.A. – Doctor of Philology, Professor, Head of the Theoretical and Applied Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

К.В. Юлчиев

Ферганский государственный университет, Фергана, Узбекистан
(E-mail: minisnasim@mail.ru)

Художественно-эстетические функции знака (на примере стихотворений А. Орипова)

Аннотация. В статье рассматриваются знак и его художественно-эстетические функции. В узбекском литературоведении второй половины прошлого века знак, являющийся основой широких дискуссий в мировом языкознании и литературоведении, и его художественно-эстетические задачи исследованы довольно мало, поэтому изучение знака и его функций в художественном произведении актуально. Художественный анализ, в частности, показывает, что необходимо выявить организующие и интегрирующие функции символа в композиции произведения. В этом автор исходит из научно-теоретических взглядов таких знаменитых ученых-семиотиков, как Ролан Барт, Михаил Храпченко, Нире Лайош, Михаил Эштейн. Автор представляет свои взгляды на семиологию на примере стихов знаменитого поэта Абдуллы Орипова. Соответствующие выводы, полученные в ходе исследования, основаны на опыте и обобщения, которые он получил в ходе исследования. Используются научные результаты по таким предметам, как филология, искусствоведение, культурология, философия, эстетика.

Ключевые слова: знак, понятие, образ, деталь, идея, символ, метафора, композиция, художественное творчество, художественно-эстетическая функция.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-176-182>

Поступила: 20.09.2023; Доработана: 7.12.2023; Одобрена: 25.12.2023;
Доступна онлайн: 29.03.2024

Введение. Активное использование структурного, мифопоэтического, онтологического, семиотического подходов в литературоведении с конца прошлого века привело к серьезным изменениям в данной области. В частности, они внесли большой вклад в осмысление, анализ и интерпретацию произведения искусства. Проблемы соотношения семиотики и художественного творчества исследовали Р. Барт и Ю. Лотман. Огромное значение в изучении произведений современного искусства с точки зрения семиотики занимают научно-теоретические взгляды таких ученых, как Кёпица, М.Сабальчи, Л.Нирё, М.Храпченко, М.Холбеков [1,2,3,4,6,7].

Как известно, «композиция влияет на формирование знака, а иногда и непосредственно влияет на его выражение» [4, 151]. В этом смысле важно исследовать место композиции в художественном произведении как способа выражения художественно-эстетической задачи организации символов. При этом необходимо обратить внимание на знак, систему знаков, реализованное в знаке понятие, воспринимаемый смысл и его отношение к превращению в образ. По сути, взаимодействие персонажей представляет собой особый аспект в структурном анализе композиции произведения.

Поскольку знак имеет несколько значений, он может интерпретироваться по-разному в зависимости от его места в композиции произведения. В этом смысле изучение символов

в художественном произведении, в том числе и в поэтическом тексте, представляется актуальным.

Методология и анализ литературы. Как известно, художественный текст состоит из систематического расположения своеобразных знаков. Но часто художественный знак приобретает новое значение в зависимости от определенного контекста. Это приводит к изменению смыслового выражения композиции произведения. «Дело в том, что содержание языка, подлежащее переформированию, не всегда полностью подлежит переформированию с самого начала. Это можно объяснить абстрактностью понятия языка. Например, понятие дерева может появляться во многих контекстах» [1, 99].

«Дерево», о котором упоминает ученый, выступает как символ: в одном произведении — как простое дерево, в другом — как деталь, в третьем — как образ, в четвертом — как символ, вступающий в связь с другими символами (словами, знаками препинания, тоном). Он создает новый смысл, может входить в строение композиции и иметь совершенно иное значение, чем лексическое значение всех вербальных знаков (слов).

По мнению М. Б. Храпченко, «знак заменяет не только реальные предметы, но и процессы, представления человеческого воображения. Функция замещения является одним из основных признаков признака. Один из основных, но не единственный, потому что у знака есть и другие свойства и функции» [6,11].

Говоря о взаимной диалектике знака и образа в художественном произведении, М. Эпштейн пишет о связи знака и образа следующее: «Одна из них глубоко раскрывает диалектическую природу реального искусства, показывает взаимосвязь культуры знаковой системы к реальному историческому процессу» [7,338]. Здесь хотя и подчеркивается, что место знака в художественном произведении высоко на уровне образа, но и указывается, что они в известном смысле равны друг другу. «В действительности каждая из мыслей, образов, чувств и звуков в поэтическом тексте представляет собой своеобразную самостоятельную структуру, существующую обособленно. Но идейное содержание стихотворения служит обеспечению их художественной целостности» [2,41].

В этом смысле каждый знак в тексте, будь то звук, мысль, образ или переживание, прежде всего сообщает о внутреннем мире лирического субъекта. Сообщения открыты и не разглашаются. По своей сути оно означает дополнительные значения помимо лексического значения.

Анализ. Анализ произведения искусства с определенного аспекта помогает понять, как в процессе художественного творчества выполнялись такие задачи, как кодирование важных деталей, действующих в сознании творца, присвоение скрытого смысла каждому слову. Например, проанализируем следующее стихотворение Абдуллы Орипова:

Дунё бир гулзордир кенг ва бетимсол,
Юлдузлар ғунчадир унинг ичида.
Кўғирчоқ ичида кўғирчоқ мисол
Гуллар ўстирамиз хона ичида.
Дунё бир боладир шўх ва бетимсол,
Унинг ахтаргани шодлик ва кулгу.
Кўғирчоқ ичида кўғирчоқ мисол
Унга эрмак бўлиб қолмасак бўлди [5,144].

(краткое содержание: мир - это широкая и благоухающая клумба, звёзды – это бутоны, как куклы внутри куклы, мы выращиваем цветы в комнате, мир словно дитя – неутомное и бесподобное, ищущее радость и смех, как кукла в кукле).

Слова *мир, цветник, звезда, кукла, цветок, бутон, ребенок* в этом стихотворении выросли из своего лексического значения и образовали дополнительную смысловую структуру как новый знак. При этом поэт выражает их на метафорической основе в создаваемом им новом художественно-философском мире. Определитель «один» и эпитеты «широкий», «незначительный» в смысловой структуре мира-цветника давали ясную картину внутреннего воображения, а также переживания лирического субъекта (здесь он, скорее, автор).

То есть, сравнивая мир с одной клумбой, лирический субъект указывал и на то, что существует множество клумб (иных миров). Здесь цветник является символом, и читателю показан двусторонний характер символа. С одной стороны, это показывает, что мир подобен клумбе и зависит от реального существования, с другой стороны, это также указывает на то, что это существование находится за пределами человеческого понимания и воображения. Принимая «мир» за знак и подчеркивая, что он огромен и уникален, следует подчеркнуть, что его необходимо понять и помнить, что человек слаб в нем и что в его власти распоряжаться своей жизнью.

Звезда, на которую мы всегда смотрим и восхищаемся, является бутоном в смысловой структуре этого мира-цветника, и это значит, что он раскроется и со временем увянет. Поэтому деталь-знак «цветник» в стихотворении по существу служит ключом к пониманию содержательного пласта всего стихотворения. Хотя соответствие между существующим миром и претворенным миром, изображенным творцом, вместе кажется огромным пространством, эти два мира по-своему различны.

Описывается потребность в любви, заботе и доверии к реальному миру, а для этого человек должен прежде всего осознать единство и целостность внутреннего мира с миром внешним. Но вместо того, чтобы восстановить это единство, то есть связь между миром внутренним и миром внешним, мы выращиваем цветы в нашем ограниченном материальном мире - нашей комнате — для собственного мимолетного желания, и не понимаем, не понимаем человеческое существо, которое, по сути, является первоначальным цветком извечного существования.

Если мы не понимаем, что от этого зависит наше существование, то что сияет, может играть с нами. Потому что мы часто забываем, что неограниченные возможности, которые оно нам дает, - обширное пространство: воздух, вода, пища, а главное, свободная воля не выходят за рамки законов природы. Выявляя такую систему проблем, поэт особое внимание уделяет логической последовательности символов в обоих абзацах. Во втором абзаце, пытаясь яснее выразить мысль первого абзаца, он переходит теперь к конкретной цели, к конкретному выводу, и напоминает, что мы не должны заниматься собой в мире, не принимая во внимание любовь, присущую этой субстанции, мы не показали его внутреннюю сущность.

Потому что мир, вселенная и человек - это два блага общей системы, это два знака в огромной системе, они взаимообусловлены, и если эта связь разорвана, это может повредить этой целостной системе. Пропагандируя гуманистические и патриотические идеи, поэт показывает, что необходимо стремиться к ясной цели.

Переживания лирического субъекта в анализируемом стихотворении выступают как тезис в первой и второй строфе, а в третьей и четвертой строфах как антитезис, а в первой и второй строфах второй строфы тезис вновь представлен, а в последних строфах дается заключение. Таким образом формируется содержательная композиция стихотворения.

В мышлении поэта, художественно воспринимающего действительность, предмет из внешнего бытия перерабатывается и попадает в художественный контекст как знак. В этом случае предмет, его воспринимаемое содержание и выраженная функция представляют собой художественно-эстетическое понимание поэта как целостную систему, поскольку предметы или действительность, движение воссоздаются во внутреннем мире автора, они передают суть. Это проявляется в их эстетической роли.

В стихотворении «Песня» Абдуллы Орипова знак песни становится символическим, он берется за основу духовного мира людей и связывается с дефектами мышления, понимания и практической деятельности людей в общественной жизни:

Кўкда учар эди қўшиқ беармон,
Учарди янграгиб осмон уфқни.
Ярадор қилдилар қўшиқни,
Мажруҳ турна мисол қулаб тушди у [5, 214].

(краткое содержание: песня беззаветная парила в небесах, наполняя звуком горизонты, кто-то ранил песню, и она рухнула подобно искалеченному журавлю).

Здесь песня поначалу дается как мечта, идеал и воля человечества. Позже сообщается, что он был ранен. Но не сказано кем. Потому что песня здесь считается неотъемлемой частью духовной и культурной жизни народа, и ее мог спеть кто угодно, но не спели. Другими словами, каким бы громким ни был голос людей, им было безразлично. В результате песня стала терять свои черты очищения внутреннего мира человека и выражения определенных переживаний.

Теперь стали говорить фальшивым, искусственным голосом, ради потехи. Именно поэтому подчеркивается, что журавль упал. Журавль упоминается как птица, живущая в теплых странах и любящая свободу. Здесь он стал символом внутреннего мира человека. Поэт описывает символического журавля, представляющего песню:

Шодлик кулаб тушди арши аълодан,
Мана, минг йилларким кўшиқ серқайғу...
Чоллар дуо қилса, оналар бедор
Алла айтиб чиқар тунлар қошида.

(краткое содержание: радость упала с небес, унылая песня звучит тысячи лет, старики благославляют, матери проводят бессонные ночи, поют колыбельную посреди ночей).

Образ песни изображает гармонию мечты всего поколения. Теперь поэты мира беспомощно стоят перед ним, не зная, что делать. Но есть надежда, что поэт хочет в форме песни бороться с такими пороками, как духовная нищета, равнодушие и эгоизм в духовной жизни общества. Люди почувствовали начавшийся в обществе негативный образ мышления, особенно в сознании и восприятии некоторых людей, и начали с ним борьбу, но борьбу эту не с войной, разрушением, а с самореализацией, пониманием человека, и они хотят, чтобы песня снова взлетела высоко.

Через символ песни поэт глубоко понимает ее место в эстетическом воспитании людей. В этом стихотворении создается уникальная малая модель определенной эпохи мира, а через песню передается весть о том, что начинается духовная нищета. Потому что лирический субъект понимает, что это подрывает ценности понимания человека, искреннего выражения своего внутреннего мира, заботы о других, и что если этого не предотвратить, произойдет трагедия, наше поколение не выздоровеет. Он говорит: «Пусть песня лечит счастье детей...». Многие моменты здесь напоминают о том, что надежда еще есть.

В процессе написания стихотворения поэт создает произведение, ощущая единство внешнего и внутреннего пространства. Пространственные детали, взятые из внешнего мира, выражают различные топоры, основанные на его художественно-эстетическом понимании и опыте. В результате возникает связь пространства и текста, требующая коммуникации через особый художественный символ, художественный код во взаимодействии этих двух существований. Потому что каждый поэт по-своему представляет, понимает, видит огромный топор, то есть реальность в процессе художественного восприятия. Этим объясняется необходимость соблюдения внутренней связи лирического субъекта с создаваемым внутренним пространством и формирующимся текстом. Это можно наблюдать при анализе следующего стихотворения А. Орипова:

Қани, най бер менга, дўстгинам,
Бергил, майли рубоб бўлса ҳам.
Бер бир нафас бўшатиб олай
Тўлиб кетган юрагимни ман[5,71].

(краткое содержание: Дай мне флейту, друг мой. Давай же даже бы рубаб мне. Давай, на миг хочу освободить переполненное сердце свое).

Разумеется, флейта как художественный знак, здесь играет важную роль в раскрытии сути разговора лирического субъекта с его воображаемым другом. Итак, художественная

обращения («мой друг»), и неоднократные обращения к ней в композиции стихотворения («давай,... дай мне», «давай же») указывают на то, что сюжетная линия является продуктом жизненных событий. лирического героя. В сущности, все события происходили в сердце, шире, в лирическом субъекте, то есть в определенном пространстве. Однако на вопрос о том, какое время, сам лирический субъект отвечает «переполняющее сердце». Но оно указывает на раскрытие полного сердца знаком флейты или рубаба. Потому что в тексте стихотворения становится ясно, что за просьбой друга о флейте и рубабе стоит внутренний топохронос. Создается впечатление, что поэт описал внутренний мир, используя при построении текста детали мира внешнего. Но назначение такой сложной структуры раскрывается в следующей строфе:

Қаламимнинг кучи етмади
Хисларимни буткул тўқмоққа.
Дўстим, тингла, япроқчаларнинг
Шивирлаши эшитилмоқда...

(краткое содержание: Мое перо было недостаточно прочным, чтобы выразить все свои чувства. Мой друг, послушай, листьев слышен шепот...

Здесь лирический герой – поэт и волнение, рожденное в его сердце от красоты природы, чувство жажды яркой жизни, знакомства с природой. Стремление к красоте, душевные потрясения и переживания во внутреннем пространстве позволяют лирическому герою глубоко понимать жизнь, свободно выражать свои мысли и переживания. Поэт искал место в мире сложности, которую он до конца не понимал, но которая побуждала его к действию и наполняла его сердце. Здесь главная проблема заключается не в различии объема двух художественных кодов - внутреннего и внешнего топохроноса, а в опыте лирического субъекта, формирующегося под влиянием внешнего мира, и художественного текста, являющегося его выражением. В результате раскрывается четкий образ лирического переживания. Здесь символы флейты и рубаба также указывают на характер лирического переживания внутреннего мира лирического субъекта.

Итак, когда поэт художественно изображает претворенное бытие, он накладывает на него определенное художественное содержание. Символы (песня), образ (журавль) и процесс (лежачие раненые, стоящие рядом поэты, молящиеся старики, матери, произносящие имя Аллаха) служат для выражения образа и картины духовной жизни в реальном обществе.

Результаты исследования. Из проанализированных источников видно, что важное место в анализе поэтической проблематики при анализе художественного произведения занимает семиотика. В то же время проблема знака затрагивает такие предметы, как языкознание, литературоведение, культурология и философия. В этом смысле необходимо помнить, что знак становится символом и, таким образом, становится основой образа, а образ не существует без композиции.

То, что знак может быть конкретным предметом, авторской идеей, заменой процесса, символом, метафорой также следует учитывать при изучении художественного произведения. Это также показывает двусторонний характер знака, то есть знак может одновременно привести читателя в реальный мир или привести к пониманию реального существования.

Более того, если предположить, что знак в определенном контексте создает множество смысловых слоев, то любой знак оказывается своеобразным художественным кодом. В результате он предстает как символ, насыщенный содержанием. Такая насыщенность символами обеспечивает глубину содержательного слоя в контексте. Но в нашем узбекском литературоведении, к сожалению, редко изучаются символ, художественный код, образ, композиция и их взаимодействие в рамках художественного произведения.

Заключение.

1. Произведение искусства, в частности знак в стихотворении и его художественно-эстетическая функция, являются всеобъемлющими атрибутами, в которых поэт, прежде всего, описывает воспринимаемую трагедию общества, в котором он живет. Эта песня мощно выражена через свой символический образ. В песне посредством метафорического метода описывается процесс вхождения в духовную жизнь того или иного общества.

2. В обоих анализируемых стихотворениях символы выступают как знаковые образы, объединяющие компоненты композиции так, что стихотворение раскрывает его точное содержание. В результате знак выходит на уровень художественного кода.

Список литературы

1. Барт Р. Избранные труды: Семиотика: Поэтика. Пер. с фр. / Сост., общ.ред. и вступ.ст. Г.К.Косикова. – Москва: Прогресс, 1989. – 616 с.
2. Юлчиев К. Мысль-образ-эмоция-звук как составляющая структуры. Вестник.ФерГУ. - 2010. – С. 40-42.
3. Лотман Ю.М. Структура художественного текста // Лотман Ю.М. Об искусстве. – Санкт-Петербург: Искусство – Санкт-Петербург, 1998. – С. 690.
4. Нире Лайош. О значении и композиции произведения. Семиотика и художественное творчество. - Москва: Наука, 1977. - С.125-151.
5. Орипов А. Избранные произведения. В 4-х томах. I том. – Ташкент: Издательство литературы и искусства Гафура Гуляма, 2000. – 432 с.
6. Храпченко М.Б. Природа эстетического знака // Семиотика и художественное творчество. – Москва: «Наука», 1977. – С.7-41.
7. Эпштейн М.Н. Диалектика знака и образа в поэтических произведениях А.Блока // Семиотика и художественное творчество. – Москва: «Наука», 1977. – С.338-357.

References

1. Bart R. Izbrannye trudy: Semiyotika. Poetika [Selected works: Semiotics: Poetics]. Translation from French. Comp., general ed. and introduction by G.K.Kosikov (Progress, Moscow, 1989, 616 p.). [in Russian]
2. Yulchiyev K. Mysl-obraz-emotsia-zvuk kak sostavliayushaya struktury [Thought-image-emotion-sound as a component of the structure], Vestnik. FerGU [Bulletin of FerGU], 40-42 (2010). [in Russian]
3. Lotman Yu.M. Struktura hudozhestvennogo teksta [The structure of the literary text], Ob iskusstve [About art] («Iskusstvo», Sankt-Peterburg, 1998, 690 p.).
4. Nire Layosh. O znachenii i kompozisii proizvedeniya. Semiotika i khudozhestvennoe tvorchestvo [On the meaning and composition of the work. Semiotics and artistic creativity] (Nauka, Moscow, 1977, P.125-151.). [in Russian]
5. Oripov A. Izbrannye proyzvedeniya [Selected works]. In 4 vol. Vol.1 (Gafur Gulyam Publishing House of Literature and Art, Tashkent, 2000, 432 p.). [in Russian]
6. Hrapchenko M.B. Priroda esteticheskogo znaka [The Nature of the Aesthetic Sign], Semiyotika i hudozhestvennoe tvorchestvo [Semiotics and Artistic Creativity] (Nauka, Moscow, 1977, P.7-41). [in Russian]
7. Epshteyn M.N. Dialektika znaka i obraza v poeticheskikh proyzvedeniyah A.Bloka [Dialectics of the sign and image in the poetic works of A. Blok], Semiyotika i hudozhestvennoe tvorchestvo [Semiotics and Artistic Creativity] (Nauka, Moscow, 1977, P.338-357). [in Russian]

К.В. Юлчиев

Фергана мемлекеттік университети, Фергана, Ўзбекистан

Таңбаның көркемдік-эстетикалық қызметі (А. Ориповтың өлеңдері бойынша)

Аңдатпа. Мақалада белгі және оның көркемдік-эстетикалық функциялары қарастырылады. Өткен ғасырдың екінші жартысындағы өзбек әдебиеттануында әлемдік лингвистика мен әдебиеттанудағы кең пікірталастардың негізі болып табылатын белгі және оның көркемдік-эстетикалық міндеттері аз зерттелген, сондықтан көркем шығармадағы белгі мен оның функцияларын зерттеу өзекті болып табылады. Көркемдік талдау, атап айтқанда, шығарманың құрамындағы символдың ұйымдастырушылық және интеграциялық функцияларын анықтау қажет екенін көрсетеді. Бұл автор Ролан Барт, Михаил Храпченко, Нире Лайош, Михаил Эпштейн сияқты атақты семиотик ғалымдардың ғылыми-теориялық көзқарастарынан туындайды. Автор атақты ақын Абдулла Ориповтың өлеңдері мысалында семиологияға өз көзқарасын ұсынады. Зерттеу нәтижесінде алынған тиісті тұжырымдар оның зерттеу барысында алған тәжірибесі мен жалпылауына негізделген. Филология, өнертану, мәдениеттану, философия, эстетика сияқты пәндер бойынша ғылыми нәтижелер пайдаланылды.

Түйін сөздер: таңба, ұғым, бейне, деталь, идея, таңба, метафора, композиция, көркем шығармашылық, көркемдік-эстетикалық қызмет.

K.V. Yulchiev

Ferghana State University, Ferghana, Uzbekistan

Artistic and aesthetic functions of the sign (on the example of A. Oripov's poems)

Abstract. The article discusses the sign and its artistic and aesthetic functions. In Uzbek literary studies of the second half of the last century, the sign, which is the basis of wide discussions in world linguistics and literary studies, and its artistic and aesthetic tasks have been studied quite a bit, therefore, the study of the sign and its functions in a work of art is relevant. Artistic analysis, in particular, shows that it is necessary to identify the organizing and integrating functions of the symbol in the composition of the work. In this, the author proceeds from the scientific and theoretical views of such famous semiotic scientists as Roland Barthes, Mikhail Khrapchenko, Nire Lajos, Mikhail Epstein. The author presents his views on semiology using the example of the poems of the famous poet Abdulla Oripov. The relevant conclusions obtained during the study are based on the experience and generalizations that he received during the study. Scientific results in such subjects as philology, art history, cultural studies, philosophy, aesthetics were used.

Keywords: sign, concept, image, detail, idea, symbol, metaphor, composition, artistic creation, artistic-aesthetic tasks.

Сведения об авторе:

Юлчиев К.В. – д.ф.н., доцент кафедры узбекской литературы, Ферганский государственный университет, Фергана, Узбекистан.

Yulchiev K.V. – Doctor of Philological Sciences, Associate professor of the Department of Uzbek literature, Ferghana State University, Ferghana, Uzbekistan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.31.41
Research article

N. Zhumay^{1*} , P.Zh. Balkhimbekova¹ , A. Gunes²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²University of New York Tirana, Albania

(E-mail: nurmiraali@mail.ru, peri_75_@mail.ru, aligunes@unyt.edu.al)

Effectiveness of using translated cartoons in teaching

Abstract. *Cartoons have reached a peak of popularity and have a significant impression on young people over the world.*

Children's cartoon translations take into account factors as cultural adaptability, the possibility of learning a foreign language, and the psychological impact on children. During the analysis of the translation of the Kazakh fairy tale, it is possible to consider at what level the above factors are taken into account. Our goal is to broaden students' worldviews about the environment and their vocabulary, which includes both foreign and native words.

To identify the level of impact on children in teaching and learning foreign languages, we have conducted a survey and analyzed Kazakh cartoons translated into English. Thus, we could mention the differences in cultural identity between the original and translated texts and adaptation to English-speaking children. Furthermore, research has shown that the majority of children nowadays learn foreign languages through cartoons. Thus, translating cartoons is an important part of children's education.

Keywords: *translation, cartoons, influence of audiovisual information, learning a language, cultural translation, transformations, vocabulary acquisition.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-183-195>

Received: 4.05.2023; Revised: 25.12.2012; Accepted: 29.01.2024;
Available online: 29.03.2024

Introduction.

Children's literature is an important means of developing and educating the younger generation: it contributes to the formation of the child's speech, helping to master the native language. Literary works for children introduce the child to the world around him/her and at the same time teach him/her to express his/her thoughts correctly. Considering the peculiarities of children's development and perception, the language of children's literature as the basis of the cartoon genre should be simple, understandable, and at the same time should have a special expressiveness, imagery and aesthetics.

The specificity of animation lies in the nature of its artistic conventions, in the unique originality of impressions that gives rise to the animated drawing on the screen. Animated films are, as a rule, the art of allegory. The area of the fabulous, fantastic, wonderful is its main sphere.

The plots of animated films are different; the predominant ones are animated fairy tales, film adaptations, fantasy films, satirical films, etc. Nowadays these genres are broadcast everywhere. This is how they influence the development and worldview of children.

An animated film is an audiovisual text, so in translation it needs to take into account a number of features of such texts. Any film – like fiction, cartoon or documentary as an object of linguistics, research always causes certain difficulties, since it is a complex system of knowledge representation containing, in addition to the text, also extralinguistic factors important for its understanding.

The translator must recreate the unity of visual and acoustic components convey cultural, genre and other peculiarities of the original. This leads to the main problems faced by the translator of an animated film. However, audiovisual translation cannot be put in such a narrow framework. In audiovisual translation, the translator does more than simply decode the meaning represented by linguistic means. Moreover, the translator requires knowledge, skills and abilities from many fields of knowledge and professions.

According to K.E. Kostrov, audiovisual translation is the translation of multimodal and multimedia texts into another language and their transfer to another culture [1,142].

According to the theory of cultural translation, the core goal of translation is to advance intercultural communication. Consequently, culture is given top priority during the translation process, with the translation of the original text taking on a secondary role [2, 13].

The properties of the source texts should be intimately tied to the choice and use of translation techniques, and the techniques should be customized to the special attributes of each source text. If the source material is descriptive or if the intention of the text is to portray a particular cultural belief or custom, we should translate literally from the viewpoint of the culture of the target language. The translator can choose and handle literal translation and free translation flexibly depending on the circumstances if the original material is literary in nature and does not incorporate cultural views or other contents [3, 131].

Many researchers have also discussed the subject we are researching. For instance, Thomson-Wohlgemuth examines the impact of children's literature in general, its adaptability to other languages, and the issue of maintaining culture in translation in his research paper "Children's Literature and its Translation" [4, 151].

According to Thomson-Wohlgemuth, compared two civilizations that are very different from one another, it is simpler to translate literature across them. This is because languages from related cultures will share vocabulary, grammar, and linguistic patterns due to their shared historical origins [5, 113].

The opposite viewpoint, however, is held by researcher N. Singer in regards to the cultural relatability of animated cartoons. In his "Cartoons as the Incidental Vocabulary Acquisition Tool for English Language Learners" work, he believes that children's ages should be considered while translating cultural aspects. He recommends adapting the cartoon's translation. He explained this by saying that when English Language Learners begin studying the second language, they run into a number of issues, such as culture shock, a lack of comprehension of the foreign culture, and varied contexts [6, 330].

According to the researcher F. Slamia, cultural aspects should adapt, which is the same position as Singer's. She added, however, that it needs to include them if the translation language has an equivalent match [7, 78].

In our research, we based on F. Slamia's viewpoint into consideration. Due to the age category, adaptability is required, and at the same time, cultural identity must be preserved.

Cartoons essentially qualify vocabulary learning by firstly activating and then accelerating retention, recall, retrieval and recognition skills, respectively [8, 188].

English teachers note that the use of short cartoons and cartoon fragments in lessons allows both adults and children to absorb a considerable amount of learning material in a shorter amount of time. It should be emphasized that cartoons have an amazing ability both to teach English from scratch and to raise the level of existing English. We believe that the professional

use of animation for learning English is recognized by teachers as a very effective and efficient pedagogical technology for the following reasons:

1. Accessibility for beginners. Animation films can be not only entertaining but also educational, they are available even to those who start learning English "from scratch".

2. Simplicity. Cartoons use simple enough words that beginners can understand. These tapes are created for children and are aimed primarily at familiarizing children with the world around them.

3. Differentiation. The teacher is able to select short cartoons with more complex constructions for the intermediate level and above.

4. Repetition. Characters of animated cartoons usually have not only distinctive features but also equally distinctive phrases that are repeated by the characters from frame to frame, which contributes to the fast deposition of words and phrases in the memory of students.

5. Different duration. For well-known reasons, the time at the lesson/study/ is very limited, the teacher cannot use full-meter animated films in training, but has access to plots of 5 to 10 minutes long or even two-minute works of animated work. As a rule, the animations are short, hence there is no risk of overloading the trainees.

6. Quality audio. Vocalization animation fragment is always very clear: the words are pronounced without an accent, with a good English pronunciation.

7. Individualization. The endless choice of materials allows the teacher to select the necessary visualization for all age groups of students.

Materials and methods.

To solve the tasks set in the work, a set of methods was used, including such general theoretical approaches as the study and analysis of existing literature on the research problem, generalization and systematization of methodological approaches. We also used such linguistic methods and techniques as an analytical description of linguistic facts in various sources (official and unofficial), structural analysis, random sampling method, quantitative analysis, and a comparative method.

As a methodological and didactic base of the research served the works of famous scholars and researchers of domestic and foreign countries like Kostrov K.E., Monireh A., Liuling L, Yu Li., Thomson-Wohlgemuth, G., Perween, S., Hasan, S.H, Singer, N., Fatma B.S., Ayar, Z., Kiziltan, N., Ribot, Th., and etc.

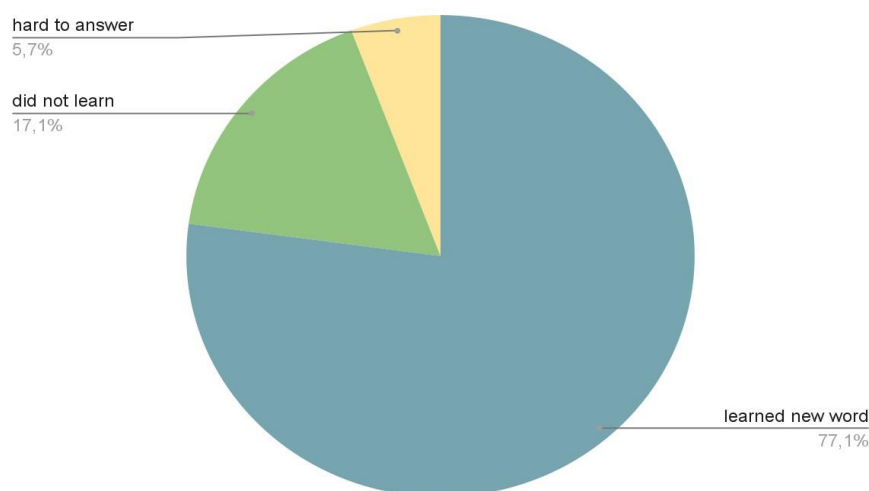
Discussion and Observation.

Cartoon is the most effective educator because it combines words and pictures, i.e. it involves the two senses: visual and listening at the same time. Children get positive or negative emotions through cartoons, they rejoice, they empathize, they cry. According to the French psychologist Théodule-Armand Ribot, emotional memory-remembering, storage and reproduction of emotionally colored phenomena, memory for feelings [9, 225].

In the present, these memories, stored in emotional memory, can serve to guide a person's actions and interpretation of events. This is what explains the memorization of foreign words through cartoons.

Our research showed that out of 70 people taken part in our survey 77% responded that their children learned foreign words through cartoons.

№1 Diagram. Question: Could your child/children learn a foreign language (words, word combinations, sentences, set expressions) with the help of cartoons?

There are positive effects of animations on the language developments of toddlers, as they are able to enrich their vocabulary in a very short time [5, 114].

We have chosen the words that children most often learn through animated films in English;

- Colors: red, blue, green, etc.
- Animals: cat, elephant, dog, etc.
- Numbers: fifteen, nine, etc.
- Family members: mom, dad, sister, etc.
- Toys: car, doll, ball, etc.
- Actions: go, eat, sleep, etc.

If you take Kazakh cartoons, specifically short films on a social networking site like YouTube, there is a channel called Muezza. In this channel the basic words listed above are presented. They are demonstrated in the Latin alphabet in such a way that makes it easier for foreigners to learn Kazakh.

Among the main linguistic features of the cartoon scenario, the following can be distinguished. At the lexical level, cartoons are characterized by the use of clear and simple vocabulary, the absence of incomprehensible terms, professionalisms, outdated words, and the reasonable use of neologisms. The features at the grammatical and syntactic level include: the use of simple grammatical forms, diminutive suffixes, simple syntactic constructions and sentences. When translating children's literature, the following lexical and semantic adaptations are traditionally used:

- a) simplification: simplifying the structure of the text so that it becomes understandable to the recipient child while preserving the semantic content;
- b) omission and addition - some elements of the text are either omitted or explicated through explanations;
- c) localization - adaptation of the original text taking into account language and culture the consumer of translation;
- d) modernization - the desire to bring time closer to the present, changing the context to match its reality;
- e) reduction (when adapting adult literature for a children's audience),
- f) distortion in translation - changes in the details of the presentation that do not affect the content of the text;
- g) metalinguistic methods - explanations within the text, brief comments or additional information about foreign terms or words, notes, explanations of cultural traditions and customs.

When working on the translation of cartoons, compared with movies, there are a lot of questions about how to correctly interpret this text and fully convey its content.

The fact is that the main viewer is a child or teenager under 16 years old, whose perception differs from the perception of viewers of other adults. At this age, it is very difficult to attract attention, which leads to the fact that the colorfulness of the picture and the brightness of the sound come to the fore. As for understanding the verbal side, it is also necessary to pay special attention to the selection of lexical units, since complex or unknown words can confuse, lead to misunderstanding of the context, change perception and even alienate the viewer. Speech in animated films can be presented in various forms. These can be character dialogues, monologues, prose text, if the film, for example, has a narrator, poetic texts and songs. We focus our attention on the musical part of the film text – the song, since in many films musical texts have become predominant.

We have taken the translation of the Kazakh animated film used in this work to show the myth called the first well. This cartoon was filmed and published on the YouTube channel Bookbox [10]. This channel is known for translating cartoons and myths from different countries into English.

The cartoon “The first well” tells about a small village in which was a drought and it hasn’t rained for a year. The population begins to complain to the Khan. Khan decides to send his 4 generals in different directions to search for water.

“The first well” is the Kazakh fairy tale subbed into English and Kazakh Latin alphabet. The duration of English and Kazakh subtitles and dubbing in Kazakh are equal, thus, easy to follow by both languages. It will be easier to understand how the nation’s culture and linguistic information have been preserved and adapted for English-speaking children if we analyze the translation of the Kazakh fairy tale into English.

Let us just talk about a strategic analysis of the story’s text;

Starting with the title in the original version “Алғашқы құдық” (Alg’as’qu qudyq) is translated into English word by word in its most direct meaning without any difficulties - “The first well”.

The original text:

Баяғыда бір көл жағасында хандық болыпты.

Latin text:

Bai’ag’yda bir ko’l jag’asynda handyq bolypty.

Translation:

There once was a small kingdom around a lake.

We would like to draw your attention to the English translation of the word “хандық (handyq)” which is “kingdom”. Here, every aspect we mentioned previously is taken into consideration. It would be more accurate to leave the “хандық (handyq)” as a “khanate” and simply write down the following description if the translator translated in writing for public use rather than for the child. However, because “kingdom” effectively expresses the idea for small kids, it should be used as the translation method of domestication.

The original text:

“Бұл - судың дәні болуға тиіс!” деді билердің біреуі білгішсініп.

Latin text:

“Bul - sy’dyn’ da’ni boly’g’a ti’is!” dedi bi’lerdin’ birey’i bilgis’sinip.

Translation:

“This must be a water-seed!” one of the ministers exclaimed suddenly.

In this case, the word “би (bi)” grabs our attention. This term translates to “minister” in English. In the old Kazakh social and political system, the word “би (bi)” implies “owner of democratic authority”. However, according to Cambridge Dictionary, a “minister” is a government official who manages a certain department in Britain and many other nations. Consequently, the translator applied localization and modernization. Moreover, in our opinion, this is the appropriate application of transformation techniques.

The original text:

Уәзір көкжиекті нұсқап айтады: “Мен бір жыл бойы жаңбыр жаумаған хандықтан келдім. Маған су табуға көмектесесіз бе?”

Latin text:

Y'a'zir ko'kji'ekti nusqap ai'tady: “Men bir jyl boi'y jan'byr jay'mag'an handyqtan keldim. Mag'an sy' taby'g'a ko'mektesesiz be?”

Translation:

The general pointed at the horizon and said, “I belong to a beautiful kingdom, where it has not rained for a whole year. Can you help me find water?”

There is grammatical transformation - transposition. The original text “хандықтан келдім” (bir jyl boi'y jan'byr jay'mag'an) displaced at the beginning of the sentence in translation, which is “I belong to a beautiful kingdom.” Whereas “бір жыл бойы жаңбыр жаумаған” (bir jyl boi'y jan'byr jay'mag'an) dislocated at the end of the sentence, which is “where it has not rained for a whole year”. We consider that this transformation is used accurately and there is no loss of information.

The original text:

Ал соңғы уәзір өз Ханын ұялтпас үшін суық тау баурайындағы бір ауылға жетеді.

Latin text:

Al son'g'y y'a'zir o'z Hanyn ui'altpas u's'in sy'yq tay' bay'rai'yndag'y bir ay'ylg'a jetedi.

Translation:

But the general who had gone north was determined not to fail his King at last, he reached a cold mountain village.

There is a phrase “соңғы уәзір (son'g'y y'a'zir)” which means “last general” translated as “general who had gone north”. In this instance by leaving out the word “last”, the translator made clear that “he is the general who headed to the north”. The translator for this case used the concretization translation method. This method of transformation is used to the point, or children may forget that the last general went to the north and clarifying such information when translating is an excellent solution.

“Ханын ұялтпас үшін (Hanyn ui'altpas u's'in)” is translated as “determined not to fail his King”. “Ұялтпас үшін (ui'altpas u's'in)” actually means “not to disgrace” but this word is simply omitted and an explanation is simply written. At the times when this story took place in Kazakh culture, the main thing was not to upset the king and not to disgrace himself in front of him, but as we know nowadays everything has changed, accordingly the translation technique modernization was used too.

For learners who have a long exposure to cartoon animation movies can check the grammatical features of the language. In the same manner, their vocabulary is quite advanced compared to children of their age. They utilized words that only the native speakers of the English language used [11,30].

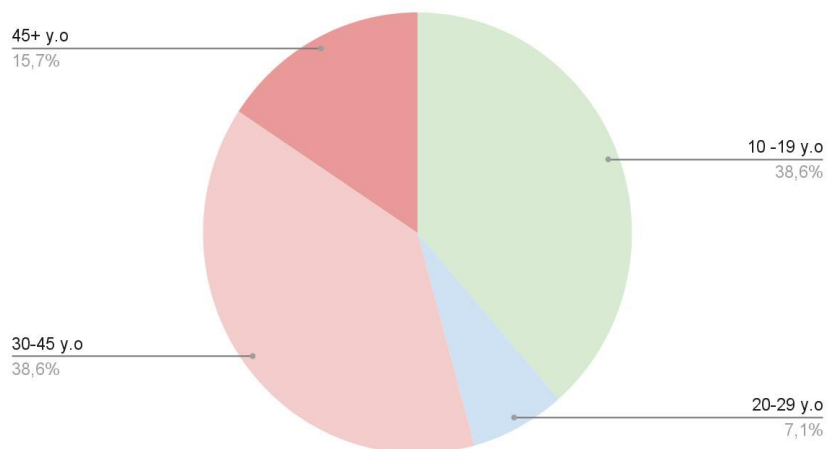
Results of the research.

Our survey consisted of collecting information about a group of parents who are bringing up 2 and more children by asking them questions about the effectiveness of cartoons on teaching foreign languages to children and analyzing the results. To conduct an effective survey, we followed these six steps as define who will participate in the survey, type of survey (online or face-to-face), structure the questions, the survey layout, send out the survey, analyze the answers and sum up a result according to the answers.

Prepare the results In order to conclude our research, we decided to conduct our own survey among the residents of Kazakhstan. To do this, we have created a survey in Google form. 70 people from 10 years to 45+ participated in the survey.

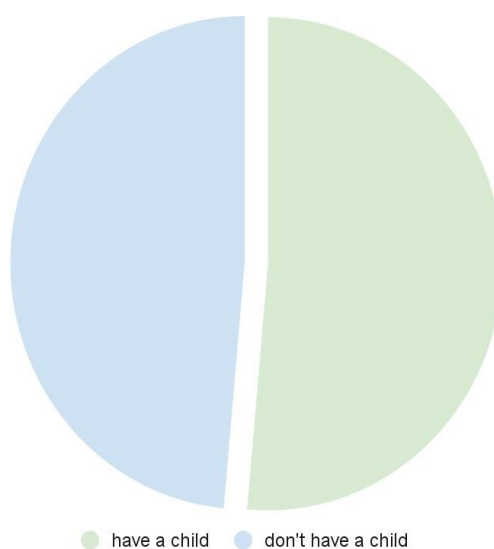
№2 Diagram. Ages of participants

Age of participants

We determined from which part of Kazakhstan they are:

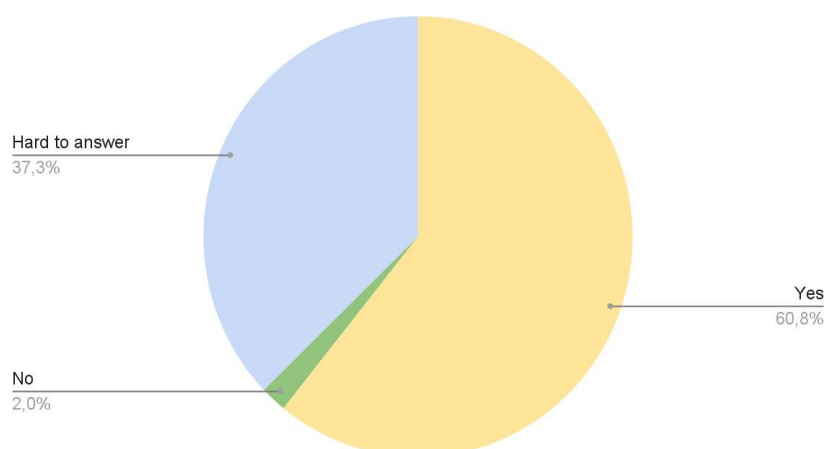
№3 Diagram. Regions of participants in Kazakhstan

We have asked their opinions on the benefits of cartoons. Major part (62 people) surveyed answered as “yes”. Only two people see no advantages of cartoons, in particular in learning language.

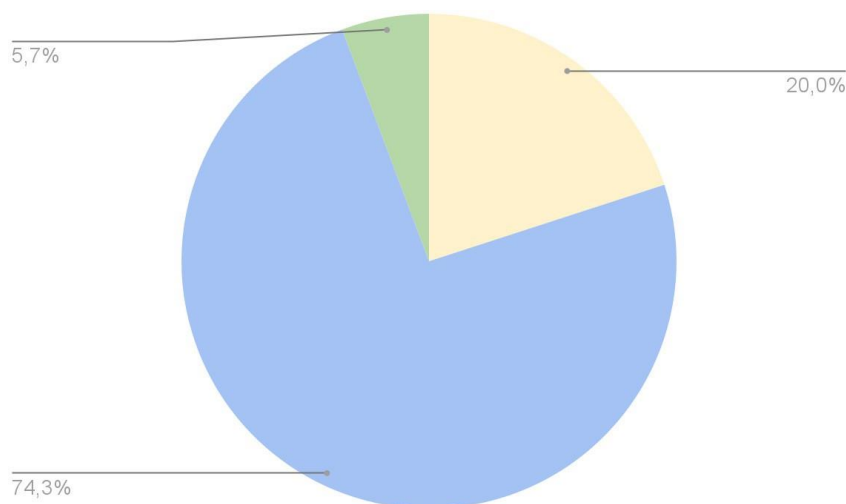
№4 Diagram. Benefits of cartoons

Benefits of cartoons

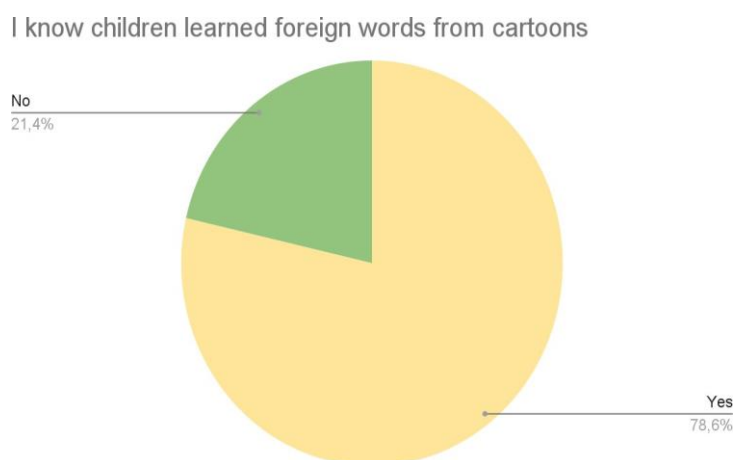
In addition to that, we added a question about whether watching cartoons in another language would help when learning a foreign language. The majority replied that they are sure that they help, a smaller number were of the opinion that yes they help, but still the benefit is small and requires more effort and ways to teach a child a foreign language. Only four people answered that there was no benefit to them.

№5 Diagram. Question: Were the cartoons in foreign languages useful for you/your child/children?

One of the questions was whether they know children learned foreign words from cartoons or not.

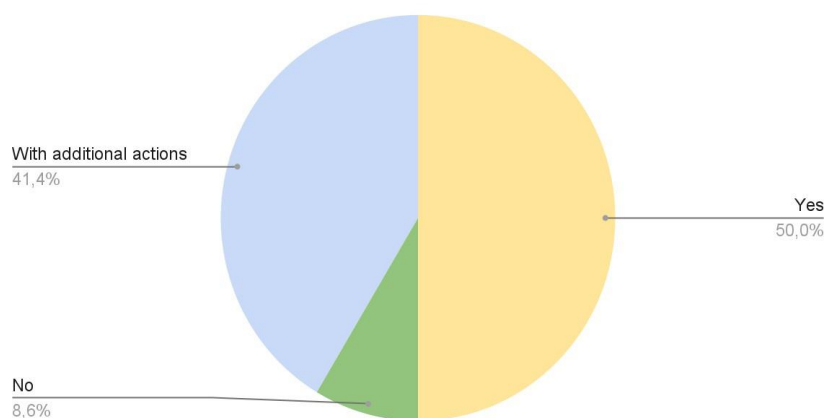
№6 Diagram. Question: Are you sure that you/your child/children learned foreign words/word combinations/set expressions/sentences from cartoons in English?

“Can we make Kazakh culture recognizable through the translation of Kazakh cartoons into a foreign language?” was the last question. 50 % of the answers were positive, and 29 people considered that additional actions should be noted.

№7 Diagram. Question: Kazakh culture or Kazakh culture elements can be recognizable through the translation of Kazakh cartoons into foreign languages.

Kazakh culture can be recognizable through the translation of Kazakh cartoons into a foreign language

As a final question our participants wrote titles of cartoons that should be translated in order to learn the culture and history of Kazakhstan. The answers were: Aldar Kose, Er To'stik, Qajymuqan, and fairy tales about Kazakh Batyr such as Alpamys, Qabanbai', Bo'genbai'. We will consider them in our next research papers.

Here we would like to note that according to the questionnaire ethics, parents did not want to disclose their personal data (name, age, children's age), so the authors could not provide complete information about the participants of the questionnaire, except for indicating only the regions and the number of children.

Conclusion. Learning a foreign language at an early age is very effective. Children quickly memorize new things and easily learn useful skills. Cartoons in a foreign language can be an effective way to increase interest in learning a language. In the process of viewing, the correct pronunciation is learned, which helps to form speech skills in this language.

Educational cartoons are good to use for learning new words. The text in the cartoon is accompanied by a video sequence, so the child has associations with individual phrases and expressions, which also contributes to memorization. We were convinced of this in our survey. To study, you need to use the usual unadopted cartoons. As in our case, the short animated film "The First Well". As a rule, they have a very simple vocabulary, and the meaning of the replicas is clear from the context. The translation is also significant. In our translation example, we made sure that the translation of the cartoon should be extremely simple and should not include complex realities. The main task of the translator is the context and to describe the story in simple words.

Cartoons reflect the cultural and moral values of the country in many respects. Thus, children soak up the languages and behavior of the represented country. For instance, the Kazakh cartoon series "Aldar Kose" (a well-known character in Kazakh folklore) is full of spiritual and philosophical connotations. It demonstrates how to deal with greedy, lazy, and ignorant people through intelligence and ingenuity. All of the animated episodes are easy to comprehend and amusing. Hence, our objectives are to translate those cartoons and try not to lose cultural identity.

The results showed that there is no strict plan for working with cultural peculiarities, but there is a need to convey the semantic content and preserve the effect that they should produce on the viewer. We have identified the main ways of working with units that have cultural specifics: transfer of the meaning of the unit using substitution, localization; omission of the unit; modernization; simplification. However, the main cultural aspects should be taken into account to spread culture and widen cultural knowledge. For example, Kazakh history, traditions, and in our case names of leaders and authorities such as "Khan, bi', y'a'zir".

On the whole, animations are a relatively young field of creativity, but it is quite well-known to everyone today. We should admit, that cartoons are a part of the life of not only a child but also an adult. They are one of the ways to entertain, teach and even educate. We wanted to show in our work that cartoons affect the lives of children and help in learning a foreign language.

Having mastered effective ways of teaching and learning a foreign language with the help of common cartoons, we believe that in the future this method should be applied to foreign students and kandas students coming to study in the Republic of Kazakhstan. Because Kazakh students living in other countries are unfortunately are losing their mother tongue. For example, among the students who came to the preparatory department from China and Mongolia in recent years, many students have poor possess of their native language. We believe that working with Kazakh cartoons and their translation will help them to gain cultural education as well as beneficial in language learning.

We believe that our research is of current interest, and in the long term we could evolve our topic and do extensive work.

Authors' contributions. *Nurmira Zhumay* – created the concept of research, conducted experimental research, organized surveys among respondents. *Balkhimbekova Perizat Zhanatkyzy* carried out the work with literature, analysis and generalization of research results. *Ali Gunes* – worked with literature in English, analysis and synthesis of research results and worked with the text of the manuscript.

Acknowledgements. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant no. AP19676809).

Әдебиеттер тізімі

1. Костров К.Е. Аудиовизуальный перевод: проблемы качества // Вестник ВолГУ. – 2015. – Серия 9. - № 13. – С. 142-146.
2. Monireh A. The Role of Culture in Translation // Journal of Academic and Applied Studies (Special Issue on Applied Linguistics). – 2013. - Vol. 3(8), - P. 13-21.
3. Liuling L, Yu Li. On the Translation of film and TV Drama from Bassnett's Cultural Translation Theory // International Journal of Education and Humanities. – 2012. – Vol. 4. № 3. – P. 131-134.
4. Thomson-Wohlgemuth, G. Children's Literature and its Translation. An Overview // University of Surrey, School of Language and International Studies. – 2021. – P. 151-159.
5. Perween, S., Hasan, S.H. The Impact of Cartoons on Toddlers' Language Acquisition // Language in India. – 2020. – Vol. 20 Issue 2, - P. 113-121.
6. Singer, N. Cartoons as the incidental vocabulary acquisition tool for English language learners // Arab World English Journal (AWEJ). – 2022. – Vol 13. Number 1, - P. 330- 341.
6. Singer N. Cartoons as the incidental vocabulary acquisition tool for English language learners // Arab World English Journal (AWEJ) Volume 13. Number 1, 330- 341 (2022).
7. Fatma B.S. Investigating Strategies of Dubbing Culture-Specific Items in English-Arabic Animated Cartoons // Eurasian Journal of English Language and Literature. – 2022. – Vol. 4(2), - P. 78-87.
8. Ayar, Z., Kiziltan, N. The effects of cartoons on the use of vocabulary learning strategies: A case in Turkish EFL classes, Educational Policy Analysis and Strategic Research. – 2020. – Vol. 15(2), - P. 188-204.
9. Ribot Th. Psychology of the emotions. W. Scott Pub. Co, 1987, 445 p.
10. Bookboxinginc. YouTube channel Bookbox [Electronic resource] - Available at: <https://www.youtube.com/channel/UCHD0-6opjI0paLj6P-f2sA> (accessed: 14.03.2023)
11. Paron, G.C. Igniting Learner's behavior and language development through cartoon movies: A phenomenological approach // American Journal of Multidisciplinary Research and Innovation. – 2022. – Vol. 1 Issue 2, - P. 30-33

References

1. Kostrov K.E. Audiovizualnyj perevod: problemy kachestva [Audiovisual translation: quality problems], Vestnik VolGSU [Bulletin of the Volga State University. Ser. 9. Research of young scientists. № 13, 142-146 (2015). [in Russian]
2. Monireh A. The Role of Culture in Translation, Journal of Academic and Applied Studies (Special Issue on Applied Linguistics) Vol. 3(8), 13-21 (2013).
3. Liuling L, Yu Li. On the Translation of film and TV Drama from Bassnett's Cultural Translation Theory, International Journal of Education and Humanities, 3 (4), 131-134 (2012).
4. Thomson-Wohlgemuth, G. Children's Literature and its Translation. An Overview, University of Surrey, School of Language and International Studies, 151-159 (2021).
5. Perween, S., Hasan, S.H. The Impact of Cartoons on Toddlers' Language Acquisition, Language in India, 2 (20), 113-121 (2020).
6. Singer N. Cartoons as the incidental vocabulary acquisition tool for English language learners, Arab World English Journal (AWEJ), 1 (13), 330- 341 (2022).
7. Fatma B.S. Investigating Strategies of Dubbing Culture-Specific Items in English-Arabic Animated Cartoons, Eurasian Journal of English Language and Literature, 4(2), 78-87 (2022).
8. Ayar Z., Kiziltan N. The effects of cartoons on the use of vocabulary learning strategies: A case in Turkish EFL classes, Educational Policy Analysis and Strategic Research, 15(2), 188-204 (2020).
9. Ribot Th. Psychology of the emotions, 445 p. (W. Scott Pub. Co., 1897)
10. Bookboxinginc. YouTube channel Bookbox [Electronic resource]. Available at: <https://www.youtube.com/channel/UCHD0-6opjI0paLj6P-f2sA> (Accessed: 14.03.2023).
11. Paron G.C. Igniting Learner's behavior and language development through cartoon movies: A phenomenological approach, American Journal of Multidisciplinary Research and Innovation, 2 (1), 30-33 (2022).

Н. Жұмай^{1*}, П.Ж. Балхимбекова¹, А. Гюнеш²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Нью-Йорк Тирана университеті, Тирана, Албания

Оқыту процесінде аударма мультфильмдерін пайдаланудың тиімділігі

Аңдатпа. Мультфильмдер қазіргі таңда танымал және танымалдық аясында бүкіл әлем балаларына зор ықпал етіп отыр.

Балаларға арналған мультфильмдер аударма барысында мәдени бейімдеу, шет тілін үйрену мүмкіндігі және балаларға психологиялық әсер ету сияқты факторларды ескеру керек. Қазақ ертегілері негізінде түсірілген мультфильмдер аудармасын талдау кезінде жоғарыда аталған факторлардың қандай деңгейде орындалғанын бақылауға болады. Мақсатымыз – балалардың қоршаған орта туралы дүниетанымын кеңейту және олардың ана тілі мен шет тіліндегі сөздік қорын молайту арқылы тіл үйренуге ықпал ету.

Сауалнама жүргізіп, ағылшын тіліне аударылған қазақ ертегісіне талдау арқылы, мақсатымызға жету мүмкіндігін талқыладық. Осылайша, түпнұсқа мен аударылған мәтіндер арасындағы мәдени сәйкестік пен ағылшын тілінде сөйлейтін балаларға бейімделу тәсілдерін атап өттік. Сонымен қатар, зерттеулер мен жүргізген сауалнамалардың нәтижесі қазіргі уақытта балалардың көпшілігі мультфильмдер арқылы шет тілдерін үйренетінін көрсетті. Мультфильмдердің дұрыс аударылуы балаларға шет тілін үйретуде маңызды орын алатындығы айқындалды.

Түйін сөздер: аударма, мультфильмдер, аудио-визуалды ақпараттың ықпалы, тіл үйрену, мәдени аударма, сөздік қор.

Н. Жұмай^{1*}, П.Ж. Балхимбекова¹, А. Гюнеш²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Университет Нью-Йорка в Тиране, Тирана, Албания

Эффективность использования переводных мультфильмов в преподавании

Аннотация. Мультфильмы достигли пика популярности и имеют сильное влияние на детей всего мира.

В переводах детских мультфильмов учитываются такие факторы, как культурная адаптивность, возможность изучения иностранного языка, психологическое воздействие на детей. При анализе перевода казахской сказки можно рассмотреть, на каком уровне учитываются вышперечисленные факторы. Наша цель – расширить кругозор детей об окружающем мире и их словарный запас, включающий иностранные слова и слова родного языка.

Для выявления уровня реализации нашей цели мы провели опрос и проанализировали перевод казахской сказки на английский язык. Таким образом, можно было бы отметить различия в культурной идентичности между оригинальными и переведенными текстами и адаптацией к англоговорящим детям. Кроме того, исследования показали, что большинство современных детей изучают иностранные языки с помощью мультфильмов. Поэтому перевод мультфильмов является важной частью образования детей.

Ключевые слова: перевод, мультфильмы, влияние аудиовизуальной информации, изучение языка, культурный перевод, словарный запас.

Information about authors:

Zhumay N. – Ph.D., Acting Associate Professor of the Department of Theory and Practice of Translation, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Balkhimbekova P. Zh. – Ph.D., Acting Associate Professor of the Department of Foreign Languages, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Gunes A. – PhD, Full professor of English literature Department, University of New York Tirana, Tirana, Albania.

Жұмай Н. – Ph.D., аударма теориясы мен практикасы кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Балхымбекова П. Ж. – Ph.D., шет тілдері кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Гюнеш А. – Ph.D., Нью-Йорк Тирана университеті, Ағылшын әдебиеті кафедрасының профессоры, Тирана, Албания.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

A.Ye. Stambekova¹ , E.T. Zhanysbekova²
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: arukato7@gmail.com, ezhanysbekova010@gmail.com)

Peculiarities of slang translation in fiction

Abstract. *When translating a work of art, translators are faced with the problem of translating slang, due to the lack of an equivalent in the target language. In this article, it seems relevant to consider ways of translating slang units into Russian and Kazakh languages. The work examined examples of slang translation and identified methods for transmitting slang vocabulary. In the practical part, a comparative analysis of the original and translation was used to identify the causes of semantic shifts leading to the transformation of the speech image. The conclusion of the experimental work is that translators use predominantly lexically equivalent substitutions, compensation techniques and descriptive translation. This study allows us to make a contribution to the study of slang units and ways of translating them into Russian and Kazakh languages. The object of the study is slang units used in S. King's novel "The Green Mile" and their translation into Russian and Kazakh languages. The practical significance lies in the possibility of applying the research results in translation practice.*

Keywords: *translation methods, slang, transformations, specification, generalization, omission.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-196-203>

Received: 24.10.2023; Revised: 28.11.2023; Accepted: 5.12.2023;
Available online: 29.03.2024

Introduction

The novel "The Green Mile," written by the American writer Stephen King in the genre of psychological drama, is a striking example of intellectual prose. The novel was published in 1996. The novel was translated into Russian by translators: V. Weber, D. Weber, M.V. Opaleva in 1997.

Stephen King is one of the most famous and popular writers of our time. His works have been translated into many languages. In 2013, a competition was held to determine relevant works of modern literature recommended for translation into the Kazakh language. The competition's expert council approved the final list of books for translation, including the novel "the Green Mile". The translation into Kazakh was carried out by translator M. Sembaykyzy.

One of the main problems of translation is preserving the pragmatic potential of the original work, that is, conveying the style and atmosphere of the original. King is known for his detailed descriptions and ability to create tension. Often this effect was achieved through the use of slang units. However, in some cases it is difficult for translators to convey all the nuances and emotions that are present in the original. This can cause you to lose some of the depth and intrigue of the novel.

Thus, the relevance of the novel itself, its further research, translations into Russian, Kazakh languages and the search for new connections seem to be an inexhaustible topic for philological and translation research.

The object of study in this work is slang in S. King's novel "The Green Mile", and the subject is the ways of translating slang in the work into Russian by the two main translators of the novel to date - V. Weber and D. Weber, M. Opaleva and into Kazakh language – M. Sembaykyzy.

The main goal of this work is to study ways of translating slang in a work into Russian and Kazakh. In order to achieve this goal, the following tasks are set:

- an overview of the key units of slang in the novel, participating in the vocabulary of the original novel and its translations into Russian and Kazakh languages;
- a review of translation transformations when translating the slang of a novel into Russian and Kazakh languages and an analysis of their implementation.

The practical novelty of the work lies in the study of ways to translate slang in the novel "the Green Mile" into Russian and Kazakh languages, taking into account the target audiences and sociocultural conditions of translation. Slang in the novel and translations into Russian and Kazakh languages is considered through the prism of its use by representatives of different cultures; when studying translations of slang, an attempt is made to draw analogies with the slang of Russian-speaking and Kazakh-speaking audiences.

Materials and Methods. In accordance with the purpose and objectives, the main research method in this work is the method of comparative analysis of the translation of slang units of the original and the translation to identify the causes of semantic changes leading to the transformation of the speech image. The comparative analysis is based on the translations of S. King's work "The Green Mile" into Russian by V. Weber and M. Opaleva, as well as the translation into Kazakh by M. Sembaykyzy. "An equally important reason is the demonstration of linguistic competence, since in modern society the use of slang (appropriately and in a certain situation) is not necessarily something unacceptable or offensive" [10, 109].

The theoretical basis for the study was the works of such scientists as Ya.I. Retzker [9], V.N. Komissarov [5], L.L. Nelyubin [8], L.S. Barkhudarov [1], R.K. Minyar – Beloruchev [7], etc.

The practical basis of the research is the work of fiction by the American writer S. King. Practical material for further analysis was selected using a random sampling method. A total of 200 examples of the use of slang in the work "The Green Mile" were selected, and ways of translating them into Russian and Kazakh languages were also considered.

Literature review. The translation has its own peculiarities which stands behind the communication process using two languages. "A researcher usually has two texts at his disposal (source and translated), and what happens in the translator's head, how the translator works, one can only guess about this". [7, 8].

V.N. Komissarov in his theory of translation distinguished lexical and grammatical transformations, such as: antonymic translation, explication and compensation. He also points out generalization and specification [5].

The translation process itself takes place in the translator's brain and is essentially impossible to study. Therefore, translation transformations are used. It is important for the translator to understand the content of the original and provide his own version of the translation. As a result of such transformations, a transition occurs from the original text to the translation text. As a rule, the choice of translation is based solely on the translator's intuition.

"Compensation (or compensation for losses) in translation should be considered the replacement of an intransferable element of the original with an element of a different order in accordance with the general ideological and artistic character of the original and where this is convenient under the conditions of the Russian language" [9, 53].

Translation transformation means the transition process from original units to translation. "However, the term "transform" cannot be taken literally: the original text itself is "not transformed" in the sense that it does not itself change. This text, of course, itself remains unchanged, but along with it and on its basis another text is created in a different language" [1, 6].

In the book “Comparative stylistics of the French and English languages” J.-P. Vineay and J. Darbelnet distinguish two groups of translation techniques: direct and indirect methods of translation. [11] The first category includes techniques that do not entail semantic and grammatical restructuring of the source text. The methods classified in the second group involve a deeper transformation of the semantic units of the text. Both the grammatical structure of the text and its structural elements undergo changes.

As a rule, the division of transformations is an approximate, non-specified process. Usually all transformations are combined with each other.

Comparing the source and translation texts, we can notice that some texts are translated verbatim, and some are translated in completely different words, and at the same time the meaning of what was said is preserved. This can be noticed in translation of slangs, when it is completely impossible to transfer the meaning of the original text using “word by word” translation, so in order to preserve the meaning and to the pragmatic potential of the source text, the translator uses completely different semantic transformations.

We think that the most complete interpretation of translation transformations and the method of their classification are given in the “Explanatory Dictionary of Translation Studies” by L.L. Nelyubin: “Translation transformations are the third category of correspondences, when correspondences are created by the translator based on the meaning of the speech unit. In this case, descriptive translation and various methods of logical thinking in the form of specification of meanings, generalization of meanings, antonymic translation, etc. can come to the rescue.” [8, 76].

Results and discussions. Translations of a work’s slang are considered either as lexically equivalent replacements or as translation transformations.

Lexically equivalent substitution. It always arises when it is possible to achieve correspondence between a constant plan of content and a corresponding plan of expression in the target language. Thus, direct (literal) translation becomes possible, through which the adequacy of the translation is ensured, sufficient to fully convey meanings, and the need to use translation transformations disappears. Translators of the work often used a lexically equivalent substitution.

Table 1 – Lexically equivalent substitution

Original text	Gal [11, 52]
Translation by M.V. Opaleva	Красотка [3, 66]
Translation by V. Weber, D. Weber	Красотка [4, 18]
Translation by M. Sembaykyzy	Сұлу қыз [2, 45]

English slang *gal* means *beautiful girl*, and translators have chosen lexically equivalent replacements for *красотка* and *сұлу қыз* when translating into Russian and Kazakh, respectively.

The difficulty of translating slang has two main reasons: the discrepancy between the layers of vocabulary and the difference in the sociocultural environment. In this regard, direct (literal) translation is not suitable in some cases. As a result, the translator has to use the entire spectrum of transformations: concretization and generalization, addition and omission, euphemization and dysphemization, compensation, as well as antonymistic and descriptive methods of translation. Translators of the work often used translation transformations. In the tables below we consider examples of some transformations used in the translation of “the Green Mile” novel.

Table 2 – Concretization

Original text	He was wearing jeans and a cheesy-looking Western-style shirt [11, 195]
Translation by M.V. Opaleva	На нем были джинсы и модная ковбойская рубашка [3, 197]
Translation by V. Weber, D. Weber	Он только что прибыл на работу, был еще в джинсах и ковбойке, не успев переодеться во все белое [4, 198]
Translation by M. Sembaykyzy	Ол жұмысқа жаңа ғана келді, әлі джинсы мен ковбой жейдесінде, ақ түске ауысуға уақыт болмады [2, 220]

Concretization. This transformation allows you to translate the original sample with a broader meaning - a word or expression with a narrower meaning. For example, *cheesy-looking Western-style shirt*. The broad-meaning expression meaning a Western-style shirt has been replaced in Kazakh and Russian by the narrower-meaning expression *ковбой жейдесінде* and *ковбойку*, respectively.

Table 3 – Generalization

Original text	Hands to your sides while you go through, big fella [11, 292]
Translation by M.V. Opaleva	Руки держи по швам, парень, когда будешь проходить [3, 219]

Generalization. This transformation allows the original sample with a narrow meaning to be translated into a word or expression with a broad meaning. Generalization is used where the meaning of its use does not disappear: In the above example, *“big fella”* became simply *“парень”*, which means any boy in general.

Table 4 – Compensation

Original text	I'm the E Block super - the head screw... [11, 27]
Translation by M.V. Opaleva	Я - главный надзиратель блока «Г» [4, 14]
Translation by V. Weber, D. Weber	Я - старший надзиратель блока Е, здешний начальник [4, р.14]
Translation by M. Sembaykyzy	Е блогының бас күзетшісімін [2, 24]

Compensation. This technique is used when it is impossible to convey the entire meaning of the original using the target language (or there are no equivalents). In this case, compensation occurs for lost meanings in all necessary parts of the text. *“the head screw”* was compensated by *надзиратель* and *бас күзетшісімін* into Russian and Kazakh respectively.

Table 5 – Omission

Original text	Brutal threw a none-too-subtle elbow into his side [11, 27]
Translation by M.V. Opaleva	Брут ощутимо толкнул его в бок локтем [3, 378]
Translation by V. Weber, D. Weber	Зверюга толкнул Джона в бок... [4, 376]
Translation by M. Sembaykyzy	Брутал оны демеп жіберді, ақыры Джон орнынан серпіліп тұрды [2, 289]

Omission. Table 5 provides an example of omission. This technique omits (removes) lexically or semantically redundant words from the translation. As a rule, this applies to articles, paired synonyms and pronouns, however, it can also apply to other examples of the original, if this does not lead to a loss of meaning in translation. For example: “*Brutal threw a none-too-subtle elbow into his side.*” And the attributive construction *none-too-subtle* was omitted in the translations: “*Зверюга толкнул Джона в бок*”. However, it could be translated: “*Брут толкнул его в бок своим тяжелым локтем*”.

Table 6 – Addition

Original text	We might get the bum’s rush if your connections are as good as you seem to think they are. I said. [11, 210]
Translation by V. Weber, D. Weber	Нас действительно могут выгнать с работы, если у тебя такие хорошие связи, хотя на самом деле все может обстоять иначе”, – ответил я. [4, 240]

Addition. This technique adds lexically or semantically missing words to the translation if required by the target language. The slang *bum’s rush if your connections...*, which means to get rid of someone, translated by Weber with the help of the lexical addition *могут выгнать с работы*.

Table 7 – Descriptive translation

Original text	Dean said. ‘It’s especially important this time, because the execution was such a balls-up [11, 285]
Translation by M.V. Opaleva	Это сейчас особенно важно, потому что казнь прошла так ужасно [3, 214]
Translation by V. Weber, D. Weber	Это очень важно, потому что экзекуция прошла не так, как положено [4, 217]
Translation by M. Sembaykyzy	Бұл өте маңызды. Өйткені жаза өте ауыр өтті [2, 266]

Descriptive translation. This technique is used when it is necessary to clarify realities unknown to the reader directly in the translation text. It consists, as a rule, of generalization, deletions and additions. In the example shown in Table 7, the slang is *...a balls-up* was translated using descriptive translation *казнь прошла ужасно, жаза өте ауыр өтті*.

Table 8 – Euphemistic translation

Original text	GrassyValley Penal Facility for Women - all penal and no penis, we used to say back then [11, 19]
Translation by M.V. Opaleva	Травянистая Долина”: сплошное заключение и никаких развлечений — была у нас такая присказка [3, 7]
Translation by M. Sembaykyzy	Ал біз өз арамызда әлгі түрмені “қылмыскер толы қызықсыз жер” дейтінбіз [2, 10]

Euphemistic translation. It is used to reduce expression in translation compared to the original, when there is a reason to smooth out too harsh vocabulary. The original sample of *all penal and no penis* was euphemized to *сплошное заключение и никаких развлечений* which means complete imprisonment and no entertainment in the translation by M. Opaleva and *қылмыскер толы қызықсыз жер* (full of imprisoned people and nothing interesting) in the translation by M. Sembaykyzy

Table 9 – Dysphemistic translation

Original text	I think you're a pretty sad case. [11, 208]
Translation by M.V. Opaleva	Я думаю, что ты – человек пропащий [3, 234]
Translation by V. Weber, D. Weber	Я думаю, что ты очень мерзкий тип [4, 238]
Translation by M. Sembaykyzy	Меніңше, сен нағыз құрыған адамсың [2, 193]

Dysphemistic translation. Used to increase expression in translation compared to the original. "I think you're a pretty sad case." – "I think that you are a lost man.": in translations into Russian and Kazakh, a *sad case* is disfemized into *мерзкий тип* (disgusting person) and *нағыз құрыған адамсың* which is more rude than in the original

Conclusion. We analyzed 200 units of slang in the novel "The Green Mile". Analysis of the structure of slang translations showed the following:

1. In the translation by V. Weber and D. Weber, the share of lexically equivalent substitutions when translating slang is 31%, with a general euphemization of slang in translation. The share of samples transformed by euphemization is 33%, which gives a total of 70% of the original slang neutralized in translation. Dysphemization of the original samples (7%) affected vulgarisms and blasphemy, which led to a roughening of the translation. The proportion of omissions of slang inclusions is also significant (7%).

2. In M. Opaleva's translation, the share of lexically equivalent substitutions increased to 41%, but the direction of these substitutions is the opposite of the previous translation. The share of slang translated by euphemism increased to 10%, and the share of dysphemization was 5%. Both translators applied the same 10% compensation.

3. In the translation of M. Sembaykyzy, there was a further increase in the share of slang translation by lexically equivalent replacement (45%). There was also a further increase in the share of slang translation by euphemism (20%). In this regard, the translation of M. Sembaykyzy into Kazakh language sounds very soft compared to the original text.

Having examined and summarized all the examples we found in the text of the novel, we can conclude that in the Kazakh translation there is a tendency to neutralize (soften) slang units. As follows from the examples given above, slang is often neutralized, replaced by stylistically neutral lexemes.

Contribution of the authors. *Aizhan Stambekova* - creating a concept, conducting experimental research. *Elmira Zhanyzbekova* - work with literature, analysis and synthesis of research results.

Список литературы

1. Бархударов Л. С. Язык и перевод. - М.: «Международные отношения», 1975. - 240 с.
2. Кинг С. Зеленая миля. Пер. с англ. языка М. Сембайкызы. – Нур-Султан: «Фолиант», 2021. - 376 с.
3. Кинг С. Зеленая миля. Пер. с англ. В. Вебера, Д. Вебера - М.: «Издательство АСТ», 2022. - 448 с.
4. Кинг С. Зеленая миля. Пер. с англ. М.В. Опалевой. – URL: <http://flibusta.site/b/246759> (дата обращения: 20.12.2023).
5. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). Учебное пособие для институтов и факультетов иностранных языков. - М.: Высшая школа, 1990. - 253 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. Под ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. - 211 с.
7. Миньяр-Белоручев Р. К. Общая теория перевода и устный перевод. - М.: Воениздат, 1980. - 138 с.

8. Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. - М.: «Изд-во МПУ «Сигнал», 1999. – 137 с.
9. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. - М.: «Международные отношения», 1974. – 216 с.
10. Сарсенова И.А., Кортабаева Г.К. Способы и приемы передачи сленгизмов с английского языка на русский. // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия: филология. – 2012. - №4 (61). 2012. - 109 с.
11. King S. The Green Mile. – London: Orion, 1997, 401 p.
12. Vinay J.–P. Stylistique comparée du français et de l'anglais / J.–P. Vinay, J. Darbelnet. – Paris: Didier, 1958, 331 p.

References

1. Barhudarov L. S. Yazyk i perevod [Language and translation] («Mezhdunarodnye otnosheniya», Moscow, 1975, 24 p.). [in Russian]
2. King S. Zhassyl milya [The Green Mile]. Translation from English by. M. Sembaykyzy] (Foliant, Nur-Sultan, 2021, 376 p.). [in Kazakh]
3. King S. Zelenaya milya [The Green Mile]. Translation from English by V. Weber, D. Weber (AST, Moscow, 2022, 448 p.) [in Russian]
4. King S. Zelenaya milya [The Green Mile]. Translation from English by M.V. Opaleva]. Available at: <http://flibusta.site/b/246759> (Accessed: 20.12.2023). [in Russian]
5. Komissarov V. N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty) [Translation theory (linguistic aspects)]. Textbook for institutes and departments of foreign languages] («Vysshaya shkola», Moscow, 1990, 253 p.). [in Russian]
6. Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar' [Linguistic encyclopedic dictionary]. Edited by V.N. Yartseva («Sovetskaya Enciklopediya», Moscow, 1990, 211 p.). [in Russian]
7. Minyar-Beloruchev R. K. Obshchaya teoriya perevoda i ustnyj perevod [General theory of translation and oral translation.] («Voenizdat», Moscow, 1980, 138 p.). [in Russian]
8. Nelyubin L.L. Tolkovyj perevodovedcheskij slovar' [Explanatory translation dictionary] (Publishing house of MPU "Signal", Moscow, 1999, 137 p.) [in Russian]
9. Rezker YA. I. Teoriya perevoda i perevodcheskaya praktika [Translation theory and translation practice] («Mezhdunarodnye otnosheniya», Moscow, 1974, 216 p.). [in Russian]
10. Sarsenova I.A., Kortabaeva G.K. Spособы i priemy peredachi slengizmov s anglijskogo yazyka na russkij [Methods and techniques for transmitting slangisms from English into Russian], Vestnik KazNU im. al'-Farabi. Seriya: filologiya [Bulletin of Al-Farabi KazNU. Series: Philology], 4 (61), 109 (2012). [in Russian]
11. King S. The Green Mile (Orion, London, 1998, 1997, 401 p.).
12. Vinay J.–P. Stylistique comparée du français et de l'anglais [Comparative stylistics of French and English languages]. J.–P. Vinay, J. Darbelnet (Didier, Paris, 1958, 331 p.).

А.Е. Стамбекова, Э.Т. Жанысбекова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Особенности перевода сленга в художественной литературе

Аннотация. Проблема перевода сленга в художественной литературе остается малоизученной, при том, что современная художественная литература в огромном количестве переводится с английского языка на русский и казахский языки. При переводе художественного произведения, переводчики сталкиваются с проблемой перевода сленга, ввиду отсутствия эквивалента на языке перевода. В данной статье представляется актуальным рассмотреть способы перевода сленговых единиц на русский язык и казахский языки. В работе были рассмотрены примеры перевода сленга и идентифицированы приемы передачи сленговой лексики. В практической части был использован сравнительно-сопоставительный анализ оригинала и перевода для выявления причин смысловых

изменений, приводящих к трансформации речевого образа. Выводом экспериментальной работы является применение переводчиками преимущественно лексически эквивалентных замен, приемов компенсации и описательного перевода, в редких случаях применялся дословный перевод. Данное исследование позволяет внести вклад в изучение сленговых единиц и способы их перевода на русский и казахский языки. Объектом исследования являются сленговые единицы, используемые в романе С. Кинга «Зеленая Миля» и их перевод на русский язык и казахский языки. Практическая значимость заключается в возможности применения результатов исследования в переводческой практике.

Ключевые слова: способы перевода, сленг, трансформации, конкретизация, генерализация, опущение.

А.Е. Стамбекова, Э.Т. Жанысбекова

Аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Көркем әдебиеттегі сленг аударманың ерекшеліктері

Аңдатпа. Заманауи көркем әдебиет шығармаларының ағылшын тілінен орыс және қазақ тілдеріне көптеп аударылуына қарамастан, көркем әдебиетте сленг сөздерді аудару мәселесі аз зерттелген күйінде қалып отыр. Көркем шығарманы аудару кезінде, аудармашылар аударма тілінде баламаның болмауына байланысты сленгті аудару мәселесіне тап болады. Осы мақалада сленг бірліктерін орыс және қазақ тілдеріне аудару тәсілдерін қарастыру өзекті болып отыр. Жұмыста сленг сөздер аудармасының мысалдары қарастырылып, сленг лексикасын беру әдістері анықталды. Тәжірибелік бөлімде сөйлеу бейнесінің өзгеруіне әкелетін семантикалық өзгерістердің себептерін анықтау үшін түпнұсқа мен аударманың салыстырмалы талдауы қолданылды. Аудармашылардың негізінен лексикалық баламалы алмастыруларды, өтеу әдістерін және сипаттамалық аударманы қолдануы эксперименттік жұмыстың қорытындысы болып табылады. Бұл зерттеу сленг бірліктерін зерттеуге және оларды орыс және қазақ тілдеріне аудару тәсілдеріне үлес қосуға мүмкіндік береді. С.Кингтің «Жасыл Миля» романында қолданылатын сленг бірліктер және олардың орыс және қазақ тілдеріне аудармасы зерттеу нысаны болып табылады. Зерттеу нәтижелерін аударма тәжірибесінде қолдану мүмкіндігі жұмыстың тәжірибелік маңызы болып табылады.

Практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелерін аударма тәжірибесінде қолдану мүмкіндігінде.

Түйін сөздер: аударма, сленг, түрлендіру, нақтылау, жалпылау, түсіру тәсілдері.

Information about the authors:

Stambekova A. Ye. – Ph.D. student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Zhanysbekova E. T. – Ph.D., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Стамбекова А. Е. – 2 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Жанысбекова Э. Т. – Ph.D., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Бас редактор: **Ж.Ә. Аймұхамбет**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ.Оспан**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2024. - 1 (146). - Астана: ЕҰУ. 204 б.
Шартты б.т. - 12,8 Таралымы - 10 дана
Электронды нұсқа: <http://bulphil.enu.kz>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды